АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА IV 1962 КНИГА 1

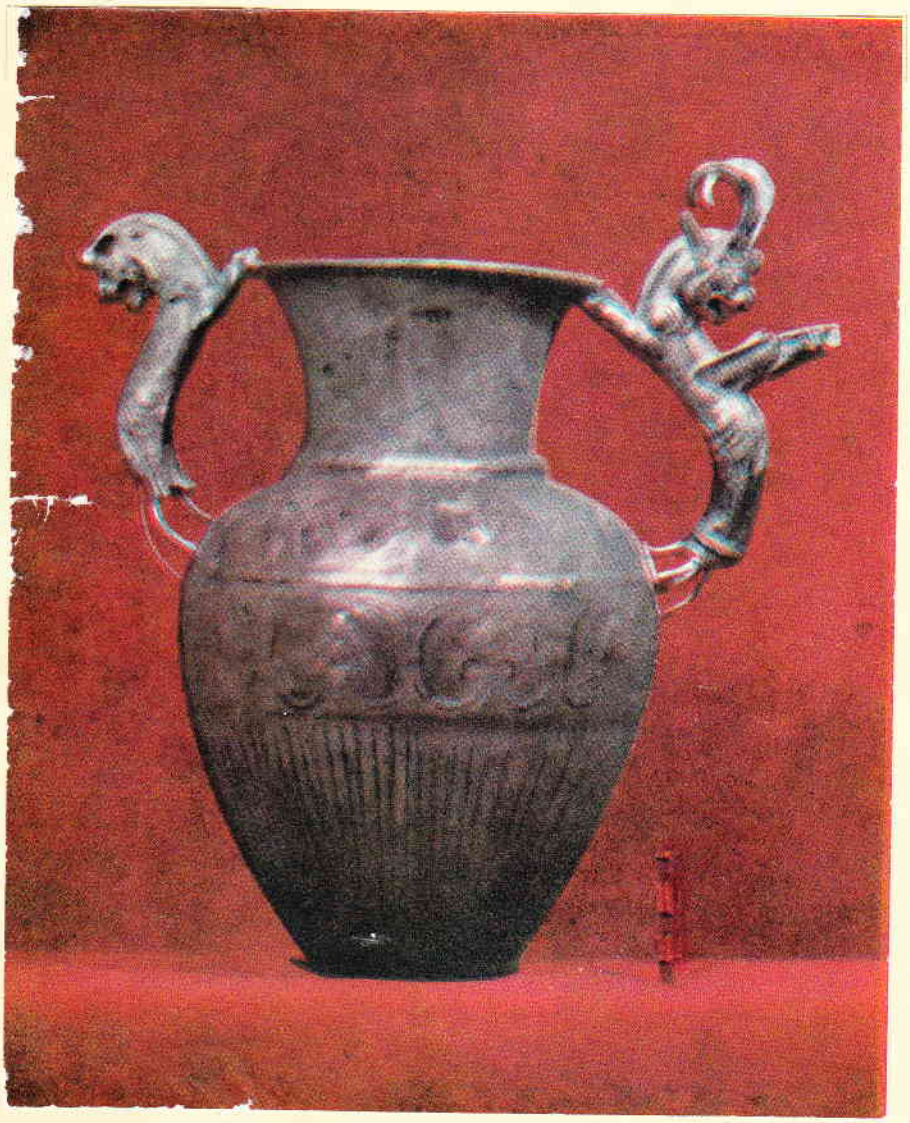

На корицата:

Сребърна амфора от Дуванли, Пловдивско, началото на V в. пр. н. е.

Фото П. Хлебаров

Sur la couverture:

Amphore en argent de Duvanli, arrond. de Plovdiv début Ve s.

Foto P. Hlebarov

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките

Год. IV • 1962 • Кн. 1

УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново
Инв. № 1312020000064

Решенията на XXII конгрес на КПСС и задачите на българската археология

XXII конгрес на КПСС е безсъмнено най-великото събитие на нашето време — събитие което завладя и дълбоко развълнува умовете на всички хора по света, вдъхна нова вяра на народите в тяхното светло бъдеще. Величествената програма за построяването на първото комунистическо общество в света днес се чете и изучава не само в Съветския съюз и социалистическите страни, но и по всички краища на нашата планета. Решенията на XXII конгрес на КПСС имат изключително важно теоретическо и практическо значение не само за КПСС, но и за всички братски комунистически партии, за цялото прогресивно човечество. Наред с II конгрес, на който още при живо на Ленин бе приета програмата за смъкване на омразния капиталистически строй в царска Русия, за установяването на диктатурата на пролетариата и създаването на условия за построяването на социализма, и VIII конгрес, на който бе изработена програмата за разгърнато строителство на социализма в СССР, XXII конгрес е един от най-забележителните конгреси в историята на КПСС.

„Историческо значение на XXII конгрес, каза др. Т. Живков в доклада си пред пленума на ЦК на БКП на 28 ноември 1961 г., се състои преди всичко в това, че той утвърди разгърната програма за непосредствено практическо изграждане на първото в света комунистическо общество. По такъв начин той разкрива перспективата за изграждане на комунизма и в други страни, обогатява съкровищницата на марксизма-ленинизма, неговата теория и практика с редица нови, изключително важни положения, бележи нов етап в развитието на нашето революционно учение." XXII конгрес на КПСС е продължение и завършък на историческото дело на XX конгрес, на който с голяма смелост бе поставен на обсъждане въпросът за вредния култ към личността на Сталин и гибелните последствия от него, за чистотата на марксистко-ленинското учение и неговото по-нататъшно развитие, за възстановяване на ленинските норми в партийното и държавното ръководство, за истински комунистически морал в управлението на страната и в живота на съветските народи.

XXII конгрес на КПСС е истински триумф на ленинските идеи, които бяха погазени през периода на култа към личността. Сега е възстановен ленинският метод на колективно ръководство във всички звена на партийното и държавното ръководство. XXII конгрес на КПСС високо прокламира, че отделната личност, колкото и големи заслуги да има, в никакъв случай не може да се поставя над колектива. Разбира се, това съвсем не означава, че се отрича значението и авторитетът на ръководните и заслужили политически дейци, които дават всичките си сили в борбата за мир, демокрация и социализъм. Такъв анархистически подход е чужд на марксистко-ленинските партии. Най-изтъкнатите водачи на народа, издигнати на техните високи постове от самите народи, ще продължават да се радват и в бъдеще, както и досега, на всеотдайна любов, почит и уважение.

Разобличавайки догматизма на групата около Молотов, Каганович и Маленков, XXII конгрес на КПСС даде нова постановка и затвърди идеята на Ленин за мирното съвместно съществуване на народите с различен обществено-политически строй. В приетата на конгреса Програма на КПСС недвусмислено е казано: „За главна цел на своята външнополитическа дейност КПСС смята да осигури мирни условия за изграждане на комунистическото общество в СССР и за развитие на световната система на социализма и заедно с всички миролюбиви народи да избави човечеството от световна унищожителна война." КПСС никога не е била, не е и сега за износ на революция. XXII конгрес на КПСС показа, че при сегашното съотношение на силите и при небивалата популярност, която мирната политика на Съветския съюз придоби между народите, преминаването към ново социалистическо общество в световен мащаб може да стане без про-

ливане на кръв, без унищожителна термоядрена война. Оттук и изводът, направен в програмата на КПСС: „Основният въпрос на съвременността е въпросът за войната и мира. . . Главното е да се предотврати термоядрената война, да не ѝ се позволи да избухне. И сегашното поколение е в състояние да направи това."

Но най-голямото значение на XXII конгрес на КПСС се състои несъмнено в изработването на конкретна програма за построяването на комунистическото общество в СССР. Тази програма стана ръководство за действие и на всички останали комунистически партии от социалистическите страни, които сега още по-уверено вървят към успешното завършване строителството на социализма, готвейки се и те да преминат в недалечно бъдеще към сияйните висини на комунизма.

XXII конгрес на КПСС, изхождайки от безсмъртните идеи на Маркс — Енгелс — Ленин за развитието на обществото и тяхното практическо приложение в СССР и в социалистическите страни, даде следната сбита картина на утрешното комунистическо общество: „Комунизмът е безкласов обществен строй с единна общонародна собственост върху средствата за производство, с пълно социално равенство между всички членове на обществото, където заедно с всестранното развитие на хората ще израснат върху основата на постоянно развиващата се наука и техника и производителните сили, където всички източници на общественото богатство ще потекат като пълноводен поток и ще се осъществи великият принцип „От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите." Комунизмът е високо организирано общество на свободни и съзнателни труженици, в което ще се утвърди обществено самоуправление, трудът за благото на обществото ще стане за първи път жизнена потребност, осъзната необходимост, способностите на всекиго ще се прилагат с най-голяма полза за народа."

Построяването на комунизма означава не само изобилие на материални блага, необходими за задоволяване на нарасналите нужди на хората, и високи духовни ценности, но и хармонични отношения между личността и обществото, хармоничност и равноправие между отделните нации. През периода на комунизма, който ще се изгражда на етапи, ще нараснат неимоверно много производителните сили и ще се увеличи производителността на труда върху базата на прилагането на най-новата техника, насочена към пълната механизация и автоматизация на производствените процеси. Първостепенно място в това бурно развитие се пада на науката. По тая причина ускоряването на научно-техническия прогрес се смята като извънредно важна общонародна задача. Този прогрес ще доведе неминуемо до значително съкращаване на работния ден. Това от своя страна ще позволи да се създадат такива условия, че всеки съзнателен член на комунистическото общество да посвети голяма част от времето си за задоволяване на своите културни нужди, които не само ще нараснат за всеки индивид поотделно, но ще станат пълно достояние за всички членове на обществото.

Обикновено когато се говори за ролята на науката и значението ѝ за преобразуването на обществото, на преден план се изтъкват естествените науки. И това е напълно закономерно. Тези науки се свързват непосредствено с материалното производство, без ускоряването на което ние не бихме могли да построим комунистическото общество. Това положение на нещата обаче не означава, че обществените науки нямат важно значение за историческото развитие. В новата програма на КПСС съвсем правилно е изтъкнато голямото значение на обществените науки за развитието на комунистическото общество. Там е казано: „Интензивно трябва да се развива изследователската работа в областта на обществените науки, които са научна основа за ръководене развитието на обществото. . . Обществените науки и занапред трябва да водят решителна борба против буржозната идеология, против десносоциалистическата теория и практика, против ревизионизма и догматизма, отстоявайки чистотата на принципите на марксизма-ленинизма." В светлината на тези задачи на обществените науки има за какво да си помислят и българските археолози. С труда си, с добросъвестната си работа те също могат да допринесат за тържеството на комунизма в нашата страна, като изяснявят правилно развитието на културата в различните обществено-икономически формации.

Не може да се отрече фактът, че през последните петнадесетина години българската археологическа наука отбеляза значителни успехи. Благодарение на големите субсидии, отпускани от държавата, бяха направени разкопки на редица важни обекти, като се започне от палеолита и се стигне чак до късното средновековие. Нов, много ползотворен метод се оказа сътрудничеството ни със строителните организации. По силата на специално Министерско постановление, № 165 от м. август 1958 г., продиктувано от грижите на народната власт за запазване на старините, тези предприятия финансират археологическите проучвания, които се извършват на територията на големите социалистически строежи. Така в най-тясно сътрудничество със строителите бе открит и разкопан тракийският град Севтополис, чиито развалини сега са погълнати от водите на язовир „Г. Димитров" при с. Копринка, Старозагарски окръг. Така се проучват и римските градове Ескус при с. Гиген, Плевенско, Абритус при Разград, Германия при с. Сапарева баня, Кюстендилско, и др.

Особено голямо значение сега у нас се обръща на българските паметници, които имат колосално значение за патриотичното възпитание на подрастващото поколение. Наистина те не са така блестящи, както римските, при това са и зле запазени, но независимо от туй те имат

огромно историческо значение. Днес ние разполагаме с много материали от старите български столици Плиска, Преслав, Търново и Видин, както и от много други обекти, като Попина, Мадък Преславец, Разделна, Якимово, Връв, Кладенци и др., които хвърлят нова светлина върху най-ранната българска култура. Може да се каже, че в количествено отношение ние вече сме натрупали доста материали, на които обаче все още не е дадено надлежно теоретическо обяснение. Вярно е, че някои от разполагаемите археологически материали се нуждаят от допълнително изясняване, поради което те не могат засега да бъдат използувани като пълноценен исторически извор. Има обаче и много важни в това отношение находки, но те или стоят необнародвани, или се обнародват само като материали, без да се правят някакви исторически изводи и обобщения. А науката, в това число и археологията, не може да се развива, ако не се обобщават резултатите от единичните изследвания.

Успоредно с тази дейност, както правилно е посочено и в Програмата на КПСС, ние трябва да водим решителна борба против остатъците на буржоазната археология. Известно е, че в миналото българската археологическа наука беше в плен на шовинистичните и расистки концепции на фашизираната българска буржоазия. Не беше никак случаен фактът, че изучаването на славянската култура беше изоставено съвършено на заден план или още по-точно — такова изучаване не съществуваше. Тогава цялата култура от времето на Първата българска държава се приписваше само на прабългарите, които се противопоставяха на „некултурните“ славяни. За съжаление тези вредни тенденции не са изживени напълно и до днес. Срещу тях трябва да се води упорита борба, защото те фактически са насочени към подценяване и принизяване значението на славянската култура, към непризнаване ролята на славяните в образуването на българската държава и на българския народ и в последна сметка — към подкопаване на солидните устои на общославянското културно единство и на нерушимата българо-съветска дружба.

Голяма слабост на българската археологическа наука в сегашния етап на нейното развитие е отсъствието на сериозна научна критика. А в Програмата на КПСС ясно е казано по този въпрос: „Необходимо условие за развитието на науката са свободните другарски дискусии, допринасящи за творческото разрешаване на назрелите проблеми.“ За подобряване на работата в това отношение ползотворна роля могат да изиграят издаваните от Археологическия институт при БАН „Известия“ и списание „Археология“, които обаче все още не са придобили характера, който трябва да имат, за да изиграят ролята, която им се отрежда. В „Известията“ почти липсват задълбочени теоретични статии или статии, обобщаващи резултатите от досегашните разкопки, а списание „Археология“ все още не успява да поднася редовно на своите читатели статии по определени теми или върху определен вид паметници, за да може по този начин да се запознават с нашите постижения по-широк кръг читатели.

Важен залог за успешното разрешаване на научните въпроси се явява правилното прилагане на колективния метод на работа, който все още не е станал наша повседневна практика. В хода на колективната работа се култивират редица добродетели, като взаимно уважение, търпеливост при разискванията, критичност и пр. Освен това колективният метод може да ни предпази от груби фактически и идеологически грешки. В хода на общата работа ние най-добре разбираме, че ученият при социализма работи, за да издигне науката, а не себе си. Оттук произтича и неговата безкористност и всеотдайност към работата.

Нашето социалистическо общество е изградено на планови основи. Именно благодарение на добре подготвените планове и на правилната организация на труда у нас можаха да бъдат постигнати такива забележителни успехи в областта на материалното производство. За такива успехи по-рано нашата страна не можеше и да мечтае. За съжаление археолозите не могат да се похвалят, че са се научили да планират своята работа така добре, както колективите от производствените предприятия. В нашите планове все още има много стихийност. При нас невсякога се работи със замах с оглед постигането на по-крупни резултати в една по-далечна перспектива. Нашите главни усилия все още са насочени към т. нар. спасителни разкопки. Разбира се, такива разкопки са неизбежни, защото се касае за спасяване от пълно унищожение на застрашени обекти. Трябва да се спаси това, което може. Успоредно с тях обаче трябва последователно и системно да се изследват нашите големи национални обекти, които още не са проучени, както трябва. Тяхното цялостно разкопаване е толкова по-наложително, че много от неразрешените и дискусионни в нашата археологическа наука въпроси са свързани именно с тези обекти. Наш основен недостатък е липсата на целенасоченост в нашите проучвания. Достатъчно е да хвърлим поглед върху научноизследователския план на Археологическия институт при БАН, който се явява координационният център на археологическата дейност в страната, за да се убедим, че този план е твърде предметен, ако може така да се каже. В него има много разкопки, а малко научноизследователски теми. Изглежда, че все още се намираме в периода на събиране на материали. Това естествено беше необходим и неизбежен етап в развитието на нашата наука, но вече е време да се излезе от този етап, иначе не ще решим нито една от поставените проблеми. В научноизследователския план на института трябва да залегнат конкретни теми с набелязани изпълнители. И именно с оглед решаването на въпросите, свързани с тези теми, трябва да се планират и разкопките. Не трябва обаче да се забравя, че разкопките не са теми, а средство за разрешаване на известни въпроси. Разбира се, понякога се случва и обратното

резултатите от разкопките могат да определят темите, но това са изключения, които не трябва да нарушават правилото за планова и целенасочена научноизследователска дейност.

Ние можем и трябва да организираме по-добре и нашата полева работа. Трябва решително да се скъса с вредната практика да се копае на много обекти, без нито един от тях да се изследва задоволително. Нашите сили не са големи и затова те трябва да бъдат съсредоточени на определени по-значителни археологически обекти, които имат национално значение. Такова съсредоточаване може да се извърши в Плиска, Преслав, Търново и др. Около Плиска и Преслав например много се спори. И не случайно. Само една малка част от тези наши столици е разкопана, поради което много от въпросите, свързани с тяхната история, са неизяснени. След Девети септември 1944 г. ние се насочихме към разкопаването на малки обекти, пръснати из външните градове на тези центрове, за да ги спасим от разрушаване. И това беше съвсем правилно. Но днес вече тази спасителна работа може да се счита завършена. Ето защо сега трябва да насочим вниманието си към вътрешните градове, т. е. към ония части на столиците, където са запазени най-значителните останки от строителството на Първата българска държава. Може да изглежда странно, но факт е, че и досега дворецът в Преслав не е разкопан цялостно. Това ненормално положение повече не трябва да се търпи. Ние трябва преди всичко да разкопаем най-значителното от онова, което вековете са ни запазили. В Плиска и в Преслав трябва да се организират големи разкопки във вътрешните градове, като предварително се изготви подробен план за работа. Там трябва да се съсредоточат и по-големи средства, което ще стане, като се изоставят някои по-незначителни обекти. Разбира се, не трябва да се мисли, че с това ще бъдат ликвидирани отделните сондажни проучвания, наложени от разработването на конкретни теми. Тази дейност на предварително проучване ще продължи и в бъдеще, но тя не бива да бъде основното съдържание на нашата полева работа.

Голямо значение за развитието на нашата археологическа наука имат връзките, които Археологическият институт при БАН поддържа със сродните институти в Съветския съюз и останалите социалистически страни. Тези връзки трябва още повече да се засилват. Успоредно с това трябва по всякакъв начин да се изучават постиженията на световната археологическа наука, а също така да се направят достояние на тази наука нашите постижения. За тази цел се налага не само да се засили книгообменът с чуждестранните научни институти, не само да се пишат и превеждат наши статии на чужди езици, но и да се поддържа личен контакт с учените от всички страни и на първо място с учените от Съветския съюз и другите социалистически страни. Добро начало за нас е връзката, която сме установили със Съветския съюз и ГДР за изследване възрастта на археологическите находки по метода на C_{14}. Особено полезни за развитието на нашата археологическа наука се оказаха организираните у нас съвместни съветско-български разкопки в с. Попина и на Дипсизката могила при Нова Загора, немско-българските разкопки на Ятрус при с. Кривина, Русенско, и полско-българските на Нове при Свищов и на средновековното селище при с. Стърмен до гр. Бяла.

Извънредно важно значение в светлината на решенията на XXII конгрес има и въпросът за създаването на нови кадри, предани на социализма и с безспорни делови качества. Изданията на Археологическия институт при БАН и на някои музеи в страната са благодатната почва, върху която никнат и укрепват тези кадри. Списание „Археология“ в това отношение е играло досега и ще продължава да играе и в бъдеще най-положителна роля, като обединява и насърчава за ползотворна работа археолозите от цялата страна.

Археологическата наука у нас отдавна престана да бъде наука само за специалистите. От нейните постижения днес живо се интересува цялата наша културна общественост, целият ни народ. Този интерес, разбира се, ни радва, защото той свидетелствува за високата култура на българския народ, но той и много ни задължава. Ние трябва да се отнасяме с най-голямо внимание към изискванията на масовия читател, което ще рече, че за този читател трябва да се издават все повече научно-популярни съчинения, които сега така много се търсят у нас. Успоредно с разпространението на специални исторически знания всред широките народни маси нашата археологическа наука е в състояние да води успешна борба и срещу някои отживелици, които все още тровят съзнанието на една част от българския народ.

Новото комунистическо общество, към изучаването на което в недалечно бъдеще ще се пристъпи и в нашата страна, може да бъде построено само от просветени хора, оттук и голямото значение, което имат в нашия живот просветата, науката и културата.

XXII конгрес на КПСС даде висока оценка на работата на братските комунистически партии, които със своята правилна политика активно съдействуват за приближаването на деня, когато ще настъпи вечен мир и пълно разбирателство между народите от цялото земно кълбо, когато ще изчезне расовата дискриминация и потисничеството и насилието не ще бъдат повече средство за разрешаване на международните проблеми.

Ние зовем българските археолози на активна работа за претворяване в живо дело историческите решения на XXII конгрес на КПСС и решенията на Априлския и Ноемврийския пленум на ЦК на БКП.

На упорита работа за още по-големи успехи на българската археологическа наука!

Где се е намирала Главиница

Кръстю Миятев

В Пространното житие на Климент Охридски, написано от архиепископ Теофилакт, четем следния текст: „И за по-голямо насърчение (на другите) сам Борис предал като дар на триблажения Климент три къщи в Девол, превъзходни по удобство, които принадлежали на рода на комити. Освен това му подарил и места за почивка около Охрид и Главиница." Последното изречение се допълва и изяснява в Краткото житие, за автор на което се смята охридският архиепископ Димитрий Хоматиан (1216—1234), по следния начин: „Най-вече (Климент) пребиваваше в илирийския град Лихнидон, който беше митрополия на околните градове и който сега на езика на мизите се именува Охрид, и в Кефалония, именуема на езика на българите Главиница и дето остави възпоминания."

В същото кратко житие по-долу се казва и следното за Главиница: „Могат да се видят в Кефалония запазени и досега каменни стълбове, по които са вдълбани слова, които отбелязват преминаването в Христа на целия народ."

В приведените тук текстове се споменават три имена на градове и местности, които са свързани с живота на Климент Охридски: Охрид, Девол и Главиница. Последното име у Хоматиан е предадено с гръцкото Кефалония, което веднага е преведено като Главиница. В текста за каменните стълбове името Кефалония не е преведено, но не може да има никакво съмнение, че това е същата Главиница, за която става дума в житията на Теофилакт и Хоматиан. Обстоятелството, че гръцките наименования на Охрид (Лихнидон) и на Главиница (Кефалония) е трябвало да бъдат дадени и в български превод, показва, че гръцките наименования са били само книжни и не са били популярни всред населението.

От трите географски названия — Охрид, Девол и Главиница — само последните две се нуждаят от точно идентифициране. За Девол В. Златарски мисли, че тоя град води началото си от българско време, че е бил чисто български център и че се е намирал „почти на средата на пътя между Охрид и Главиница"[1]. По-късно той се опита да идентифицира и самата Главиница с възобновения от Климент манастир „Св. Димитър" при горното течение на р. Гяница (старобългарски Главиница), ляв приток на р. Семени, близо до града крепост Главиница в Южна Албания.[2]

В. Григорович поставя Главиница на пътя между Елбасан и Драч.[3]

Н. Л. Туницки търси град Главиница в югозападния ъгъл на Македония или в Южна Албания.[4]

Неопределено се произнася за местонахождението на това селище и Ив. Снегаров, а именно — Южна Албания, близо до Авлона.[5]

Йордан Иванов пък заяви направо, че „науката не е определила задоволително положението на някогашната крепост Главиница", но все пак добавя, че тая крепост ще да е лежала недалече от Авлонския залив.[6]

Заключенията на горните и на други автори за местонахождението на Главиница са съвсем хипотетични и не почиват на никакви други данни, освен на факта, че могат да посочат в Албания селища с име Главиница или Кефалония. Но Григорович знае в този край три села с име Главиница, което ще рече, че този аргумент не може да бъде решителен. Освен това споменатите автори поставят Климентовата Главиница все далеко на запад от Охрид, дори до Адриатическо море. В текста на Пространното и Краткото житие на Климент двете почивни места — това в (около) Охрид и това в Главиница, се поставят все едно до друго, а това би могло да ни наведе на мисълта, че те и в действителност са били наблизо едно до друго. И наистина каква почивка би било за стареца Климент, ако той е трябвало да изминава много километри път из мъчнопроходими места, за да отиде да почива например от Девол в охридското си имение или до Главиница в Южна Албания при Авлонския залив?

Хипотезата, че почивните места на Климент в Охрид и Главиница са се намирали наблизо едно до друго, е поставена в една твърде интересна статия на Джурдже Стричевич, озаглавена „Eglises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine" и обнародвана в актите на XII международен конгрес за византийски проучвания в Охрид през 1961 г. Тук авторът се занимава с въпроса, доколко някои троконхални църкви в

[1] В. Н. Златарски, Де се е намирал гр. Девол, ИИД, V, стр. 46.

[2] В. Н. Златарски, История, I², стр. 232.

[3] В. Григорович, Очерк путешествия по Европ. Турции, стр. 104.

[4] Н. Л. Туницкий, Св. Климент епископ словенский, стр. 179.

[5] Ив. Снегаров, Българският първоучител Климент Охридски, стр. 273.

[6] Йорд. Иванов, Бълг. старини из Македония, стр. 16 и стр. 551, бел. 5—6.

Сърбия и Македония от IX—XI в. са резултат на местна старовизантийска архитектурна традиция. Той набелязва в Охрид и в близката му околност четири такива църкви, които произхождат от края на IX и от X в. Първата от тях е откритата в 1943 г. от Д. Коцо под развалините на Имарет джамия в Охрид църква, която наистина освен олтарната апсида е имала още по една полукръгла конха на северната и южната страна, а освен това и една малка правоъгълна нартика, която през XII в. е била заменена с много по-просторна. Тази именно триконхална постройка е една от двете Климентови църкви в Охрид, и то тази, в която самият Климент още приживе си направил зидан гроб.

Втора триконхална църква е била построена в 910 г. на южния бряг на Охридското езеро в основания от Наум манастир. Сега тази църква е кръстокуполна, но археологическите разкопки, които Д. Коцо направил през 1955 и 1956 г., установили нейния първоначален триконхален план, който бил съвсем еднакъв с триконхалния план на Климентовата църква в Охрид. И тук гробът на Наум се намирал също на южната страна на нартиката. Този именно факт подкрепя хипотезата, че Климент е взел участие при построяването на Наумовата църква и че старата Климентова църква в Охрид е могла да послужи за образец и на много други триконхални църкви. Стричевич предполага, че тъкмо планът на охридската триконхална църква е станал популярен, защото в Охридско освен Наумовата църква има още две други също с такъв триконхален план. Едната е била открита на брега на езерото съвсем близо до Охрид в местността Горица, а другата е отбелязана на съставената от К. Петров археологическа карта северно от Охрид в селото Зглавеница.[1] Последната църква не е още обнародвана, но въпреки това Стричевич я отнася хронологически към групата подобни паметници от времето на Климент и Наум и продължава: „Би трябвало също да се помисли и за хипотезата, че селото Зглавеница, дето е била построена тази църква, е по всяка вероятност едноименната местност, която се споменава в житието на Теофилакт като едно от местата за почивка около Охрид и Главиница, които Борис дал на Климент. И ако тази идентификация — казва по-нататък Стричевич — се окаже вярна, лесно може да се разбере, защо в имението на Климент е била построена една църква, която възпроизвежда формите на неговите постройки в Охрид."

Ние мислим, че хипотезата на сръбския учен, макар и още недостатъчно обоснована по археологически метод, заслужава много сериозно внимание не само защото тя дава един нов омоним, но и защото внася във въпроса за местонахождението на Главиница вече един реален елемент, който, ако бъде археологически осветлен, може да хвърли обилна светлина върху тази тъмна точка в житието на Климент. Едно основно разкриване и проучване на триконхалната църква в с. Зглавеница ще даде възможност да се определи точно зависимостта на нейния план от плана на Климентовата триконхална църква в Охрид и тяхната хронологическа връзка. Археологически разкопки около църквата в Зглавеница биха могли да открият оставените от Климент в Главиница възпоминания или някои от каменните стълбове с надписи по тях, за които съобщава Краткото житие на Хоматиан. В такъв случай ще се установи окончателно, че Климентовата Главиница не може да бъде никъде другаде освен при днешното село Зглавеница, северно от Охрид.

[1] К. Петров, Прилог кон средновековната археолошка карта. Гласник на Музејско-конзерв. друштво на НР Македонија I, № 1, 1954.

Битът в композицията „Деизис" от манастирската църква „Св. Димитър" до с. Бобошево

Екатерина Манова

Според някои изследвачи религиозната живопис носи отпечатъка на изостаналост и неизменно се придържа към строгите канони.[1] Промените, настъпили в тази живопис през различните епохи, често се обясняват с по-голямото или по-слабо умение и подготовка[2] на зографите или с промени в иконографията,[3] продиктувани от измененията в църковните канони и догми.

Редки са случаите, когато изображенията — в повечето случаи на дарители — са разглеждани като отражение на бита.

Задачата на настоящото проучване е да изясни как се е оформила композицията „Деизис" в живописта на Бобошевската манастирска църква „Св. Димитър". Това изображение досега не

[1] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV, XV et XVI siècles, Paris, 1916, стр. 651, 655. A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, I, Paris, 1928, стр. 13.

[2] Пак там, стр. 209 и 310.

[3] Ch. Diehl, Manuel d' art byzantin, I, Paris, 1925, стр. 327; II, 1926, стр. 495 и 496.

е публикувано. В повечето наши църкви от XIV и XV в. (Беренде, Бобошево, Кремиковци, Калотина) „Деизисът“[1] заема източната половина на северната стена в наоса над орнаменталния цокъл (в църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново тази сцена по изключение е на южната стена).[2] В сцената от Бобошево Христос, седнал на трон в царско облекло и с корона (обр. 1, 2), заема централно място. Отляво и дясно на главата му стои надпис: „црь Славе ѡ панѡкра-тѡръ“. До надписа, в два диска, е поместен монограмът му „ıс Хс“. Богородица е изобразена от дясната му страна права, в царско облекло. Ръцете и лицето ѝ са обърнати към Христа. Йоан Предтеча, облечен като пустинник, е застанал прав отляво, с лице и ръце, насочени към Христа.

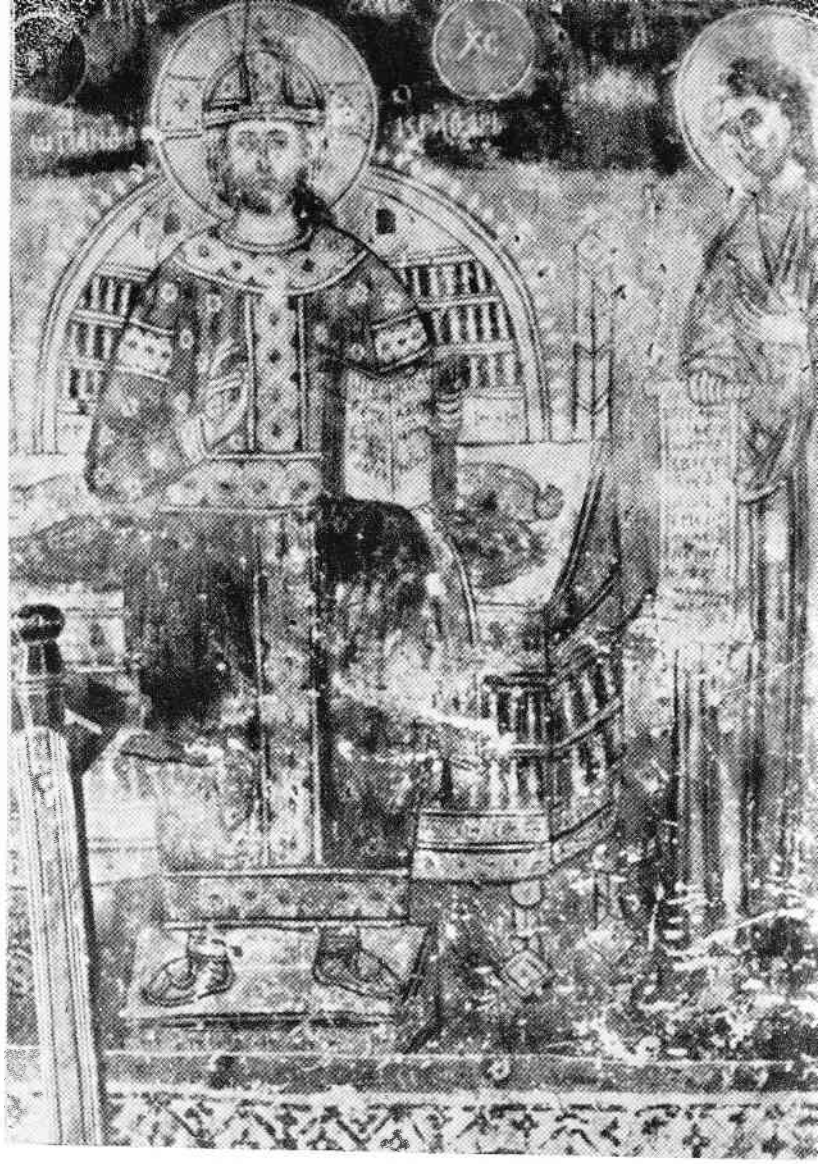

1 *„Деизис“ — стенопис от църквата на Бобошевския манастир „Св. Димитър“ — лява част — „Deisus“ Peinture murale de l'église du monastère St Dèmètre de Boboševo — côté gauche*

Тази композиция се среща често в нашите стенописи от XIV в. насам. Изградена е според изискванията на средновековния църковен канон в епохата на развития феодализъм. Отначало и трите фигури са били представяни в традиционното им облекло.[3] По-късно, по подобие на светските владетели, Христос често се изобразява с царско облекло и отличителни знаци и го наричат Пантократор. В тази по-късна композиция личи отпечатъкът на византийския дворцов церемониал. Положението на фигурите може да се свърже с императорската или консулската почетна стража (римска или ранновизантийска) от изображенията на консулски диптихи от V и VI в., съпроводени от персонификациите на Рим и Цариград,[4] на металните блюда и други предмети с живописна или пластична украса (позлатено блюдо с византийски печати от с. Копчики в Ермитажа,[5] миниатюри в ръкописи от IX в. и др.).

Противопоставянето на почитането на Христа на римския императорски култ води началото си още от времето на най-ранното християнство. Отначало това почитане се изразява чрез символични фигури и монограм, който наподобява съкратените имена и титли на римските императори.[6] По късно, по подобие на ранните релефни и скулптурни изображения на римски императори и консули,[7] Христос е представян на трон,[8] а после и с корона. Тронът е първата императорска принадлежност, която се появява в композицията „Деизис“. Намираме го на една миниатюра от ръкопис на Християнската топография от Козма Индикоплевст във Ватиканската библиотека от VII в.[9] и на стенописите в църквата „Св. Мария Антика“ в Рим, от същото време.[10] В ръкописа на Догматичната паноплия от Ватиканската библиотека Христос все още е в традиционното си облекло (хитон и химатий), но вече седи на трон, а до него Алекси Комнин,

[1] „Деизис“ е композиция в средновековната религиозна живопис, в която Христос е представен като върховен съдник. Стоящите до него Богородица и Йоан Предтеча като негови близки измолват от него снизхождение към хората.

[2] Grabar, цит. съч., стр. 251.

[3] Diehl, цит. съч., II, стр. 523, обр. 250, стр. 545, обр. 259, стр. 662, обр. 323.

[4] R. Delbrueck, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin, Leipzig, 1929, табл. 9—12, 16.

[5] L. Matzulewitsch, Byzantinische Antike, Berlin—Leipzig, 1929, стр. 3, 25—34, табл. 3.
H. Peirce and R. Tyler, Byzantine art, London, 1926, стр. 43.

[6] C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn, 1913, стр. 261, 264.

[7] Peirce, Tyler, цит. съч., стр. 7, 9, 10 и 21.

[8] Diehl, цит. съч., I, стр. 405, обр. 191; II, стр. 668, обр. 328, стр. 691, обр. 341, стр. 707, обр. 353.

[9] Пак там, стр. 240, обр. 114, стр. 244, обр. 117.

[10] Пак там, стр. 353, обр. 174.

2 *„Деизис“ — стенопис от църквата на Бобошевския манастир „Св. Димитър“ — дясна част △ „Deisis“ — Peinture murale de l'église du monastère St Démètre de Boboševo — côté droit*

представя една по-развита степен в оформянето на тази група. В нея Христос е изобразен като светски владетел. Това се вижда не само от неговото облекло и корона, но и от титлите цар и Пантократор, с които го назовават в надписа. Дисковете с инициалите над главата му водят началото си от дисковете с монограми,[7] които често се срещат върху релефните консулски диптихи от слонова кост от V и VI в. За по-напреднала степен в развитието на сцената „Деизис“ свидетелствува и царската дреха на Богородица, която в по-ранни изображения носи хитон и мафорий.[8]

[1] Diehl, цит. съч., I, стр. 405, обр. 191.
[2] Peirce, Tyler, цит. съч., табл. 49 и 50.
[3] Diehl, цит. съч., I, стр. 487, обр. 231; II, стр. 506, обр. 242, стр. 553, обр. 262.
В. Н. Лазарев, История византийской живописи, I, Москва, 1947, табл. XVII.
[4] Peirce, Tyler, цит. съч., табл. 89.
[5] Delbrueck, цит. съч., табл. 9—12, 16; стр. 53 и 54.
Лазарев, цит. съч., I, табл. XXV; вж. тук заб. 4 и 5. Пак там, II, 1948, табл. 208, 226, 238, 286.
[6] Grabar, цит. съч., стр. 306 и др.
[7] Delbrueck, цит. съч., табл. 16 и 32.
[8] Diehl, цит. съч., II, стр. 523, обр. 250, стр. 545, обр. 259, стр. 662, обр. 323; Лазарев, цит. съч., I, табл. XIX.

в характерно за времето си императорско обекло, е застанал прав и приема неговата благословия.[1] Като върховен властник, от когото византийските императори се утвърждават при коронясването, Христос е представен на релефи от XI в.[2] и мозайки от XI и XII в. в Киев, Сицилия и другаде.[3] В тези релефи, миниатюри и мозайки, той носи още хитон и химатий. Тук само разкошно украсеното столче, върху което е стъпил,[4] а някъде и тронът са атрибути, които обикновено се срещат на императорските и консулските изображения.[5]

Живописта на църквата „Св. Димитър“ при Бобошевския манастир (югоизточно от Кюстендил) произхожда от края на XV в.[6] Композицията „Деизис“ в тази църква

3 *„Деизис“ — стенопис от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново „Deisis“ — Peinture murale de l'église St Pierre et St Paul de Tărnovo*

4 *„IV вселенски събор“ — стенопис от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново*
IVe Concile oecuménique — peinture murale de l'église St Pierre et St Paul de Tărnovo

В тази композиция зографът е предал извънредно старателно, с всички подробности трона, на който е седнал Христос. Неговият трон е изработен изцяло от дърво (обр. 1 и 2). Седалката е оформена като четиристенна призма, върху тънки четириръбести крака. Украсата на стените на призмата е разпределена в четири пояса. На най-горния пояс са изрязани арковидни дупки. Вторият и третият имат гъсти тънки дървени колонки с профилиран пръстен и надебелен горен край. Последният пояс е гладък, с две успоредни черни линии по средата. Почти същите орнаменти има и полукръглото облегало, с тая разлика, че колонките са три реда, а най-долният пояс е изпълнен с гъсто наредени врязани клончета. Горният край е стегнат с един по-широк и един по-тесен обръч, в който са забити листовидни пластични фигурки. Облегалото не заема цялата ширина на задната стена на призмовидната седалка. До ъглите ѝ са изправени две четириръбести колонки. Поясите на облегалото се отделят с четири двойни черни хоризонтални линии. Подобен трон е представен още веднъж в Бобошевската манастирска църква в една сцена от житието на патрона на църквата „Св. Димитър“. Много ясно възпроизведените детайли позволяват да се допусне, че живописецът е познавал мебелите от този вид. Тронове с тази изработка са изработени пак в композицията „Деизис“ (обр. 3) и в „IV вселенски събор“ (обр. 4) от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново и на Христовата икона от Месемврия от 1604 г. (обр. 5), както и на иконите от фриза от Лютаково.[1] Този вид трон срещаме още в евангелската сцена „Съдът на Пилат“ от Земенската църква. Едно отклонение от този тип показва тронът от същата сцена в с. Беренде (северозападно от София), макар че и той по общия силует не се отличава много от споменатите тронове. Тронът, изобразен в Бобошевския манастир, обаче има твърде голяма прилика със запазения в църквата на Рилския манастир т. нар. „Хрельов трон“.[2] Последният има същата седалка и същите ажурни колонки. Тази украса срещаме още в масичката и иконостаса на църквата „Св. Константин и Елена“ в Костур[3] и в Малиград при Преспа (Македония), двете от XIV в. Много близко сходство показва тронът от Бобошево и със столовете за богомолци в църквата на Черепишкия манастир.[4] Но особено близка е аналогията с трона в църквата „Св. Климент“ в Охрид (обр. 6) същото високо облегало, полукръгло горе, украса от същите мотиви, широка ивица около горния

[1] B. Filov, Geschichte der neueren bulgarischen Kunst, Berlin—Leipzig, 1933, табл. 10, a, b; 24, b; 26, a, b.

[2] B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern, 1919, стр. 36, обр. 30.

[3] G. A. Sotiriou, La sculpture en bois dans l'art byzantin, Mélanges Gh. Diehl, цит. съч., II, Paris, 1930, стр. 173, обр. 1, 2, табл. XIV, 2.

[4] М. Попов и Ал. Иванов, Българските манастири, София, 1927, стр. 51.

край на облегалото, листовидни фигурки и седефна инкрустация. Тук, също като в столовете на Черепишкия манастир, намираме долепените до облегалото четвъртити стълбове.

По всичко изглежда, че в църквата на Бобошевския манастир е възпроизведен трон, какъвто действително е съществувал по времето, когато са работени стенописите. Това се вижда преди всичко от приведените аналогични мебели: троновете в Рилския манастир, Охридската църква „Св. Климент", църквата „Св. Константин и Елена" в Костур от XIV в. и столовете за богомолци в Черепишкия манастир от XVII в. Мотивът от ажурни колонки е намерил приложение и в украсата на вратата на църквата „Св. Климент" в Охрид, на троновете в живописта на църквата „Св. Петър и Павел" в Търново (обр. 3, 4), на иконата от Месемврия (обр. 5), в „Коледен стихар" от църквата в Жича[1] и в „Етимазия" от църквата на манастира в Дечани.[2] Извивка на облегалото с листовидни фигурки има и тронът на Богородица от „Поклонение на влъхвите" в църквата „Св. Димитър" при Марков манастир (XIV в.),[3] където облегалото е изцяло цилиндрично, но е украсено само с ажурни арки. В същия манастир тронът в „Благовещението" е украсен и с ажурни колонки.

Мотивът на колонките се е прилагал още в арабски мебели от XV в.,[4] в илюстрациите на Манасиевата хроника,[5] в живописта и троновете на Атонските манастири[6] и в църквата „Рождество" в Арбанаси[7] и др.

Всичко това иде да покаже, че художникът е обогатил тази чисто религиозна композиция и с такива предмети, които са му били познати от живота. Следователно нашите средновековни стенописи отразяват до известна степен историческата действителност и могат да се използуват като исторически извори.

В изграждането на композицията „Деизис" има елементи, взети от култа към римските императори и консули. Тези елементи са навлезли заедно с много обичаи от римския обществен живот във византийския дворцов церемониал и в религиозните процесии.[8] В императорското облекло византийският λῶρος замества т. нар. trabea от римското консулско облекло, а ἀκακία е видоизменената mappa на римските консули.[9] Много римски императори са получавали при избора си или скоро след това консулска титла. Изображения на консули и императори, седящи на трон в тържествено облекло, са известни от релефи от V и VI в., както и от миссориума на Теодосий от 388 г., който се пази в Real Accademia de Historia в Мадрид.[10] От двете страни на седящия в богато украсен трон консул или император стоят на стража било

5 *„Христос-Пантократор" — икона от Месемврия (1604)*
Le Christ Pantocrator, icone de Messembria (1604)

[1] Vl. Petkovič, La peinture serbe du moyen âge, I, Beograd, 1930, табл. 31, b.
[2] Пак там, табл. 92, a.
[3] Пак там, табл. 145, a.
[4] Nouveau petit Larousse illustré, Paris, 1949, 55,5.
[5] Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека, София, 1927, № 40.
[6] G. Millet. Monuments de l'Athos, Paris, 1927, 35,2, 58,2, 65,2, 118,2, 206.
[7] Filov, цит. съч., стр. 55, обр. 49.
[8] J. Ebersolt, Melanges d'histoire et d'archéologie byzantines, Paris, 1917, стр. 15, 18, 23, 24, 29, 64, 65, 66.
[9] Пак там, стр. 64, 65, 66.
[10] Delbrueck, цит. съч., табл. 2, 9, 10, 11, 12, 16, 32, 51, 52, 62.

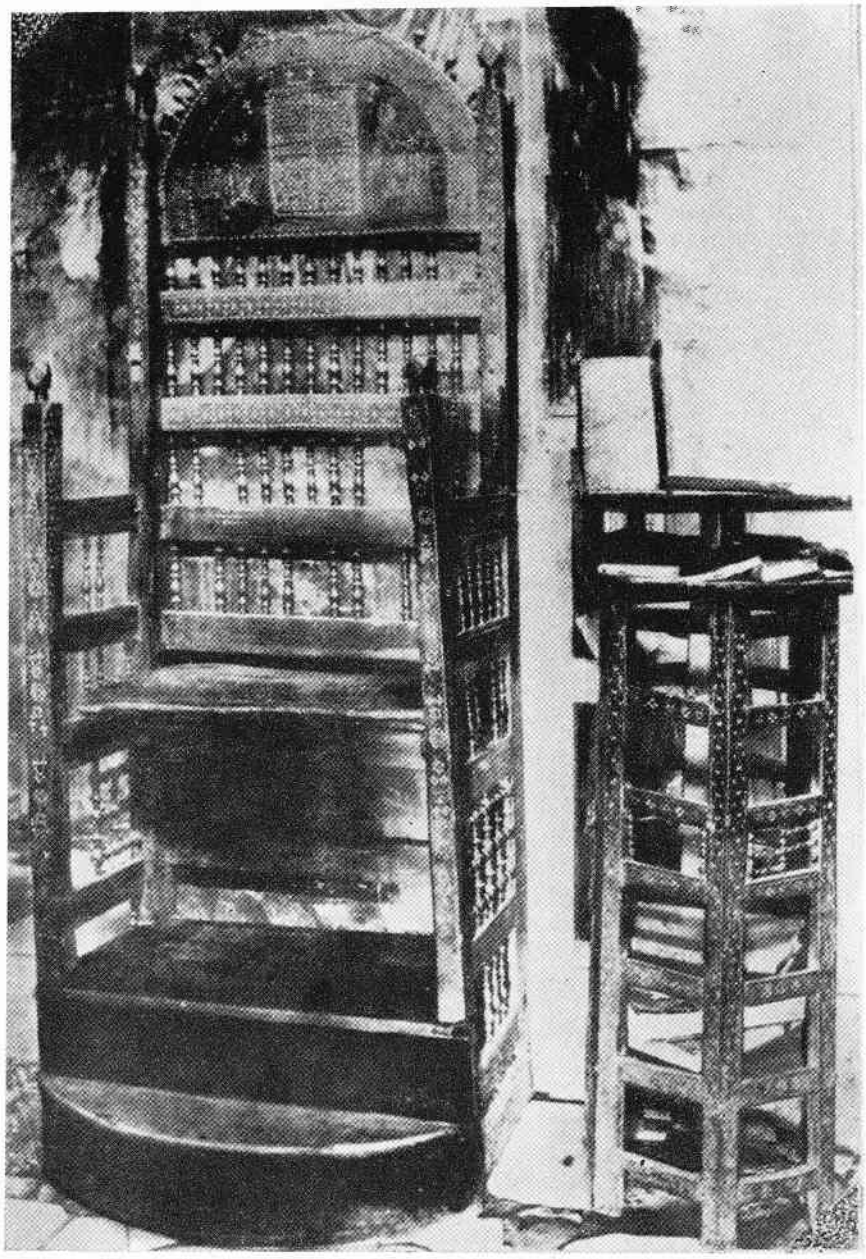

6 *Владишки трон от църквата „Св. Климент" в Охрид △ Trône épiscopal de l'église St Clément d'Ochrida*

персонификациите на Рим и Цариград, било сенатори. Това подреждане е минало в композицията „Деизис" заедно със столчето за крака пред трона. Мястото на персонификациите в деизисната композиция заемат Богородица и Йоан Предтеча. Те имат също тържествени пози и парадно облекло, но отговарят на съвременните за епохата битови принадлежности и религия. Дисковете с инициали, които виждаме над главата на Христос в Бобошевската манастирска църква, водят също началото си от консулските диптихи. В тях те също така носят монограми.[1] Изобразяването на императори в тържествени пози продължава до късно във Византийската империя. Срещат се даже изображения на императори и императрици също върху слонова кост (на Отон и Теофано,[2] на Ирина, Роман и Евдокия),[3] а и на лицеви миниатюри,[4] мозайки[5] и др.. В позата, трона и облеклото на тези владетелски изображения има детайли, които намираме и в композицията „Деизис". Въвеждането в иконографията на Христос на императорски принадлежности и титли свидетелствува, че на Вседържителя (Пантократора) са били приписвани и владетелски функции. Но в по-късните изображения се запазват само онези белези, в които се подчертават отличителните знаци на светската и религиозната власт. Детайли като облекло, трон и други са съобразени с епохата, от която произхождат.

Короната и царското облекло на Христос в композицията „Деизис", а също така и тронът, и титлите цар и Пантократор показват, че в християнската религия са проникнали елементи от феодалната йерархия. Христос и Богородица вече се отличават от онези обикновени и скромно облечени фигури, както ги срещаме в ранната живопис. Подобно на светските владетели, те са представени като по-изтъкнати и заслужаващи по-особени почести. От друга страна, тронът възпроизвежда много точно известни образци на нашето резбарско изкуство, достигнало през XV в. голямо съвършенство. Очевидно зографите, които са изписвали Бобошевската манастирска църква, са познавали това творчество и затова то е намерило отражение в тяхната живопис. Ето защо изучаването на тези стенописи може да допринесе за изясняване облика на някои битови принадлежности от времето на изписването на църквата.

[1] Delbrueck, цит. съч., табл. 16, 32.
[2] Peirce, Tyler, цит. съч., табл. 50; Diehl, цит. съч., I, стр. 375, обр. 180.
[3] Diehl, цит. съч., II, стр. 661, обр. 322.
[4] Пак там, I, стр. 402, обр. 189, стр. 403, обр. 190; Лазарев, цит. съч., II, табл. 139.
[5] Лазарев, цит. съч., II, табл. 224.

По някои въпроси относно Мадарския конник

Стоян Маслев

Монументалният скален релеф при с. Мадара (Коларовградско) е бил досега предмет на многобройни научни изследвания и популярни изложения (обр. 1). Развоят на научните изследвания, както и последните становища на някои български археолози, са отразени в излезлия през 1956 г. сборник от проучвания върху надписите и релефа, озаглавен „Мадарският конник". Със задоволство трябва да се изтъкне, че в тези проучвания се дава сравнително по-сигурен текст на четливите места от надписите, като при това са обозначени грижливо и нечетливите места. Смятаме обаче, че и в бъдеще нови проучвания на място не са излишни. Особено полезни и съвсем неизлишни ни се виждат направените наново подробни описания на скалния релеф. Безспорно най-голям интерес представляват изводите за датирането, националната принадлежност и художествените традиции, отразени в него, както и новите насоки за тяхното изследване.

Трябва обаче също да отбележим, че в сборника „Мадарският конник" са намерили отражение и значителни разногласия между отделните изследователи. Ако при разчитането на надписите те не са така очебийни, въпреки че не са по-маловажни, при описанията на конника и отделните изследвания на художествените традиции те са често непреодолими.

В настоящата статия ние си поставяме за цел да се спрем на въпроса за появата и изработката на Мадарския скален релеф във връзка със съвременната му най-близка среда.

Ще разгледаме художествените традиции, отразени в Мадарския скален релеф, и то предимно с оглед на съвременното византийско изкуство, защото смятаме, че в сборника „Мадарският конник", пък и в по-раншните изследвания, общо взето, не е отделяно необходимото внимание върху това изкуство за изясняване на генезиса на прабългарското изкуство изобщо и конкретно на Мадарския конник.[1]

Както е известно, досега са били търсени връзки на Мадарския конник в най-различни посоки и тъкмо голямото разнообразие в схващанията за художествените среди, които са могли да окажат влияние за оформянето на идеята за Мадарския конник и изработката на релефа, показва, че всички досегашни схващания страдат от известна едностранчивост.[2]

Изхождайки от конкретната историческа обстановка — наследството и средата, — която са заварили славяните и прабългарите на Балканския полуостров, естествено е да се мисли, че най-културната страна по това време в Европа — южната съседка Византия, ще е оказала силно влияние върху материалната и духовната култура на българите и на първо място върху официалната култура на управляващата класа начело с хана. В това едва ли може някой да се съмнява, защото както славяните, така и прабългарите са минали отсам Дунава с една сравнително примитивна култура. Поради това те неминуемо са започнали с подражаване на по-високата култура и изкуство и едва по-късно ще са могли да проявят по-самостоятелно, отразяващо техни специфични художествени вкусове творчество. Разбира се, паралелно с това в недрата на народа е продължило своето съществуване старото тяхно изкуство. Не ще и съмнение, че не само Миятев, но и други от досегашните изследователи на Мадарския скален релеф, са правили опити да намерят аналогии за него в паметниците на изкуството на Византия, но не винаги са успявали и това ги е карало да търсят други по-близки или по-далечни подобни паметници. Тезата на Миятев може да бъде обаче подкрепена с още редица неизползувани досега аргументи, които ние ще опитаме да изложим в следващите редове.

*

Появата на Мадарския скален релеф съвпада с една забележителна епоха във византийската политическа и културна история — епохата на иконоборците. Тя се открива още с основателя на сирийската династия Лъв III (717—741) и се приключва след смъртта на Теофил (829—842) със синода от 843 г., на който е било провъзгласено тържествено възстановяването на иконопочитанието. В областта на изкуството иконоборството е предизвикало също рязък прелом. Лъв III, ако и да е бил решителен противник на взелото най-извратени форми иконопочитание, е започнал борбата срещу него предпазливо, докато най-после през 730 г. издал едикт за унищожаването на иконите на светиите.[3] Много пострастно е пристъпил към обновата на византийската църква неговият син и приемник Константин V (741—775), известен в историята с прикачения му от неговите противници прякор Копроним. На събора от 754 г. иконите са били отречени и канонически, след което се е пристъпило към безпощадното им унищожаване. При следващите императори, ако и движението да е загубило първоначалната си сила, то е

[1] За развоя на издирванията на художествените традиции, намерили израз в Мадарския скален релеф, срв. между другото Кр. Миятев, Мадарският конник, ИАИ, V, 1928—29, стр. 96 и сл. и Т. Герасимов, Проучване върху Мадарския скален релеф, стр. 115—121 и там посочената литература. Вж. още и St. Michajlov, K otzce paralelů madarského jesdce, Československa etnografie, VI, 1958, кн. 2, стр. 180—196.

[2] Кр. Миятев, Мадарският конник, стр. 92—96. Т. Герасимов, Проучване върху Мадарския скален релеф, стр. 131. Б. Филов, Мадарският конник, Мадара, I, стр. 263.

[3] Срв. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Oxford, 1955, стр. 144, заб. 3.

1 *Мадарският скален релеф*
Le relief rupestre de Madara

траело с известно прекъсване през 787—815 г. до края на управлението на Теофил (842 г.). По времето на Теофил иконоборството е добило нов замах. Зографите са били преследвани и жестоко третирани, в случай че не са се подчинявали на запрещението да рисуват икони. Вещите с религиозни изображения са били безскрупулно унищожавани. Но императорите иконоборци съвсем не са били врагове на изкуството. Изображенията на светиите и религиозните сцени те са наредили да бъдат заменени със светски сюжети. За нас е особено важно да отбележим, че Константин V, подражавайки безсъмнено на Юстиниан I (527—565), наредил да бъдат изобразени на обществените сгради неговите победи.[1] Според известието на патриарх Никифор, страстен полемист — противник на иконоборците, статуите на Константин V заместили изображенията на Христос.[2] Същият патриарх Никифор твърди още, че Константин V изисквал по-голямо почитание на императорските изображения, отколкото им отдавали иконопочитателите доброволно.[3] При това ние научаваме, че иконоборците запазвали ревностно и разкрасявали изображенията на сцени с конни надбягвания, лов, театрални представления и игри на хиподрума.[4] Едва ли може да има съмнение, че в ловните сцени е бил представен и императорът, защото в мирно време според думите на Евстатий Солунски силата и смелостта се проявявали в конните надбягвания и лова на диви зверове. Твърде голямата сила на императора Мануил Комнен (1143—1180) се прочула, пише същият Евстатий Солунски, именно чрез подвизи от този род.[5] Относно схващанията на византийците за лова е характерно и това, което Теодор Продром е казал в епитафа на Йоан II Комнен (1118—1143), а именно че страстта към победата е карала императора да ходи на лов.[6]

За съжаление паметниците на изкуството от епохата на иконоборчеството са имали печал-

[1] J. D. Mansi, Sacrorum Cociliorum nova et amplissima collectio, Florenz, 1769 ss., XIII, стр. 354.

[2] Nikeph. patr. Antirrhetici III adversus Constantinum Copronymum, Migne, P. G., 100, coll. 276, 512—513, 561.

[3] Nikeph. patr. Antirrh. III, P. G., 100, col. 485. Срв. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, стр. 168.

[4] Vita s. Stephani Junioris, P. G., 100, col. 1113; Grabar, цит. съч., стр. 168.

[5] Eustathius de Thessalonica, Oratio ad Manuelem, ed. W. Regel във Fontes rerum pyz., стр. 40. Grabar, цит. съч., стр. 58.

[6] Th. Prodromi, Epitaphium in honorem domini Joannis Comneni, P. G., 133, col. 1393. Grabar, цит. съч., стр. 58—59.

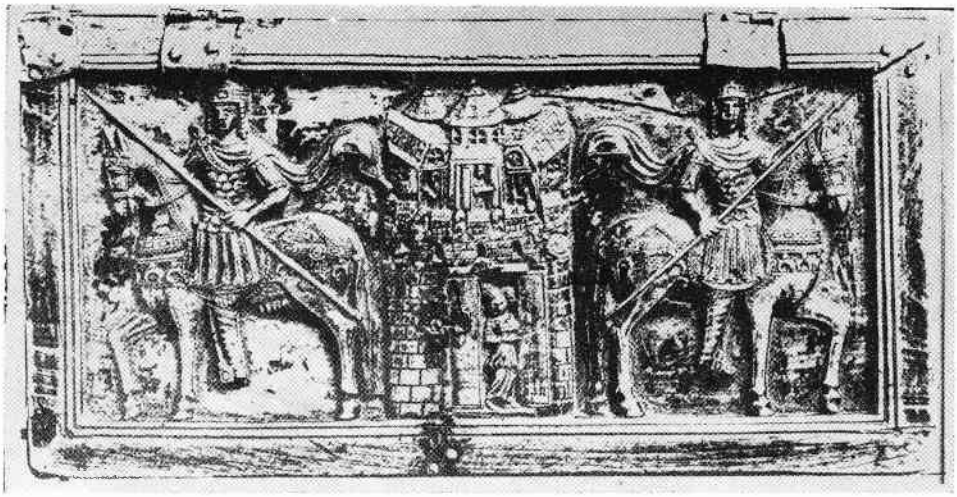

2 *Ковчеже от слонова кост от катетралата в Троа, Франция*
Coffret en ivoire de la cathédrale de Troyes (France)

ната участ да бъдат едва ли не напълно унищожени след възстановяване на иконопочитанието. Засега се сочат с по-голяма или по-малка сигурност само няколко запазени паметника. От тях ние ще спомена още веднъж плата от Мозак със сцена от царски лов, който сега се пази в Musée Historique des Tissus в Лион, и за който съществува предание, че е бил изпратен в дар на Пипин Къси (751—768).[1] От по-късно време — може би от XI в. — произхожда едно ковчеже от слонова кост, което се пази в съкровищницата на катедралата в Троа (Troyes) Франция, но чийто майстор е имал пред вид според Грабар[2] модели от епохата на иконоборците (обр. 2 и 3). На едната страна на това ковчеже е представен императорът на кон с две симетрични изображения в духа на декоративното изкуство. В средата се виждат стените на град, на чиито порти е представена жена, персонификация на града, която държи в ръцете си корона. От прозорците на сградите в града се подават хора в позата на молители. На другата дълга страна на това ковчеже е представен императорски лов на лъвове.

Не е известно, дали императорите иконоборци, и по-специално Константин V, са изобразявали само своите подвизи или и такива на свои предшественици. Във всеки случай Константин V е сложил началото на култ към своята династия. Така той наредил да бъде изобразяван неговият баща Лъв III върху монетите след смъртта му.[3] По-късно Лъв IV (775—780) и Константин VI (780—797) продължили традицията и върху техните монети са били изобразявани всички техни предшественици императори от същата династия.[4] Теофил наредил при това да се изобрази не само покойният му баща Михаил II (820—829), но и покойният му син Константин, съимператор от края на 829 или началото на 830 г. до преди 831 г.[5]

Първите двама представители на сирийската династия са се прославили и с военни подвизи — Лъв III в борбата срещу арабите и Константин V във войните срещу българите, поради което са станали и епични герои.[6] Особено важно е да се изтъкне, че едва ли случайно легендата е създала представата за Константин V като „убиец на лъв".[7]

И така ние виждаме, че авторът на Мадарския конник е могъл да почерпи както идеологическата концепция, така и нейния символичен израз чрез изкуството по-скоро от Византия, отколкото направо от Персия или от другаде. Вярно е, че може да се мисли, че прабългарите са се запознали още в предишните си поселища северно от Кавказ и Черноморието с иранската представа за царската власт и с художественото й превъплътяване в паметниците на изкуството, но при липсата на каквито и да е веществени паметници или писмени сведения е трудно да се приеме, както прави Кр. Миятев, че тези представи са залегнали в домашната художествена индустрия на прабългарите и че едва ли по-късно, след съприкосновение с подобни произведения на византийското изкуство, са добили възможност за монументално проявление. По-лесно допустима ни се вижда възможността във Византия и на Балканския полуостров да са съществували условия за едно по-

[1] O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, S. 5, 23, Taf. VI a. Миятев, Мадарският конник, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 120.

[2] Grabar, цит. съч., 50—51.

[3] J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, Paris, 1862, II, табл. XXIX, 20 сл. и стр. 49 сл. W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, London, 1908, II, табл. XLIII, 22 и сл., стр. 378 сл. И. И. Толстой, Византийские монеты, СПб ; 1912—1914, табл. 66, 1 и сл., стр. 949.

[4] Sabatier, II, табл. XL, 16 сл., стр. 63 и сл. BMC, XLV, 20 сл., стр. 393. Толстой, цит. съч., табл. 59, 1 и сл., стр. 978 и сл.

[5] За съимператорството на Константин вж. у J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802—867), London, 1912, стр. 467 и G. Ostrogorsky — E. Stein, Bemerkungen zu den Krönungsordnungen, Byzantion, VII, 1932, стр. 231. За тези възпоменателни монети вж. у Sabatier, табл. XLIII, 15 et s., стр. 93; BMC, XLVIII, 16, стр. 419.

[6] Срв. H. Gregoire, Etudes sur l'épopée byzantine, Revue des études grecques, XLVI, 1933, стр. 30 и сл.

[7] За тази легенда ние научаваме от хрониката на един неаполитански епископ от IX в., в която за Константин V Копроним се казва дословно следното: robustiorem fuisse viram, qui leonem, ferocissimam bestiam, pugnando occidit, et draconi se opposuit et ipsum interemit. Срв. N. Adontz, Légendes de Maurice et de Constantin V, Mélanges Bidez, II, 1934, стр, 10. За произхода на мотива с *θηριομαχία* вж. още и R. Goosens, A propos de la légende de Constantin V, Annuaire de l' Institut de philologie et d'histoire orientales, III, 1935, стр. 157—160.

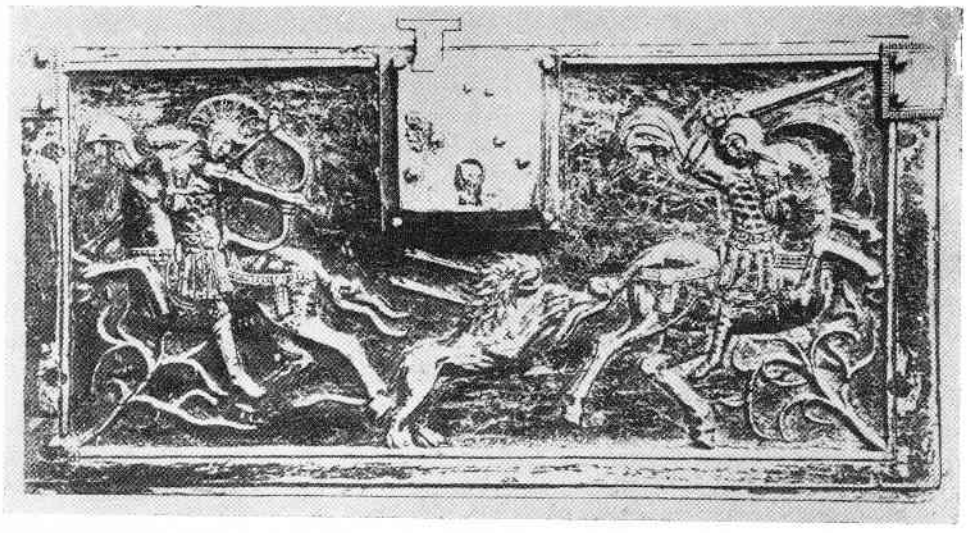

3 *Другата страна от същото ковчеже* △ *L'envers du coffret*

активно и по-пълно възприемане на сасанидски художествени традиции тогава, когато византийското изкуство е трябвало да търси нови пътища и форми на проявление, изоставяйки религиозната тематика. Резкият прелом по всяка вероятност е наложил именно ориентацията към миналото — късноантичното изкуство и доскоро цветущото сасанидско изкуство. При това произведенията на късноантичното изкуство са били още непокътнати в по-голямата си част. От тях ние ще трябва да спомена тук преди всичко Теодосиевата и Аркадиевата колони в Цариград, които са разказвали за подвизите на тези двама императори. Върху стените на царския дворец скъпоценни мозайки са представяли победоносните войни на Юстиниан I.[1] Бронзови и мраморни статуи на византийските императори от IV, V, и VI век са се издигали по площадите на столицата. Тук бихме искали да кажем само няколко думи за една от тези статуи, а именно за тази на Юстиниан I, която е стояла на площада близо до южния вход на църквата „Св. София", наречен „Августейон". Статуята е била от бронз и е стояла на твърде висок стълб (70 лакътя); тя е надминавала далеч естествените размери; според сведението на испанския пътешественик Rui Gonzalez de Clavijo (XV в.), конят е бил четири пъти по-голям от обикновен кон;[2] той е бил представен в ход с вдигнати един преден и един заден крак, на главата му е стърчал голям кичур от пера за украшение (τοῦφα), какъвто кичур е имал вероятно и конят от Мадарския скален релеф; конникът е държал в лявата си ръка юздите на коня и globus mundi, а дясната си ръка е държал високо вдигната и отворена.[3] Статуи са били издигнати и на жената на Юстиниан I Теодора, и на прославения пълководец Велизар по това време. Юстин II (565—578) също е бил наредил да бъдат издигнати статуи на него и на жена му София.[4] Срещу твърдението на Вс. Николаев,[5] че не се знаело за нито едно византийско монументално произведение — статуя или релеф от края на VII в. до края на XIV в., трябва да възразим, че имаме сведения за статуи още на Константин VI, Андроник I Комнен (1183—1185) и Михаил VIII Палеолог (1261—1282),[6] което показва, че светската скулптура не е била изчезнала във Византия по време на появата на Мадарския скален релеф а и по-късно.

Особено внимание заслужава и извънредно интересното съобщение на Ф. Успенски за един релефен образ на конник в Равена, под чиито нозе имало лъв, прободен със стрела, и който релеф според него подтиква към сравнение с Мадарския конник.[7]

Всички тези паметници, които са запазени или за които имаме само известия, показват колко голямо сходство има между тях и Мадарския скален релеф по идея и композиция. Понеже при Мадарския скален релеф се касае по всяка вероятност за владетелско изображение, към което сочи самата ловна сцена (лъвът) и монументалността на изображението, ние смятаме, че скулпторът е имал пред вид именно такива изображения, където е била представена владетелска фигура.

*

Едно от важните основания за причисляването на Мадарския скален релеф към изкуството, което е продължило късноантичните художествени традиции, е неговият стил. Върху неговите стилови особености е писано досега сравнително по-малко, може би защото тук възгледите на изследователите са сравнително посходни.[8] Длъжа да изтъкна, както са направили това и други преди мене, че основната черта в стила на Мадарския скален релеф е неговият

[1] Procop., De aedificiis, I, 10: III, 2, p. 40—41, ed. Haury.

[2] F. Unger, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, I, Wien, 1878, S. 145, Nr. 330.

[3] Срв. и описанието у J. Kollwitz, Oströmische Plastik der Theodosianischen Zeit, Berlin, 1941, S. 12 f.

[4] C. Diehl, Manuel de l'art byzantin, 2. éd., I, Paris, 1925. стр. 280.

[5] В. Николаев, Памятник ахеменидского (персидского) владычества, стр. 53.

[6] O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford, 1911, стр. 122; J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance, Paris, 1923, стр. 131. Diehl, Manuel,[2] I, стр. 282 п. 1.

[7] Отчет о деятельности Русского Археологического Института в Константинополе за 1902 год., ИРАИК, IX, 1904, стр. 402.

[8] Протич, Сасанидската традиция у прабългарите, стр. 217 и сл., стр. 12а.

реализъм, присъщ на гръко-римското изкуство, който го различава рязко от иранското изкуство. Не е необходимо също изтъкваните недостатъци в техническото изпълнение на темата да се считат като белег на „варварско" изкуство. Те са по-скоро белег на едно западащо скулптурно изкуство, каквото имаме у наследницата на античното изкуство — Византия. Ето защо ние смятаме, че Мадарският скален релеф е дело на скулптор от съвременната византийска школа.

За обосноваването на тази теза, която е изказал, както вече споменахме, Миятев,[1] е необходимо да припомним някои факти за византийското влияние и в някои други клонове на културния и обществено-политическия живот на прабългарите през тази епоха.

На първо място трябва да споменем, че първите български монументални строежи в Плиска и Мадара са направени напълно в стила и техниката на късноантичната и византийската строителна традиция.[2] Известно е от Чаталарския надпис, че Омуртаг е построил дворец при р. Тича. В този дворец поставил четири колони, а върху колоните фигурите на два лъва. Подобна употреба на фигури на лъвове имаме и в Цариград в палата Буколеон.[3] Тук палатът е бил украсен със скулптурните фигури на два лъва, поставени на главната му фасада. Какъв е бил ламтежът на прабългарите към византийските произведения на изкуството, показва и фактът, че през 813 г., след несполучливото покушение срещу хан Крум, български отред нападнал двореца при манастира „Св. Мамант" и го изгорил, като ограбил и откарал на кола статуите от дворцовия хиподрум: меден лъв с мечка и дракон идрийски и много изящни мраморни стълбове.[4] Безспорно свидетелство за вкуса на прабългарите към византийските луксозни произведения е и клаузата в договора на хан Тервел с византийския император Теодосий III от 716 г., според която византийците се задължавали да дават дрехи и червени кожи на българите на стойност около 30 литри злато.[5]

За разпространението на византийската култура, материална и духовна, е изиграло огромна роля безсъмнено обстоятелството, че славяните и прабългарите са се заселили на византийска територия. Но и по-късно, по времето на Крум, в България са били насилствено заселени значителни маси от византийци. Колко дълбоко са проникнали византийците в прабългарското общество, показва например фактът, че сестрата на Крум е била омъжена за византиец — Константин Пацик.[6] Но още по-рано византийското влияние било толкова силно в ханския двор, че Телериг (768—777) се видял принуден да пристъпи към физическо унищожаване на византийските привърженици, за да си освободи ръцете за по-самостоятелна политика.

Особено важно е да се изтъкне, че прабългарите по това време са си служели с гръцкия език като официален език, за което свидетелствува значителният брой каменни надписи от тази епоха.[7] А езикът е бил мощен фактор за проникване на византийската култура. Бешевлиев установява, че тези надписи не само са написани на гръцки език, но че в някои свои части са съставени и във византийски дух.[8] Нещо повече, в тези надписи е отразено и проникването на политически идеи от Византия. Бешевлиев е според нас съвършено прав, като свързва формулата *ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* с официалната титулатура на византийските императори от това време, за разлика от Маркварт, който предполагаше, че тя е превод на турския израз täŋgridä bolmyš quan или täŋgri jaratmyš quan. Това показват преди всичко надписите върху монетите от Константин V и неговите приемници, където формулата гласи: *ἐκ θεοῦ βασιλεύς*, респ. *βασιλεῖς*.[9] За да приключим нашия кратък екскурс върху византийското влияние, трябва да изтъкнем още един важен фактор за проникване на византинизма, а именно християнството, което намерило привърженици и в самото семейство на хан Омуртаг.[10]

*

Изхождайки от горепосочените запазени и незапазени паметници на византийското изкуство, които имат повече или по-малко сходен с Мадарския скален релеф сюжет, както и от приведените аргументи от по-общ характер, ние смятаме за сравнително най-вероятно, че Мадарският скален релеф е възникнал след появата на иконоборчеството във Византия, и то по времето на Омуртаг, и че той трябва да се свърже по стил и техника на изработване със съвременното му византийско изкуство.

[1] Вж. по-горе, стр. 12.

[2] Срв. Ал. Рашенов, Начало и развой на старобългарската архитектура, сп. Архитект, год. VI, 1935, бр. 8—9, стр. 126—127. По-други схващания имат Д. Василев, Строителната традиция в прабългарските дворци от Плиска, София, 1937, стр. 121 и сл. и особено стр. 132, както и П. Карасимеонов, Начало на славянобългарската архитектура и история, София, 1945, стр. 19.

[3] Времето на построяването на този палат не може да се смята за установено според Schneider, въпреки известието на Pseudo—Kodinos (De aedificiis CP, p. 100, ed. Bonn., че бил построен от Теодосий II (408—450). Според същия изследовател може да се счита за сигурно само това, че е съществувал преди IX в. Вж. A. M. Schneider, Byzanz, Berlin, 1936, S. 27. Фигурите на лъвовете са възпроизведени у G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, I, Constantinople, 1912, стр. 358—360. Mendel ги датира към V в. според известието на Псевдо-Кодин.

[4] Срв. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. I, София, 1918, стр. 274—275.

[5] Пак там, стр. 181.

[6] Пак там, стр. 273.

[7] Срв. по този въпрос В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, ГСУ, ИФФ, кн. XXXI, 1, София, 1934, стр. 23—24.

[8] V. Beševliev, Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften, ИАИ, IX, 1935 (=Actes du IVe congrés international des études byzantines, Sofia), стр. 268—272.

[9] BMC., XLIV сл., стр. 380 сл.

[10] Срв. за това още и D. Angelov, Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichem Bulgarien, Byzantinoslavica, XX, I, 1959, стр. 43.

Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период

Гина Кацарова

В Търновския окръжен музей се съхранява една интересна колективна находка от маронейски и тасоски тетрадрахми от II период. Доскоро тя беше единствената запазена колективна находка от маронейски тетрадрахми у нас.[1] Намерена е при с. Върбица (бивша Влашица), Горнооряховска околия, при риголване на лозе. Монетите са били на брой 59, от тях 48 маронейски тетрадрахми от втория период и 11 тетрадрахми от остров Тасос, II период.[2] В Окръжния музей в Търново от тази находка са прибрани 35 маронейски и 11 тасоски тетрадрахми.[3]

Маронейски тетрадрахми

Тип[4]

Лице. Глава на млад, безбрад, женствен Дионис с бръшлянов венец, на д. Над челото две цветчета. Косата, завита в характерно руло, завършва на тила във възел. Отделни къдрици се спущат по шията. Челото му превързано с панделка, която минава под косите.

Опако. Млад Дионис, прав, гол, с къса коса, на л. Левият крак облекчен. Под краката му линия — база. В дясната си ръка държи грозд, в лявата, през която е преметната хламидата му, две копия. Надпис в д. ↓ *ΔΙΟΝΥΣΟΥ* вл. ↓ *ΣΩΤΗΡΟΣ* долу → *ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ*. От двете страни на Дионис монограми.

Сребро. Лека атическа тетрадрахма.

Монограми — I[1]

Екземпляри 1	Долни печати 1[5]
Комбинации 1	Горни печати 1

№ 1. Д$_1$.[6] Същият тип като по-горе. Лицето продълговато, с прав нос, хубаво очертани, засенчени очи със зеници. Върхът на носа и ноздрите много изпъкнали. Листата на венеца големи и леко раздвижени. Две къдрици се спускат по шията.

Г$_1$. Същият тип като по-горе. Дионис с издължени пропорции. Надписът с големи равномерни букви.

30/29, ↓ 2 мм, 16,35 г, инв. № 102.

Лице: пукнатина на печата при брадичката и над венеца.

Опако: пукнатина на печата под грозда. Табл. I, *1*.

Монограми[7] 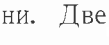 — I[2]

Екземпляри 2	Долни печати 2
Комбинации 2	Горни печати 2

№ 2. Д$_1$.

Г$_2$. Същият. Подобен на Г$_1$. Дионис с по-скъсени пропорции. Същият гравьор на надписа и може би същият гравьор на печата.

30/29 ↓ 2 мм, 16,35 гр, инв. № 97. Табл. I, *2*.

Лице: пукнатина на брадичката и над венеца.

Опако: пукнатини под надписа, разместване на надписа, подхлъзване на печата.

№ 3. Д$_2$. Същият. Близък до Г$_1$. Косата се спуска в три къдрици по шията.

Г$_3$. Същият. Удължена горна част на тялото на Дионис. Буквите на надписа малки и равномерни.

32/31 мм, ↓ 1,5 мм, 16,22 г, инв. № 91. Табл. I, *3*.

Монограми — I[3]

Екземпляри 2	Долни печати 1
Комбинации 1	Горни печати 1

№ 4. Д$_1$.

Г$_4$. Същият. Съвсем близък до Г$_2$. Един и същ гравьор.

а) 31/29, ↓ 2 мм, 16,31 гр, инв. № 109. Табл. I, *4*.

б) 33/32, ↓ 1 мм, 16,31 г, инв. № 92.

Лице: а, б — пукнатини при брадата и над косата, б — подхлъзване на печата при носа.

Монограми — I[4]

Екземпляри 1	Долни печати 1
Комбинации 1	Горни печати 1

[1] При с. Стройно, Елховско, се намери тази година нова колективна находка от 60 маронейски тетрадрахми заедно със 126 тасоски тетрадрахми, 3 тетрадрахми — I Македонска област, 1 — Aesillas, 3 — Атина II период. Находката е постъпила в Ямболския музей и в момента се проучва от нас.

[2] Т. Герасимов, ИАИ, XI, 1937, стр. 315.

[3] Държа да изкажа благодарност на др. Никола Ангелов, уредник в Окръжния музей в Търново, и др. Янка Николова, директор на същия музей, за разрешението да публикувам тези монети.

[4] B. V. Head, Historia Numorum,[2] Oxford, 1911, стр. 251.

[5] Долният печат е за лицевата страна на монетите. Той обикновено е закрепен в поставка, която го защищава от удара, докато горният печат, предназначен за опакото, е бил подвижен. Изложен непосредствено на ударите на чука при сеченето на монетите, горният печат бързо се износвал, поради което един долен печат се свързва с няколко горни. Проследяването на връзките между горните и долните печати и заместването им дава ценни опорни точки за относителна хронология на печатите.

[6] Д означава долен (лицев) печат, а с Г означаваме горен печат, т. е. печат за опакото.

[7] Възможно е да се касае за вариант на I[1].

№ 5. $Д_1$.

$Г_5$. Същият. Близък до $Г_1$. Същият гравьор вероятно. Надписът като $Г_1$.

30/30 мм, ↓ 2 мм, 16,25 г, инв. № 90. Табл. I, *5*.

Лице: пукнатината на печата при брадата по-голяма, пукнатини и под брадата.

Монограми — I[5]

Екземпляри 1	Долни печати 1
Комбинации 1	Горни печати 1

№ 6. $Д_3$. Продълговато лице, голям прав нос, големи очи, горната устна леко издадена напред. Листата на венеца раздвижени. Косата по-свободно третирана. Голям възел на косата. Четири къдрици по врата, свободни, нестилизирани.

$Г_6$. Същият. Доста схематизиран Дионис. Дрехата увита почти до рамото. Големи букви на надписа.

32/31 мм, ↓ 1 мм, 16 г, инв. № 85. Табл. I, *6*.

Лице: пукнатини на печата под рулото, над венеца и под брадата.

Монограми 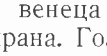 — II[1]

Екземпляри 4	Долни печати 4
Комбинации 4	Горни печати 4

№ 7. $Д_4$. Същият. Продълговато лице. Голям прав нос. Долните листа на венеца по-големи от горните. Очите свити, с очертани зеници.

$Г_7$. Скъсени пропорции на Дионис — голяма глава.

32/32 мм, ↓ 1,5 мм, 16,69 г, инв. № 86. Табл. I, *7*.

№ 8. $Д_5$. Същият. Много подобен на $Д_4$. Лицето по-малко.

$Г_8$. Същият. Много сходен с $Г_3$. Леко издължена горна част на тялото. Същият гравьор на надписа.

а) 30/30 мм, ↓ 1,5 мм, 16,25 г, инв. № 94. Табл. I, *8*.

№ 9. $Д_6$. Същият. Едро лице със закръглена месеста брада, пълни, издадени напред устни, голям прав нос. Дълбоки и засенчени очи, мек израз на лицето. Косата свободно третирана. Листата на венеца — големи. Хубав стил. Висок релеф.

$Г_9$. Същият. Добре пропорциониран Дионис.

29/28 мм, ↓ 1,5 мм, 16,05 г, инв. № 113. Табл. I, *9*.

№ 10. $Д_7$. Същият. Продълговато лице. Дълъг нос, дълбоки очи, плътни, издадени напред устни, мек израз на лицето като при $Д_6$. Възелът на косата прибран близо до тила. Свободно третиране на къдриците. Може би същият гравьор като на $Д_7$. Хубав стил, висок релеф.

$Г_{10}$. Добре пропорциониран Дионис. Същото третиране на фигурата и дрехата като при $Г_9$.

32/32 мм, ↓ 2 мм, 16,42 г, инв. № 453. Табл. I, *10*.

Монограми — III[1]

Екземпляри 5	Долни печати 3
Комбинации 5	Горни печати 5

№ 11. $Д_8$. Същият. Подобен на $Д_7$, но по-схематизиран. Малък образ, дълга шия.

$Г_{11}$. Същият. Сходен с $Г_{10}$. Същият гравьор на надписа.

а) 32/32 мм, ↓ 2 мм, 16,43 г, инв. № 111. Табл. II, *11*.

Лице: много пукнатини по печата — по лицето, по брадата.

Опако: две пукнатини над дясната ръка.

№ 12. $Д_8$.

$Г_{12}$. Същият. Подобен на $Г_{11}$. Същият гравьор на надписа.

33/33 мм, ↓ 1,5 мм, 16,76 г, инв. № 88. Табл. II, *12*.

Лице: много пукнатини на печата, по лицето и по брадата.

Опако: пукнатини по краката.

№ 13. $Д_9$. Същият. Много подобен на $Д_8$. Образът по-голям, шията по-къса.

$Г_{13}$. Същият. Хубав Дионис, добре пропорциониран. Хламидата се спуска на богати гънки. Същият гравьор на надписа.

30/29 мм, ↓ 2,5 мм, 16,85 г, инв. № 107. Табл. II, *13*.

Лице: следи от пукнатини на печата по носа.

№ 14. $Д_9$. Същият.

$Г_{14}$. Същият. Пропорциониран Дионис. Същият гравьор на надписа.

31/30 мм, ↓ 2 мм, 16,51 г, инв. № 104. Табл. II, *14*.

Лице: пукнатина на носа и пред носа.

№ 15. $Д_{10}$. Голям образ с дълго лице, прав нос и големи очи с тежки клепачи, закръглена брадичка. Замислено изражение, полуотворени устни. Листата на венеца леко раздвижени, с различни големини. Три малки листенца над цветчетата.

$Г_{15}$. Същият. Дрехата третирана като при $Г_4$. Същият гравьор на надписа.

31/31 мм, ↓ 2 мм, 16,23 г, инв. № 93. Табл. II, *15*.

Монограми — III[2]

Екземпляри 4	Долни печати 3
Комбинации 4	Горни печати 4

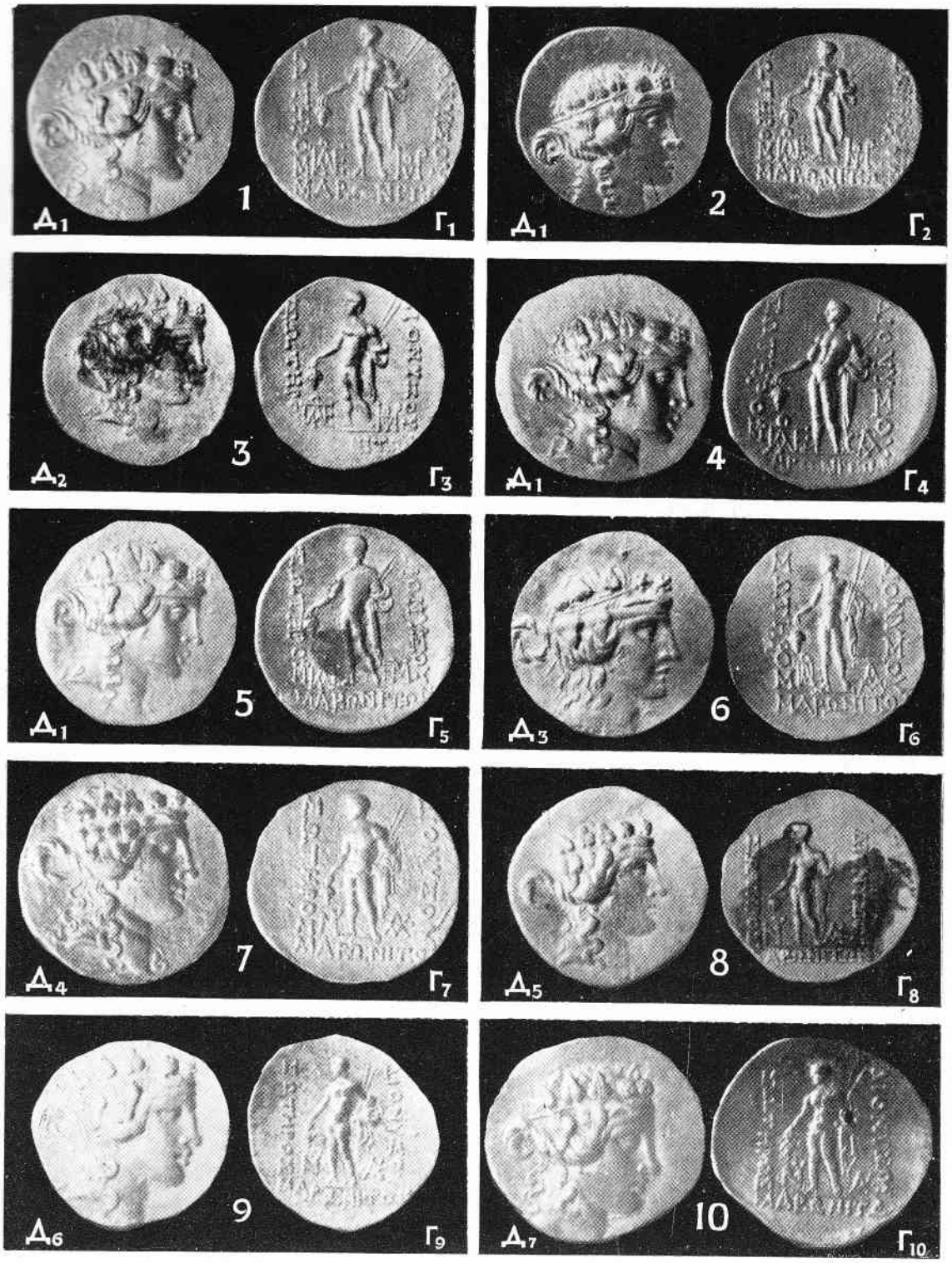

Табл. I. Маронейски тетрадрахми от колективната находка при с. Върбица, Търновски окръг
Pl. I. Tétradrachmes de Maronée faisant partie de la trouvaille monétaire mise au jour près du village Vărbica, département de Tărnovo

№ 16. $Д_{11}$. Същият. Голям образ. Продълговатото лице с дълъг остър нос, издадени леко напред плътни устни, заострена брадичка. Големи засенчени очи. Косата доста свободно третирана. Листата на венеца много дълги.

$Г_{16}$. Същият. Дионис с издължена горна част на тялото. Къса стилизирана коса. Третирането на дрехата близо до $Г_4$. Надписът с големи букви.

30/31 мм, ↓ 1,5 мм, 16,26 г, инв. № 98. Табл. II, *16.*

Лице: пукнатини на бузата и на носа.

№ 17. $Д_{11}$.

$Г_{17}$. Същият. Много строен, но малко схематизиран, графично представен Дионис. Близък до $Г_{16}$. Същото третиране на дрехата, същият гравьор на надписа.

30/30 мм, ↓ 1,5 мм, 16,23 г, инв. № 96. Табл. II, *17.*

Лице: пукнатини на бузата, на носа и пред носа.

№ 18. $Д_{12}$. Същият. Много подобен на $Д_1$. Съвсем малка разлика. Един и същ гравьор.

$Г_{18}$. Същият гравьор на надписа като на $Г_2$. Дионис по-атлетически сложен, с широк гръден кош.

32/29 мм, ↓ 2 мм, 16,61 г, инв. № 116. Табл. II, *18.*

№ 19. $Д_{13}$. Същият. Много подобен на $Д_{12}$ и особено на $Д_1$. Един и същ гравьор.

$Г_{19}$. Същият. Много подобен на $Г_2$. Същите пропорции и третиране на дрехата. Същият гравьор на надписа.

32/31 мм, ↓ 2 мм, 16,52 г, инв. № 110. Табл. II, *19.*

Монограми — III[3]

Екземпляри 4 — Долни печати 2
Комбинации 2 — Горни печати 2

№ 20. $Д_{13}$.

$Г_{20}$. Същият. Близък до $Г_{19}$ и $Г_2$.

34/31 мм, ↓ 2 мм, 15,82 г, инв. № 452. Табл. II, *20.*

Лице: пукнатини на шията, под брадичката.

№ 21. $Д_{13}$.

$Г_{21}$. Същият. Много подобен на $Г_{20}$ и $Г_2$.

30/29 мм, ↓ 1,5 мм, 16,36 гр, инв. № 84. Табл. III, *21.*

Лице: пукнатина на печата между очите и носа.

№ 22. $Д_{14}$. Голям образ. Продълговато лице, с дълъг, леко гърбав нос, свити ориенталски очи с подчертани зеници, малки устни с издадена напред горна устна. Венецът с големи горни и долни листа. Листата и косата декоративно третирани. Нисък графичен релеф.

$Г_{22}$. Много подобен на $Г_{16}$. Вероятно същият гравьор. Същият гравьор и на надписа.

32/31, мм, ↓ 2 мм, 16,32 г, инв. № 97. Табл. III, *22.*

Лице: пукнатина на носа.

Опако: пукнатина над лявото рамо.

№ 23. $Д_{14}$.

$Г_{23}$. Същият. Много подобен на $Г_{16}$. По-декоративно третиране на дрехата. Вероятно същият гравьор.

31/29 мм, ↓ 2 мм, 16,33 г, инв. № 100. Табл. III, *23.*

Лице: пукнатина между очите и носа.

Монограми — III[4]

Екземпляри 3 — Долни печати 1
Комбинации 2 — Горни печати 2

№ 24. $Д_{15}$. Същият. Декоративно третиран образ като $Д_{14}$. Носът обаче прав, очите големи с подчертани горни клепачи, листата на венеца по-раздвижени. Още по-декоративно са представени къдриците по шията.

$Г_{24}$. Същият. Подобен на $Г_{19}$. Друг гравьор на печата.

33/32 мм, ↓ 2 мм, 16,13 г, инв. № 95. Табл. III, *24.*

№ 25. $Д_{15}$.

$Г_{25}$. Същият. Много подобен на $Г_{19}$. Един и същ гравьор.

а) 31/30 мм, ↓ 2 мм, 16,38 г, инв. № 101. Табл III, *25.*

б) 31/31 мм, ↓ 1 мм, 16,06 г, инв. № 103.

Лице: б — пукнатини на носа.

Монограми — III[5]

Екземпляри 5 — Долни печати 2
Комбинации 4 — Горни печати 3

№ 26. $Д_{14}$.

$Г_{26}$. Същият. Тънък, строен Дионис, с издължени пропорции, много подобен на $Г_{17}$.

30/29 мм, ↓ 2,5 мм, 16,46 г, инв. № 114. Табл. III, *26.*

Лице: много голяма повреда на печата при носа. Извънредно износен печат и монета.

№ 27. $Д_{16}$. Същият. Декоративен, графичен образ. Много близък до $Д_{15}$. Един и същ гравьор. Само очите леко присвити.

$Г_{26}$.

31/30 мм, 2,5 мм, 16,55 г, инв. № 99. Табл. III, *27.*

Лице: пукнатини на печата над косата.

Опако: пукнатини на печата под надписа.

Свързването на $Г_{26}$ с $Д_{14}$ и $Д_{16}$ показва, че $Д_{16}$ замества изхабения $Д_{14}$.

№ 28. $Д_{16}$.

$Г_{27}$. Същият. Строен и издължен Дионис. Много подобен на $Г_{17}$ и $Г_{26}$. Вероятно един и същ гравьор.

а) 31/30 мм, ↓ 1 мм, 16,60 г, инв. № 89. Табл. III, *28.*

б) 29/29 мм, ↓ 2 мм, 16,53 г, инв. № 105.

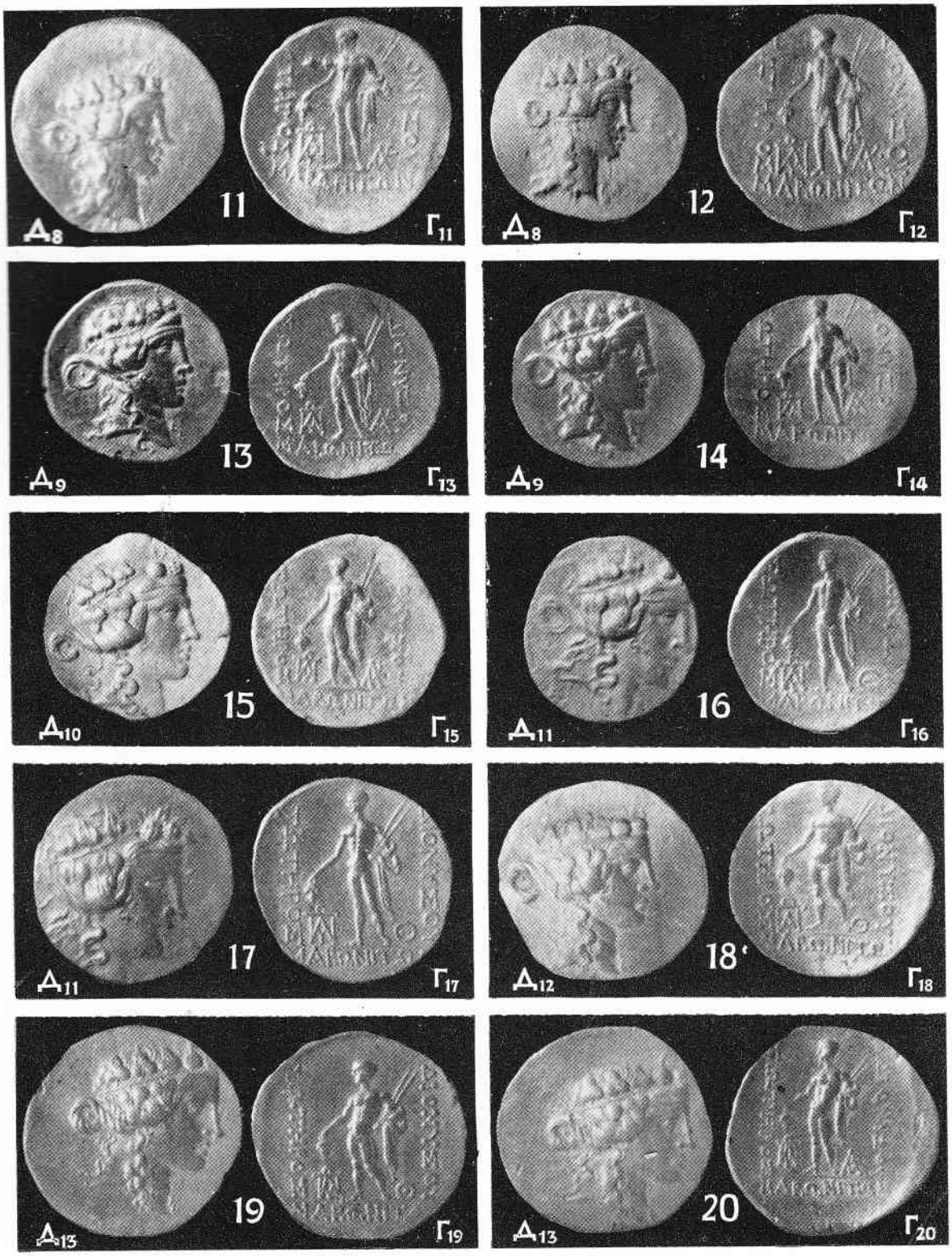

Табл. II. Маронейски тетрадрахми от колективната находка при с. Върбица, Търновски окръг
Pl. II. Tétradrachmes de Maronée faisant partie de la trouvaille monétaire mise au jour près du village Vărbica, département de Târnovo

Лице: а, б — пукнатини над косата.

№ 29. $Д_{16}$.

$Г_{26}$. Същият. Много близък до $Г_{27}$. Същият гравьор.

30/29 мм, ↓ 2 мм, 16,36 г, инв. № 108. Табл. III, *29*.

Лице: пукнатини над косата.

Опако: пукнатини над лявата ръка и над главата.

Монограми — III[6]

Екземпляри 1	Долни печати 1
Комбинации 1	Горни печати 1

№ 30. $Д_{17}$. Продълговато лице, прав нос, замислен израз — очите с добре очертани зеници. Възелът на косата прибран до тила. Листата на венеца и косата — схематизирани.

$Г_{29}$. Същият. Строен Дионис, много удължена горна част на тялото. Същият гравьор на надписа като на $Г_{28}$.

30/30 мм, ↓ 2 мм, 16,45 г, инв. № 106. Табл. III, *30*.

Лице: следи от пукнатини на носа.

Монограми — III[7]

Екземпляри 2	Долни печати 1
Комбинации 1	Горни печати 1

№ 31. $Д_{17}$.

$Г_{30}$. Същият. Много сходен с $Г_{21}$. Долният надпис *ΜΑΡΩΝΤΩΝ* (sic!).

а) 30/31 мм, ↓ 2 мм, 16,30 г, инв. № 112. Табл. III, *31*.

б) 32/31 мм, ↓ 2 мм, 16,67 г, инв. № 115.

Лице: а, б — пукнатини над косата и носа, б — пукнатини и над бузите.

Опако: а, б — пукнатини под надписа, б — пукнатини и при краката.

Тасоски тетрадрахми[1]

Тип[2]

Лице: Глава на млад, безбрад, женствен Дионис, с бръшлянов венец, на д. Над челото—две цветчета, над тях — три малки листенца. Косата завита в характерно руло, завършва на тила във възел. Част от косата се спуска в отделни къдрици по шията. Челото му е превързано с панделка.

Опако: Херакъл гол, прав, безбрад, с лавров венец, на л. С дясната си ръка държи кривак, опрян на земята. През лявата му ръка, поставена на кръста, е преметната лъвска кожа. Част от скалпа се вижда над лявото рамо. Монограм между десния крак и кривака. Надпис в д. ↓ *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ*, в л. ↓ *ΣΩΤΗΡΟΣ*→ долу *ΘΑΣΙΩΝ*.

Сребро. Атическа тетрадрахма.

Монограм

№ 1. Лице: Същият тип като гореописания. Прав, леко надвиснал нос, полуотворени уста и закръглена брадичка. Листата на венеца малки и раздвижени, косата третирана свободно. Три къдрици се спускат по врата.

Печатът на лицето с много пукнатини и износен.

Опако: Както по-горе. Пропорциониран Херакъл. Мръдване на печата или следи от препечатване при буквата Σ, не може да се разбере.

35/31 мм, ↓ 1 мм, 16,55 г, много износена. Табл. V, *1*.

№ 2. Лице: Същият. Много подобен на *№ 1*, но предаден по-схематично. Две къдрици по шията.

Опако: Същият тип, много подобен на *№ 1*. Същият гравьор на надписа. Много разядена от сулфидна патина.

35/34 мм, ↓ 1,5 мм, 15,98 г. Табл. V, *2*.

№ 3. Лице: Същият тип. По-схематизиран. Две къдрици по шията. Подхлъзване на печата. Тройно очертание на образа.

Опако: Същият. Скъсени пропорции на Херакъл. Надписът по-груб.

33/30 мм, ↓ 1,5 мм, 14,90 г. Табл. V, *3*.

№ 4. Лице: Същият. Много варваризиран образ на Дионис, със сплескан нос. Ноздрите и върхът на носа предадени като големи точки. Устните отворени. Силно подчертана брадичка. Клепките предадени като две паралелни черти. Косата схематизирана, но релефът доста висок. Пукнатини на печата при носа.

Опако: Същият. Много варваризиран Херакъл. Надписът разкривен и неясен.

32/32 мм, ↓ 1,5 мм, 16,74 г, извита. Табл. V, *4*.

Монограм

№ 5. Лице: Същият тип. Малък кръгъл образ на Дионис, с леко надвиснал нос и издадени напред устни. Листенцата на венеца малки. Две къдрици по врата.

Опако: Херакъл с атлетическо телосложение, силно подчертана мускулатура. Малко скъсени пропорции.

30/30 мм, ↓ 1,5 мм, 15,92 г, износен и разяден от патина. Табл. V, *5*.

№ 6. Лице: Същият тип. Малък образ с къс, леко вирнат нос и засенчени очи. Венецът — две листенца нагоре и две надолу. Листен-

[1] Монетите са записани под инв. № 117.

[2] B. Head, цит. съч., стр. 263—266.

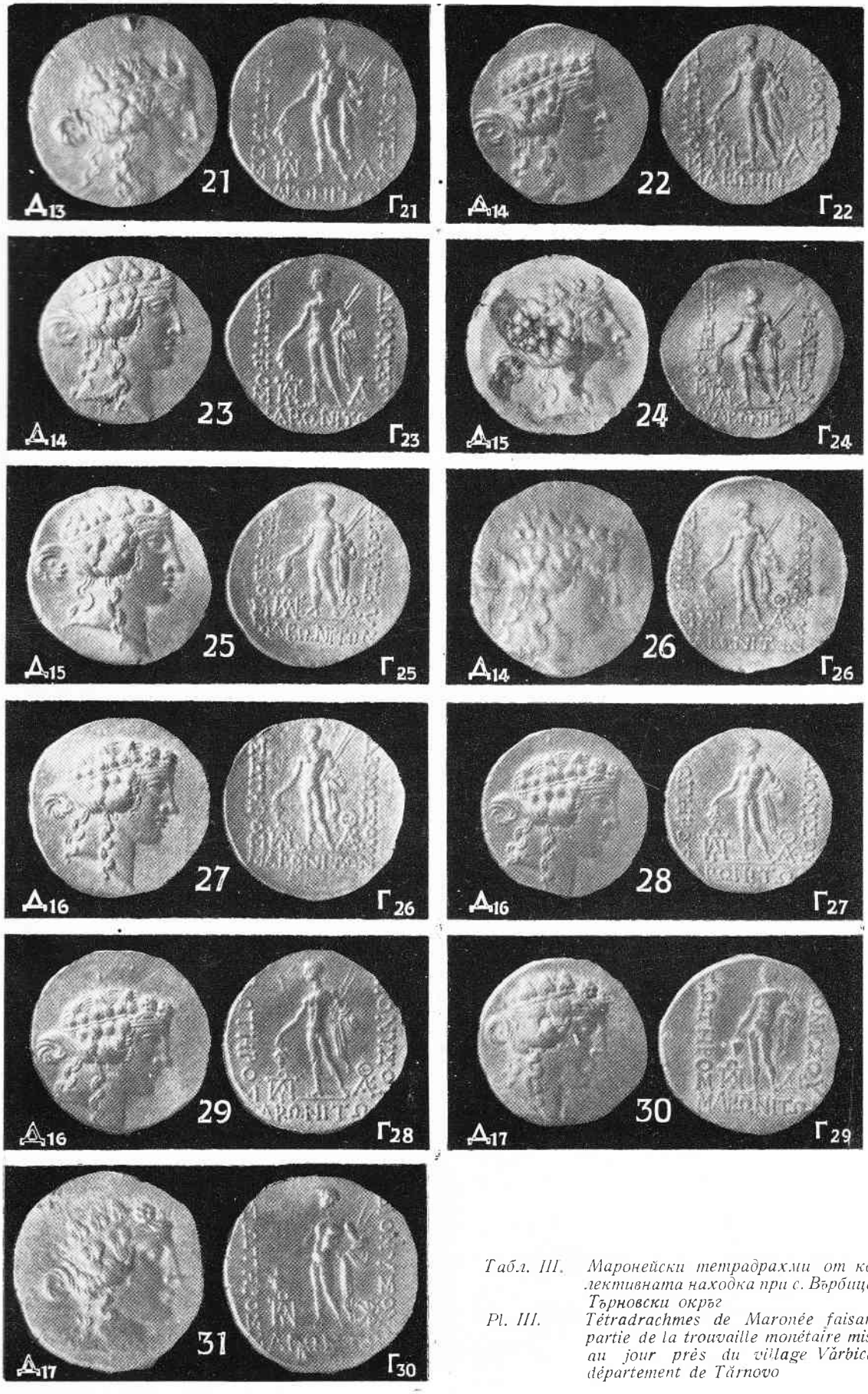

Табл. III. *Маронейски тетрадрахми от колективната находка при с. Върбица, Търновски окръг*

Pl. III. *Tétradrachmes de Maronée faisant partie de la trouvaille monétaire mise au jour près du village Vărbica, département de Tărnovo*

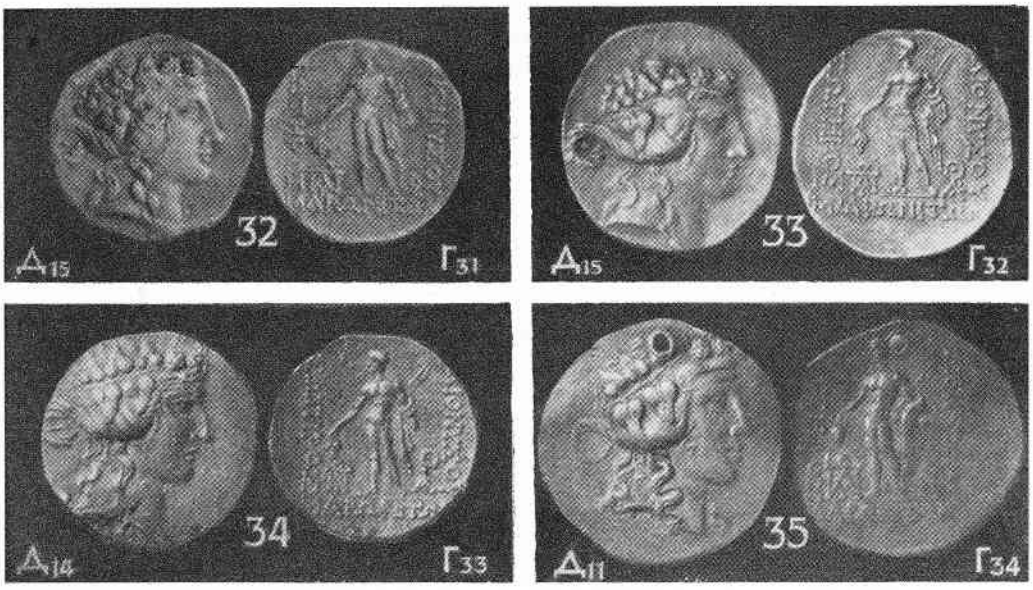

Табл. IV. *Маронейски тетрадрахми от колективната находка при с. Върбица, Търновски окръг*
Pl. IV. *Tétradrachmes de Maronée faisant partie de la trouvaille monétaire mise au jour près du village Vărbica, département de Tărnovo*

цата малки. Косите на темето раздвижени декоративно. Много малък възел на косата. Схематично, графично третиране на образа. Подхлъзване на печата, двойна линия при носа.

Опако: Същият. Подхлъзване на печата, двойно удряне и разместване на надписа. Много патинирана, поради което образът е неясен.

37/37 мм, ↓ 1 мм, 16,39 г. Табл. V, *6*.

№ 7. Лице. Същият тип. Голям образ на Дионис. Много близък по стил на *№ 6*. Същото третиране на косата и листата. Лицето правилно, с хубав прав нос, засенчени очи. Две къдрици по шията. Между тях точка.

Опако: Същият. Атлетически сложен Херакъл. Много схематизиран скалп. Груби и доста разкривени букви на надписа.

33/32 мм, ↓ 1,5 мм, 16,58 г, извита. Табл. V, *7*.

Монограм

№ 8. Лице: Същият тип. Същият печат като *№ 7*.

Опако: Същият. Много разядена от патина, особено монограмът. Сравнена с *№ 12*, намираща се в Арх. музей в София под инв. № 5007, може да се допусне, че монограмът е именно този.

31/31 мм, ↓ 1,5 мм, 14,04 г. Табл. V, *8*.

Монограм

№ 9. Лице: Същият. Продълговат образ с дълъг прав нос. Извита и издадена напред брадичка. Горните листа на венеца малки, долните — големи. Две къдрици по шията.

Опако: Същият. Извънредно удължен Херакъл с къс врат. Кривакът също много издължен. Надписът с големи букви.

34/36 мм, ↓ 1,5 мм, 16,22 г, леко извита. Табл. V, *9*.

№ 10. Лице: Същият тип. Извънредно схематизиран, графичен. Прав, малко сплеснат нос, изпъкнали устни, извита брада. Косата и листата на венеца схематизирани, геометризирани. Очите предадени като триъгълник. Три къдрици по шията.

Опако: Същият. Много варваризиран Херакъл, с издължена горна част на тялото. Много подобен на *№ 9*. Надписът съвсем варваризиран.

33/32 мм, ↓ 1 мм, 15,76 г, леко извита. Табл. V, *10*.

№ 11. Лице: Същият. Малък образ на Дионис с извънредно грозен и грубо третиран нос. Венецът с пет листа нагоре. Три къдрици по шията.

Опако: Херакъл като *№ 9*. Правилен, равномерен надпис.

32/31 мм, ↓ 1 мм, 16,35 г. Табл. V, *11*.

*

Нашите наблюдения и изводи започваме с тасоските монети, които ни дават някои опорни точки за проучването и особено за датирането на маронейските тетрадрахми, както и на цялата находка (табл. V).

Почти всички тасоски тетрадрахми са много износени, като голяма част от тях са варваризирани. С по-хубав стил се отличава само *№ 1* и донякъде *2* и *3*, които вероятно са най-ранни и най-дълго са били в обръщение. *№ 1* се доближава по стил особено на опакото до моне-

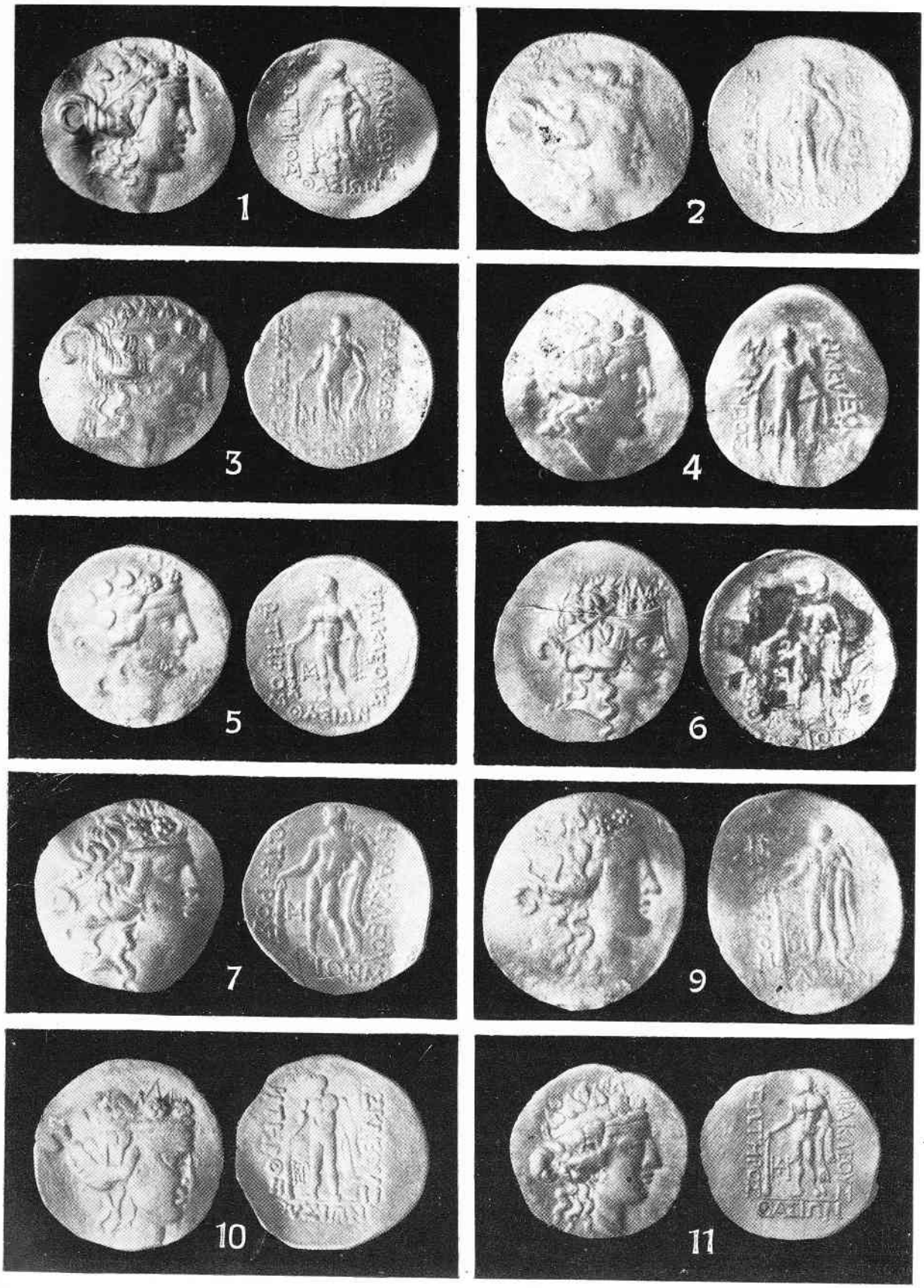

Табл. V. Тасоски тетрадрахми от колективната находка при с. Върбица, Търновски окръг
Pl. V. Tétradrachmes de Thasos de la trouvaille monétaire près du village Vărbica, département de Tărnovo

тите от находката при с. Куклен[1] и може да се датира в последната четвърт на II в. пр. н. е.

При варваризираните монети се разграничават различни степени на варваризация. При някои има само лека варваризация на образите и разкривяване на иначе верния надпис. При други имаме почти геометрично, графично представяне на образите и груб неразбираем надпис. Гравьорът на надписа, който явно не е разбирал гръцки език, е предал буквите на надписа по своему. Варваризирането личи вече най-много в третирането на носа и брадата, а понякога в силното подчертаване на устните, предадени с две успоредни линии. При опакото обикновено имаме непропорционираност на фигурата и разкривен надпис. *№ 5* има слаби следи от варваризация — носът е доста месест, малко надвиснал над устата, ноздрите са изпъкнали, подчертани. Брадичката е закръглена и издадена напред, така че с носа образува дъговидна линия. Херакъл е доста непропорциониран, но надписът е съвсем верен.

Леко варваризирана е и монета *№ 9* — в линията на брадата и непропорционираността на извънредно издължения Херакъл, докато изразът на лицето му е благороден. При *№ 11* носът е извънредно грозен, груб, месест и се отделя като триъгълник от лицето. Очите свити в ъглите — ориенталски. Устата издадена напред. Надписът е правилен с равномерни букви. Херакъл — издължен и непропорциониран, главата му е като забита в раменете. Много сходен с *№ 9*.

Много варваризиран и схематизиран е *№ 10*. Релефът на лицето е плосък, формите геометризирани. Почти триъгълни са и устните. Съвсем стилизирани са листата на венеца и косите. Същото геометризиране и отделяне на формите имаме и при Херакъл. Извънредно близък до *№ 9* и *№ 11*, той представя по-нататъшна степен на варваризация и сочи, че и трите печата са подражание на един и същ оригинал. Мускулите на гръдния кош са дадени като два кръга, а ръката, която държи кривака, е просто разчленена.

Варваризирана е и *№ 4*, въпреки че все още запазва известна височина на релефа. Надписът е много разкривен и тълкуван по своему. Вратът на Херакъл е дълъг, а главата малка. Дясната ръка е съвсем къса, а лявата, сложена на кръста, описва триъгълник. Тялото е почти правоъгълно.

Леко варваризирана е и *№ 6* — много декоративност в третирането на косите, геометризиране на носа и подчертаване на клепачите. Патината и разместването на печата при Херакъл не ни дават възможност да си съставим ясна представа за опакото.

Много сходни по стил с *№ 6* са *№ 7* и *8*, сечени с един и същ лицев печат. Образът е по-голям, по-хубав, носът по-дълъг, правилен, но има известна сухост в представянето. Поясна е варваризацията при опакото на *№ 7*. Надписът е правилен, но буквите големи и разкривени. Херакъл е с подчертана мускулатура и малко скъсени крайници. Опакото на *№ 8* е много разядено от патина, но ние можахме да възстановим печата по друга монета *№ 12*, намираща се в Археологическия музей в София (инв. № 5007), където печатът е запазен много добре. Херакъл е много разкривен — гръдните мускули подчертани, краката скъсени, главата голяма. Формата на главата се доближава до *№ 5*.

Въпросът за т. нар. „варварски имитации“ е извънредно интересен. Разпространени по периферията на целия античен свят, те представляват в по-голяма или по-малка степен груби подражания на особено разпространени гръцки или римски т. нар. търговски монети, като например Филиповите и Александровите тетрадрахми, атинските тетрадрахми от II период, тетрадрахмите на Тасос и Маронея, ранните републикански денари. Това са монетите, с които местните племена участвуват в паричното обръщение и които биха ни дали ценни сведения за степента на икономическото им развитие.[2] За съжаление при тасоските имитации, както и при тасоските оригинални монети, теоретическите обобщения предхождат проучването на нумизматическия материал. Находките в по-голямата си част са непубликувани, а е необходимо да се изследва материалът със специфичните за нумизматиката методи — анализиране състава на колективните находки, проучване и сравнение на печатите, с които са сечени монетите, проучване на контрамарките, проучване сферата на обръщението на монетите, за да могат да се направят сигурни изводи. Ружичка[3] разделя тасоските тетрадрахми от II период на тасоски оригинални, тасоски имитации и тасоски варваризирани монети. Той счита, че тасоските имитации са сечени от тракийските племена, запознати с гръцката азбука, живеещи в близост с острова, в неговия хинтерланд — сапеите, одризите и даже бесите, докато варваризираните тасоски монети — с неразбираем надпис или с точки вместо надпис, са сечени от гетите, незапознати с гръцкия език. Според него най-голямата част от варваризираните тасоски монети са сечени около Русе или в околността на Варна и Бургас.

Подобно мнение за мястото на монетосеченето на имитациите и варваризациите изказва и Forrer.

Грубо варваризираните тасоски монети обаче се срещат главно в Южна България и биха

[1] Г. Кацарова, Находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско, Археология, III, София, кн. 4, 1961, стр. 56.

[2] R. Forrer, Keltische Numismatik der Rhein und Donaulände, Strassburg, 1908.

K. Pink, Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, fasc. 15, 1939.

M. Dessewffy, Barbar pénzei, Budapest, 1910.

А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стр. 99—102.

[3] L. Ruzicka, Die Frage der dacischen Münzen. Buletinul Societatii Numismatice Romane, XVII, 1922, Nr. 41—42, стр. 20—27.

R. Forrer, цит. съч., стр. 226, 232, 237; K. Pink, цит. съч., стр. 119; Т. Герасимов, Нови тракийски тетрадрахми от I в. пр. н. е., ИВАД, X, 1956, стр. 83.

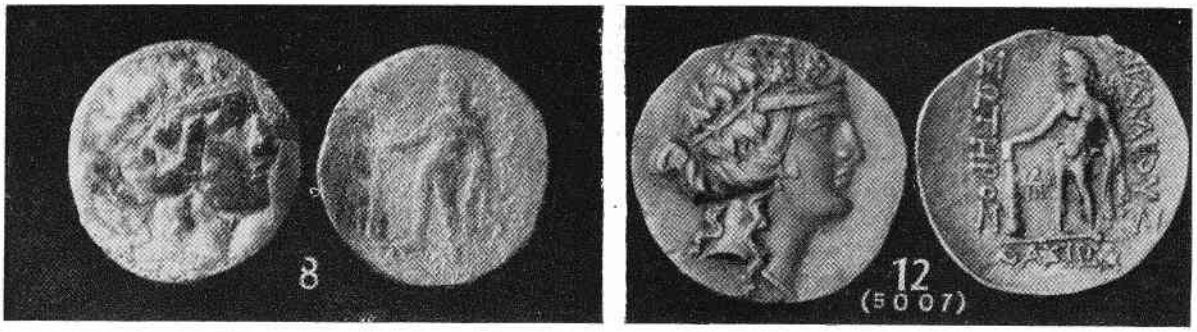

1 *№ 8 — тасоска тетрадрахма от колективната находка при с. Върбица; № 12 — тасоска тетрадрахма от Археологическия музей — София △ No. 8. Tétradrachme de Thasos de la même trouvaille monétaire de Vărbica, département de Tărnovo. No. 12. Tétradrachme de Thasos du Musée Archéologique de Sofia*

могли по-скоро да се припишат на бесите, отколкото на гетите. Ще спомена само някои находки — с. Гипсово, Старозагорско,[1] Поляновград,[2] Трояново, Бургаско, Маданя, Смоленско,[4] Палаузово, Ямболско,[5] Новозагорско,[6] Събрано, Новозагорско,[7] Черноколево, Чирпанско,[8] и др. В Северна България преобладават т. нар. от Ружичка тасоски имитации, т. е. леко варваризирани тасоски монети — находка при с. Попина, Силистренско,[9] при с. Липчик, Русенско,[10] с. Суворово, Варненско,[11] и др.

Тетрадрахмите от типа Дионис Сотер, сечени от град Маронея[12] на Бяло море, прочут със своите вина, са извънредно близки по тип, по надпис и по фактура на тетрадрахмите, сечени от остров Тасос, II период. Поради тази връзка с тасоските тетрадрахми ги датират, както тасоските, след 148 г. пр. н. е. и обикновено се счита, че и тяхната сфера на обръщение и тяхната роля в паричното обръщение е същата, както на тетрадрахмите на Тасос от II период. Смята се, че и те масово са били имитирани от местното население.[13]

Но какви заключения освен от най-общ характер биха могли да се направят, докато тасоските и маронейските тетрадрахми са непроучени.[14] И докато за тасоските тетрадрахми има събрани данни за разпространението им,[15] някои колективни находки са публикувани и имаме ценни археологически сведения от френските разкопки на остров Тасос,[16] то за маронейското монетосечене от II период нямаме почти нищо. В каталозите на по-големите музеи в чужбина са публикувани по няколко отделни екземпляра и това е всичко.[17] Нямаме и почти никакви исторически сведения за Маронея през този период.[18] Кога започва монетосеченето на тетрадрахмите от II период и кога свършва, каква е сферата на обръщение на маронейските тетрадрахми, каква роля са играли в паричното обръщение на нашите земи, в каква степен са били имитирани от местното население и може ли да се говори за икономическа експанзия, на това ще може да се отговори след нумизматичното проучване на материала.

В тази светлина находката при с. Върбица придобива много важно значение. Тя е първата проучена колективна находка от маронейски тетрадрахми и дава възможност да се направят ценни наблюдения върху тях. Ние ще се спрем главно върху магистратските монограми, които ще ни позволят да установим една относителна хронология на сериите и да определим до известна степен интензивността на монетосеченето. От друга страна, тяхното проучване ще ни даде сведение и за организацията на монетосеченето в Маронея. Ние нямаме почти никакви писмени сведения за организацията и контрола на монетосеченето при гърците и римляните. Единствените заключения може да се направят въз основа на самия материал.[19]

Маронейските тетрадрахми от находката при с. Влашица са сечени със 17 долни (лицеви) и

[1] ИАИ, XVIII, 1952, стр. 404.
[2] ИАИ, XV, 1946, стр. 243.
[3] ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 245.
[4] ИАИ, XI, 1937, стр. 322.
[5] ИАИ, XXI, 1955, стр. 358.
[6] ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 424.
[7] ИАИ, XI, 1937, стр. 324.
[8] ИАИ, XVII, 1950, стр. 322.
[9] ИАИ, XXII, 1959, стр. 362.
[10] ИАИ, XVIII, 1952, стр. 402.
[11] Непубликувана.
[12] RE, XIV, 1930, стр. 1912.
[13] M. Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic World, Oxford, 1941, стр. 744, 764, 768, 1292, 1504, 1289 и цитираната там литература.
[14] Г. Кацарова, цит. съч., стр. 56.
[15] C. Dunant et Jean Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos II. Etudes thasiennes V, Paris, 1958, стр. 5—10, 214—221 и цитираната там литература.
[16] M. Laney, Le sanctuaire et le culte d'Héracles á thasos. Etudes thasiennes I, Paris, 1944. J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. Etudes thasiennes, III, Paris, 1954. C. Dunant et J. Pouilloux, цит. съч. и цитираната в тези публикации литература.
[17] A. Brett, Catalogue of Greek coins, Boston, 1955, № 816, табл. 44; Sylloge Numorum Graecorum — Fittwilliam Museum, Leake and General Colection, t. II. Sicily — Thrace, London, 1947, vol. VI, табл. XXX, No. 1732, 1733. Sylloge Numorum Graecorum — Thrace, Kopenhagen, 1942, vol. IV, табл. XII, No. 637—642.
[18] RE, XIV, 1930, стр. 1913.
[19] F. Lenormant, La Monnaie dans l'Antiquite, t. III, Paris, 1879, стр. 37—175.
А. Н. Зограф, Античные монеты . . ., стр. 84—85, 91.

30 горни печата. Върху опакото на всяка тетрадрахма има по два монограма — така, както е при месемврийските тетрадрахми.[1] Монограмите се състоят от една или няколко букви и представят съкращения на лични имена. Те са поставени вляво и вдясно от фигурата на Дионис за разлика от месемврийските тетрадрахми, които са поставени горе и долу. Каква е връзката между двата монограма? Върху маронейските тетрадрахми от нашата находка са поставени вляво три вида монограми и вдясно 13 вида монограми. Следователно един монограм отляво се свързва с няколко отдясно. Това ни позволява да установим три групи:

I група — един монограм отляво образува пет комбинации: I^1, I^2, I^3, I^4, I^5; II група — една комбинация: II^1; III група — седем комбинации: III^1, III^2, III^3, III^4, III^5, III^6, III^7.

Оттук можем да заключим, че единият от магистратите е постоянен, т. е. с по-дълъг мандат, докато другият се сменя по-често, както е и при месемврийските тетрадрахми. Единият от магистратите обикновено е имал почетно значение, а другият е бил по-второстепенен. Ние знаем, че в по-ранното монетосечене на Маронея на опакото е изписано име с предлога *ἐπι*, а на лицето има постоянно сменящ се символ. Lenormant счита, че се касае за епоним-архонт. West въз основа на проучването на печатите на неголям брой сребърни маронейски монети от V и IV в. пр. н. е. дава една доста сложна и противоречива схема на организацията на монетосеченето в Маронея, което разделя на четири периода. Той счита, че особено през I период 450—430 г. пр. н. ера монетосеченето е било възлагано на предприемач, който е сякъл монети, отбелязвани с неговото име години подред, понякога с още един свой колега, докато през II и особено през III и IV период, края на V и началото на IV в. пр. н. е. имаме вече длъжностно лице с едногодишен мандат.[2] Какво представлява обаче служебното и социалното положение на магистрата, представен с главния монограм през II период на монетосеченето на Маронея, ние не можем да кажем. Обикновено главният магистрат е отговарял за материала и печатите по време на своя мандат, докато вторият магистрат е бил свързан повече с техническата организация, действителния контрол в монетосеченето и гравирането на печатите. Както и при месемврийските тетрадрахми,[3] ние нямаме данни, които биха могли да потвърдят предположението, че този магистрат е изготвил печатите,[4] тъй като имаме един и същ печат при различни магистрати и различни печати при един и същ магистрат. Но ние можем да направим интересни изводи за срока на неговата служба.

Видяхме, че левият и десният монограм се свързват в няколко комбинации. Обикновено един и същ лицев печат се използува при няколко комбинации.

$Д_1$ — в четири комбинации: I^1, I^2, I^3, I^4.

$Д_{13}$ — в две комбинации: III^2, III^3.

$Д_{14}$ — в две комбинации: III^4, III^5.

$Д_{17}$ — в две комбинации: III^6, III^7.

Би следвало да се очаква в такъв случай, че не само печат $Д_1$, но и другите лицеви печати влизат в по-голям брой комбинации, т. е. свързват се с различни монограми. И действително в някои музеи у нас ние намерихме маронейски монети, чиито печати потвърдиха нашето предположение.

Монограм III^2

№ 32. $Д_{15}$

$Г_{31}$. Сходен с $Г_{26}$.

29/28 мм, ↓ 2 мм, 15,49 г, в музея в Нова Загора. Табл. IV, *32.*

Монограм III^5

№ 33. $Д_{15}$.

$Г_{32}$. Подобен на $Г_{31}$. Същият гравьор.

30/31 мм, ↓ 2 мм, 15,93 г. Табл. IV, *33.*

Лице: пукнатина на носа.

Намерена в Кърджалийско. В музея в гр. Казанлък, инв. № 170.

Монограм III^4

№ 34. $Д_{14}$.

$Г_{33}$.

31/30 мм, ↓ 2 мм, 16,44 г. Археологически музей в София, инв. № 1644 Табл. IV, *34.*

Лице: пукнатина на носа.

Монограм III^1

№ 35. $Д_{11}$.

$Г_{34}$.

33/33 мм, ↓ 2 мм, 16,25 г. Инв. № 1252 в Археологическия музей в София. Табл. IV, *35.*

Следователно печат № 14 участвува в три комбинации: III^3, III^4, III^5.

Печат № 11 участвува в две комбинации: III^1 и III^2.

Печат № 15 участвува в три комбинации: III^2, III^4, III^5.

При всяка комбинация (вж. обр. 2) се употребяват по няколко печата, например при III^1 — четири печата: $Д_8$, $Д_9$, $Д_{10}$ и $Д_{11}$, при II^1 — четири печата: $Д_4$, $Д_5$, $Д_6$, $Д_7$; при III^4 — два печата: $Д_{14}$, $Д_{15}$ и т. н. Ние нямаме обаче смяна на печатите едно след друго, както се вижда и от обр. 2, а в повечето случаи едновременна употреба на печатите. При III^4 — $Д_{14}$ и $Д_{15}$; при III^5 — пак $Д_{14}$ и $Д_{15}$, но в по-износен, повреден вид, отколкото при III^4. При III^5 имаме употреба на $Д_{16}$. Той замества вече изхабения почти $Д_{14}$, който има голяма пукнатина, тъй като се свързва с $Д_{14}$ с един и същ печат на опакото — $Г_{26}$. Следователно броят на различ-

[1] Т. Герасимов, Находки на месемврийски и тасоски тетрадрахми, ИВАД, X, 1956, стр. 70 и 71.

[2] F. Lenormant, La Monnais . . ., стр. 71; A. West, Fifth and fourth Century gold Coins from the Thracian Coast, Numismatic Notes and Monographs, 1929, стр. 55—146. Върху схемата на West ще се спрем по-подробно в друга статия.

[3] Т. Герасимов, Находки на месемврийски и тасоски тетрадрахми, стр. 71.

[4] A. West, цит. съч., стр. 69.

ните печати с един и същ монограм вдясно ни дава сведения за количеството монети, сечени от второстепенния магистрат, докато броят на различните печати с един и същ монограм вляво — интензивността на цялата емисия.

И така, всичко изложено по-горе ни дава основание да предположим, че срокът на втория магистрат е бил действително кратък и че може би в Маронея имаме организация на монетосеченето, подобна на тази в Атина от II период. Вторият магистрат при маронейското монетосечене би отговарял в такъв случай по положение на постоянно сменящия се магистрат в Атина. Проучването на повече материал ще ни позволи да говорим със сигурност. Ясно е обаче, че Маронея е имала сложна организация на монетосечене и че нейната монетарница е била организирана различно от тази в Тасос.

Лицевите печати на маронейските тетрадрахми при с. Върбица показват различни степени на износване. Наблюденията върху еднаквостта на печатите, запазеността на печатите и запазеността на монетите, а не само стиловите белези ни дават сигурна опорна точка за установяване на една относителна хронология на монетните магистрати и в крайна сметка и на самите емисии. Една абсолютна хронология засега е невъзможна (вж. обр. 3).

Къде трябва да се подреди група II^1? Трябва да предположим, че при нея има още комбинации, но нямаме такива в находката, а и находката не е прибрана в пълния си състав — 33 от 48 тетрадрахми на Маронея.

Ние не можем да считаме, че това е най-късният монограм, тъй като против това говори степента на износването на монетите и близостта по стил между $Д_7$ и $Д_8$. Най-запазени са монетите и печатите, сечени с монограм III^4 и III^5, по времето на които вероятно е било заровено съкровището. При това и по стил те са най-късни. По същите съображения ние поставяме III^6 и III^7 хронологически между II^1 и III^1 или между III^1 и III^2. $Д_{17}$ се отличава стилово от $Д_{14}$ и $Д_{15}$. Монетите в находката са доста износени и печатът $Д_{17}$ е с пукнатина, което говори, че той отдавна е в употреба и не може да бъде последен и най-късен печат от находката. Връзката между III^1 и III^2 е установена с печат $Д_{11}$. При монограм III^1 печатът е без пукнатина, а при III^2 с пукнатини на бузата, което показва, че III^2 е по-късен от III^1. Установена е връз-

	МОНОГРАМИ	ДОЛНИ (ЛИЦЕВИ) ПЕЧАТИ																	ГОРНИ ПЕЧАТИ	ЕКЗЕМПЛЯРИ
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17		
I^1		1																	1	1
I^2		1	2																2	2
I^3		1																	1	2
I^4		1																	1	1
I^5				3															1	1
II^1					4	5	6	7											4	5
III^1									8	9	10	11							5	5
III^2												11	12	13		15			4	4
III^3														13	14				2	4
III^4															14	15			2	3
III^5															14	15	16		3	5
III^6																		17	1	1
III^7																		17	1	2

2 *Схема за връзките между монограмите и печатите*
Schéma de la corrélation entre monogrammes et coins

ката и между III^3 и III^4, сечени с печат $Д_{14}$, и трайно засвидетелствувана е връзката между III^4 и III^5 посредством печатите $Д_{14}$, $Д_{15}$ и $Д_{16}$. Ясно е, че след като имаме тройната връзка между III^3, III^4 и III^5 чрез печат $Д_{14}$, много сигурна поради постепенното износване на печата, то $Д_{15}$, който е свързан с монограми III^2, III^4 и III^5, непременно ще е свързан и с монограм III^3. Оттук можем да твърдим със сигурност, че винаги, когато имаме повреда на печата, той е употребяван и по-рано и е свързан и с предидущи монограми. По същия начин при добре запазени печати можем да говорим със

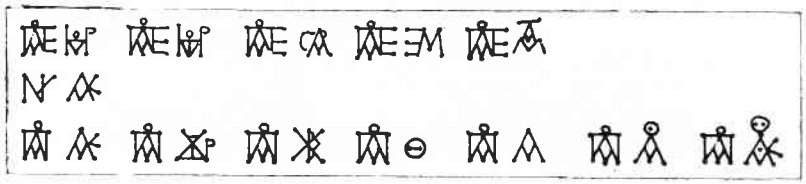

3 *Относителна хронология на монограмите върху монетите от колективната находка при с. Върбица, Търновски окръг*
Chronologie relative des monogrammes du trésor monétaire de Vărbica, département de Tărnovo

сигурност, че те ще се свържат и със следващите монограми. Така ние можем да очакваме, че $Д_1$ ще се яви с монограми, по-ранни от I^1, че $Д_2$ ше се свърже с I^1, I^3, I^4, че $Д_3$ непременно се явява и при I^4 и т. н. Надяваме се, че новият материал ще потвърди нашите предположения. Засега най-късен печат от нашата находка е $Д_{16}$, който е заместил $Д_{14}$.

Находката от с. Върбица ни позволява да направим и много други наблюдения и да поставим много въпроси, които не могат обаче да влязат в рамките на тази статия. Тя заедно с целия материал от маронейски тетрадрахми в България ще бъде обект на едно основно проучване.

Кога може да се датира находката от с. Влашица? Малкото количество оригинални тасоски тетрадрахми, тяхната износеност, техният стил, както и наличността на варваризираните тетрадрахми, също доста износени, ни позволяват да ги датираме в началото на I в. пр. н. е.[1] Малко по-късно от тях трябва да бъде датирана последната група от маронейски тетрадрахми III^1, III^2, III^3, III^4 и III^5, които са много добре запазени.

Много е възможно Маронея да е започнала своето монетосечене по-късно от Тасос и по-късно да го е завършила.

[1] Тази датировка се подкрепва и от формата на буквата **C** при монограм I^3.

Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е.

Велизар Велков

Изучаването на аграрните отношения в българските земи през античната епоха е важна задача пред историците на древността у нас. Чрез системното проучване на тия отношения ще се направи важен принос в разкриването на различни страни от икономиката на нашите земи през споменатия период. Главният извор остават надписите, тъй като писмените (литературните) известия са извънредно оскъдни. При това не бива да се забравя, че още много въпроси по аграрните отношения не са изяснени поради липсата на достатъчно епиграфски сведения. Ето защо всеки нов надпис, от анализа на текста на който бихме могли да извлечем някои нови данни, се явява важен принос в изучаването на тия отношения. С настоящата кратка работа бих искал да обърна внимание върху два такива надписа, чието съдържание представя особен интерес. Надписите се съхраняват в Окръжния музей на град Враца[1] и произхождат от два различни района на днешния Врачански окръг, спадали през първите векове от н. е. в пределите на провинция Долна Мизия.

1. Мраморна плоча, начупена на около 25 парчета. Обща дължина 1,29 м, ширина 0,82 м, дебелина 0,14 м. Върху плочата латински надпис в 9 реда, изчукан в профилирана рамка. Височина на буквите 0,04 м. Самото надписно поле е оградено с черта. Надписът е намерен при оран на 500 м северно от с. Краводер, Врачанско, в м. „Селището". Тук има могили и останки от римско селище, от което произхождат и други находки.[2]

Текстът гласи (обр. 1):

D(is) M(anibus)
Val(erius) Rufus vet(eranus) ex vico Vorovo Minore vivo suo,
sibi et coniugi sue (sic!) Aurel(iae)
Zuraturmeni memor —
iam fecit insuper sol —
um [s]uum, qui est annoru —
m LXV .Valeat viator,
vivat qui leget.

Превод:

„На подземните богове!"
„Валерий Руф, ветеран, от село Ворово Миноре, направи надгробния паметник върху собствена земя, за себе си и за съпругата си Аврелия Зуратурменис, когато бе още жив, на 65 години. Да бъде жив и здрав пътникът, който ще чете (надписа)!"

Лигатури няма. В ред 1, 6, 8 — малки бръшлянови листа. Ортографски заслужава да се отбележи sue вместо suae (ред 4). В палеографско отношение е интересно изписването на R (със завита надясно долна част (ред 3, 5, 6, 8). Такова изписване на тази буква имаме и в други надгробни надписи от Северна България: в надпис от Ескус (началото на II в.),[3] от Рациария (средата на II в.),[4] пак от Рациария (началото на II в.).[5]

По тип надгробната плоча може да се отнесе към т. нар. опростен тип, т. е. надгробна плоча само с надписно поле.[6]

От съдържанието се вижда, че надгробният надпис е поставен от ветерана Валерий Руф, родом от с. Vorovum Minor, приживе, за него лично и за жена му Аврелия Зуратурменис. Паметникът е издигнат в собственото му поземлено имение, когато той е бил на 65 години.

Ветеранът Валерий Руф, който носи обикновено римско име (Валерий е характерно войнишко име), е родом от споменатото село (ex vico Vorovo Minore), както може да се заключи от предлога ex.[7] Името на това село, доколкото ми е известно, се явява за първи път в писмените извори. То предполага естествено съществуването и на село Vorovum Maior. От

[1] Благодаря на др. Богдан Николов, уредник във Врачанския окръжен музей, който ми обърна внимание върху надписите и разреши тяхната публикация.

[2] Т. Герасимов, ИАИ, XV, 1946, стр. 236 — римски републикански денари. Т. Герасимов, ИАИ, XI, 1937, стр. 320 — бронзови монети от Гордиан III, сечени във Виминациум.

[3] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, стр. 22, № 3, обр. 47.

[4] Пак там, стр. 30, № 30, обр. 9.

[5] Пак там, стр. 42, № 71, обр. 8.

[6] За този тип вж. Д. Димитров, цит. съч., стр. 52 и стр. 22, № 1—4. Прави впечатление, че надписът от с. Краводер по своето съдържание показва и много общи неща със съдържанието в споменатите надписи: начинът на предаване на годините, обозначението на родното място и пр.

[7] Д. Димитров, цит. съч., стр. 22, № 2: Marcus Antonius, M. f. . . ex Thuscia, т. е. роден от Тусция, и починал в Нове.

1 *Латински надпис от с. Краводер, Врачанско*
Inscription latine du village Kravodère, département de Vratza

текста на надписа обаче не може да се установи дали селото се намира в днешна Северна България, във Врачанско, там, където е намерен надписът, т. е. не е ясно дали родното място на ветерана и мястото, където се е намирало неговото поземлено имение, са тъждествени. Същевременно прави впечатление, че липсва указание за провинцията, към която е спадало административно това село, както понякога се прави в подобни надписи. Като имам пред вид и практиката при заселването на ветераните през II в. на н. е., смятам, че селото Vorovum Minor не се е намирало там, където се е намирало имението на Валерий Руф, обаче то не ще да е било много далеч (може би в същата провинция?), защото ако бе в друга провинция, би следвало да се посочи името на провинцията. Що се отнася до етимологичното обяснение на това местно име, то би могло да се изтълкува като келтско. Така първата му част Vor- срещаме в имена като Vorio(Voroius) — келтски бог на треверите, Vorocium — селище в Галия, и др.,[1] а суфиксът -ova-, -ovo- е засвидетелстван и в други келтски местни имена, като Ausova, Carasova, Comedovae, Nassova.[2] Наличието на едно келтско местно име в тази част на България не е нещо необичайно, като се има пред вид, че келтите са оставили следи тук при нахлуването си в Балканите през III в. пр. н. е. Между другото името Bononia (дн. Видин) е от келтски произход. Като келтско се тълкува напоследък и името на с. Видбол, Видинско.[3]

Жената на ветерана Aurel(ia) Zuraturmenis е тракийка. Нейното име като цяло се среща тук за първи път. Съставните му части обаче са известни и от по-рано: лично име Zura, *Ζουραζεις, Ζουρης*, местно име *Ζουρουβαρα* и пр.,[4] а втората част я намираме в личното име *Τουρμη, Βου-τορμα, Σμορδο-τορμος*, Rescuturme.[5] То е известно и като епитет на Хера в надпис от Търново:[6] *Ἥραι Εἰθίαι Τουρμη* (dat.)

От най-голямо значение обаче в този надпис са данните, които разкриват някои страни от земевладението в Северна България през рим-

[1] Срв. за тия имена RE, IX A, Stuttgart, 1961, col. 920—921.

[2] A. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz, II, Lepzig, 1897, стр. 895.

[3] С. Романски, Имената на два крайдунавски града. 1. Видин, Сб. в чест на Л. Милетич, София, 1933, стр. 654 и сл. В. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 54.

[4] D. Detschew, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 194.

[5] Пак там, стр. 516.

[6] D. Detschew, Ein zusammengesetzter Beiname der Göttin Hera, ÖJh, 39, 1952, стр. 15 и сл. = Mih. IGBulg, II, № 719. В Thrakische Sprachreste този пример липсва. Д. Дечев тълкува епитета с „Läuferin", т. е. „тази, която тича", с оглед на една глоса у Хезихий: *τόρμη (τούρμη)· εὐθὺς δρόμος κατὰ τέχνην*. Трак. *τουρμη* и етруск. turms. turmus отговарят на гр. *δρόμος*. Срв. V. Georgiev, Die Träger der Kretisch-Mykenischen Kultur, II, ГСУИФФ, 34, 1938, стр. 64.

ската епоха. Валерий Руф е издигнал надгробния си паметник, т. е. определил е бъдещия си гроб, в собственото си имение (memoriam fecit insuper solum suum). Подобни случаи са известни от източните части на провинцията, в надписи от Добруджа, където се говори, че ветерани са погребани край или в своите имения (obiti ad villam suam, obiti in praedio suo).[1] Особено добър паралел към нашия надпис е един надпис от Томи, в който се казва:[2] D(is) M(anibus). M(arcus) Ulpius Longinus ex dec(urione) vet(eranus) bul(euta) Tomitan(us) se vivo sibi et Ulpiae Aquilinae coniugi suae memoriam fecit in praedio suo.

И тук имаме същия случай: един ветеран издига приживе на себе си и на жена си надгробен паметник в своето имение, което е изразено с почти същите термини.

Известно е, че в римската аграрна колонизация особено важен момент е снабдяването на ветераните след тяхното уволнение със земя, роби и заселването им в определени области, където те са активните проводници на романизма.[3] Заселените ветерани в градовете ставали декуриони (градски съветници), какъвто е случаят с Марк Улпий Лонгин, а тия, които се заселвали в селските области, обикновено заемали селските магистратури.

Новият надпис от с. Краводер е първото пряко известие за поземлената собственост на ветераните в днешна Северна България. Досега развитието на тази страна от поземлените отношения тук се проследяваше само въз основа на косвени данни (разпространението на надгробни надписи на ветерани и състоянието в други провинции). Това не даваше естествено възможност за едно по-правилно разглеждане на земевладението и на въпроса за развитието на частната поземлена собственост. Така например Т. Д. Златковская, установявайки факта, че само в източните области на Долна Мизия, т. е. в днешна Добруджа, са намерени надписи на ветерани, в които се споменават техните имения (villae, praedia), прави предварителния извод, че там, т. е. в Добруджа, по-рано, отколкото в западната част на Долна Мизия, се развила и била по-разпространена частната собственост върху земята.[4] Новият надпис от с. Краводер сочи, че един такъв извод не може вече да се поддържа. Напротив, от надписа се вижда, че развитието в това отношение е протичало почти еднакво в цялата провинция Долна Мизия.

Според палеографските особености (срв. буквата R), имената на ветерана и на неговата жена и съдържанието на самия надпис (особено края) съм склонен да датирам надписа във втората половина на II в.

2. Два фрагмента от мраморен пиластър. Горният фрагмент е висок 0,16 м, широк 0,17 м, дебел 0,17 м, долният фрагмент — висок 0,25 м, широк 0,17 м, дебел 0,17 м. Върху фрагментите е издълбан латински надпис, височина на буквите 0,04 м. Запазени са началото и краят на надписа. Имало е още един фрагмент, който сега е загубен. Надписът е намерен в „Калето“ при с. Алтимир.[5] Фрагментите са били употребени като строителен материал.

[1] Вж. Tocilescu, AEM, XIX, 1896, стр. 89, № 29, 30.
[2] CIL, III, 770.
[3] Вж. за българските земи Б. Геров, Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време, ГСУФФ, 50, 1955, стр. 34 и сл.
[4] Т. Д. Златковская, Мёзия в I—II веках нашей эры, Москва, 1951, стр. 86 (Причерноморье в античную эпоху, № 2).
[5] За старините при с. Алтимир срв. Б. Николов, Алтимир през вековете, Враца, 1961, стр. 10 и сл.

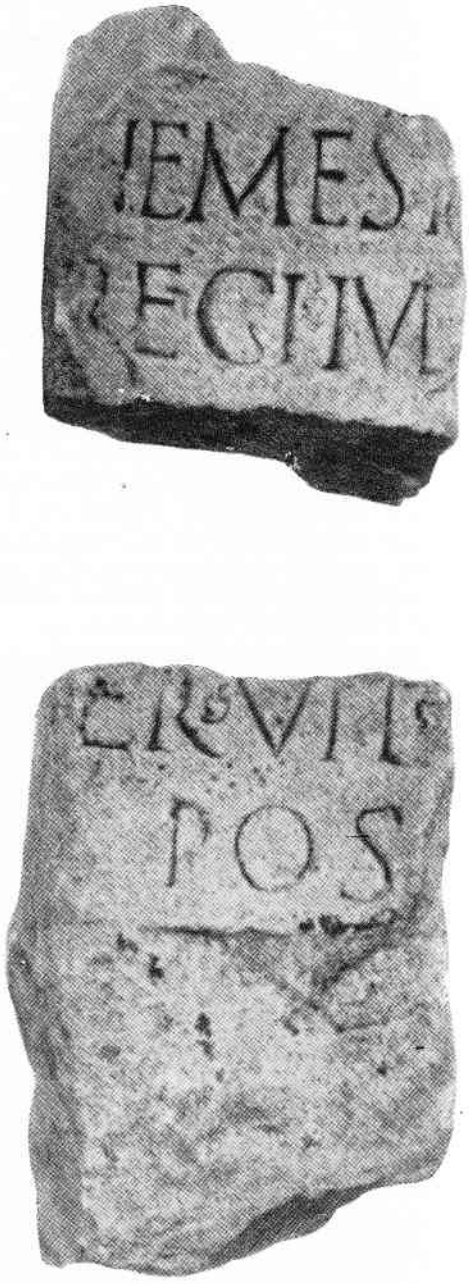

2 *Латински надпис от „Калето“ при с. Алтимир, Врачанско*
Inscription latine du „Kaleto“ dans les environs du village Altimir

Текстът гласи (обр. 2):

Nemesi
Reg(inae) Iul(ius)
. . . . . .
. . . . . [s]—
5. er(vus) vil(icus)
pos(uit)

Превод:

„На богинята-господарка Немезида! Постави (този паметник) Юлий. . . роб-вилик."

Лигатури няма. Добре изчукани букви. Между думите — бръшлянов лист. В палеографско отношение следва да се отбележи буквата R, която е изчукана по същия начин, както R в предишния надпис. Внимание заслужава и буквата G.

Касае се за посвещение на Немезида, богинята на възмездието, с епитета Regina, от страна на един ser(vus) vil(icus) Iul(ius) . . .

От Северна България ми е известно само едно посвещение на Немезида, в надпис от Алмус (дн. Лом).[1] Нашият надпис следователно е второто епиграфско споменаване на това божество от тази област.

Посвещението е извършено от един servus vilicus, чието пълно име не знаем: Iul(ius). . . . Известно е, че тия servi vilici през тази епоха били управители в едри поземлени имения, често и императорски.[2] Те ръководели земеделската работа на работещите там роби: сутрин се грижели робите да отиват на работа по полето, надзиравали ги през деня, грижели се за храната и облеклото им. Уреждали възникналите между робите спорове и привеждали в изпълнение наложените наказания. Те давали пълен отчет пред съответния робовладелец за добива и за състоянието на земеделските работи.

От особен интерес е фактът, че в Белославинско през II—III в. е съществувало някакво императорско имение, за което Б. Геров предполага, че е част от по-голям saltus, разположен югозападно от територията на Ескус, към средното течение на р. Искър.[3] В един надпис от с. Габаре, Белославинско, се споменава един servus vilicus, Domitianus, императорски роб. Надписът е от времето на Север Александър (222—235).[4] Публикуваният сега тук надпис е от същия район и също е посвещение от servus vilicus, чието име и името на господаря му не знаем. Много е вероятно, че двамата servi vilici са работели през различни периоди в споменатото императорско имение. Смятам, че посвещението на Немезида може да се отнесе не по-късно от средата на II в. (срв. начертанието на R, общия стил на буквите, името Iulius). В такъв случай ще се получат сигурни опорни точки за съществуването на това императорско имение (средата на II — първата половина на III в.).

Интересна е и психологическата страна на посвещението: Iul(ius) е направил очевидно това посвещение на Немезида, богинята на възмездието, не случайно. Тя е трябвало според вярването на посветителя да накаже някого, който се е отнесъл по някакъв повод зле с него.

В заключение може да се отбележи следното: двата публикувани тук надписа разкриват в същност две страни от аграрните отношения у нас през римската епоха, по-конкретно през II в. В първия надпис — развитието на частното, ветеранското земевладение, във втория — на едрото, императорското. В последния случай надписът допълва и разширява нашите познания за използуването на робския труд в тия имения: наличието на servi vilici предполага, съвсем естествено, и наличието на известен брой роби, които са работели под техен контрол. Това вече дава известни указания и за разпространението и характера на робовладението в Долна Мизия през II в.

При първия надпис, намерен при с. Краводер, става дума, както се каза, за земевладението на ветераните в същата провинция. Тук то се отбелязва за първи път конкретно в епиграфски документи от западната ѝ част. От античното селище при с. Краводер, което през II в. е принадлежало по всяка вероятност към територията на гр. Монтана (дн. Михайловград), не са известни досега никакви други латински надписи. Като прибавим към този факт и констатацията, че селското население от планинските области на тази територия е било слабо засегнато от романизацията,[5] то в светлината на новия надпис биха могли да се направят и други изводи. От надписа се вижда опитът на римляните да проникнат и в планинските райони на Долна Мизия чрез поселване на ветерани и снабдяването им със земя. По-многобройната тракийска среда (самата жена на Валерий Руф е тракийка) по тия места обаче, която е пазела упорито своя бит и култура, е оказала своето влияние и тези опити не са се увенчали с траен успех.

[1] Срв. CIL, III, 14208. Вж. A. Merlin, Antiquités romaines de la Bulgarie, RA, 1900, I, стр. 414, № 1: Nemesi Aug(ustae). За този надпис вж. още и Я. Тодоров, Паганизмът в Долна Мизия, София, 1928, стр. 221, № 513. Оцелите паметници на това божество са систематизирани у G. Kazarow, Thrakische Religion, RE, VI A, 1936, кол. 526 и сл.

[2] За servi vilici вж. H. Blümner, Die römischen Privataltertümer, III Aufl., München, 1911, стр. 547 и сл. (Handb. d. klass. Altert. IV, II Abt, 2 Teil. K. Schneider, RE, VIII A, 1958, кол. 2136 сл., 2141. Статията не е пълна, защото по неизвестни причини е пренебрегнат целият материал от балканските провинции. От особено значение за разбирането функциите на „вилика" е статията на М. Е. Сергеенко. Вилик, ВДИ, 1956, № 4, стр. 46—54.

[3] Б. Геров, Проучвания. . ., ГСУФФ, 50, 1955, стр. 32.

[4] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, № 172: Dianae Scoptitiae pro salute d. n. Sev(eri) Alex(andri) Pii Aug(usti) Domitianus eius vil(icus) v. c. s. l. p. Servi vilici понякога означават служители в митнически станции. Вж. Б. Геров, Романизмът, ч. II, ГСУФФ, т. 47, 1950—1952, София, 1954, стр. 94, и надписи № 205 и 420.

[5] Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ГСУФФ, т. 47, 1950/52, София, 1954, стр. 83.

Към историята на античното селище при Асеновград

Кирил Жуглев и *Йорданка Калудова*

Местоположението на Асеновград и неговата околност е не само живописно, но и много важно в икономическо и стратегическо отношение. Ето защо по тези места с плодородна почва и благоприятен климат още от най-дълбока древност е възникнал живот. За това свидетелствуват праисторическите селища в околността на Асеновград.[1]

1 *Глинено съдче от Асеновград*
Petit vase d'argile d'Assenovgrad

Интересни следи от живот тук има от халщатската и латенската епоха. В Асеновград е намерена халщатска керамика (обр. 1).[2] На 1 км от града в местността „Анатема" са открити фрагменти от глинени съдове от латенската епоха (обр. 2).[3] При Асеновата крепост са намерени тракийски шлем и копие от V—IV в. пр. н. е.[4] В Асеновград е бил открит гроб пак с тракийски шлем, два бронзови наколенника, торква и др. от V и IV в. пр. н. е.[5] Всичко това говори за живота на старите траки, които са обитавали този край.[6] А монетите от тракийските царе, като например Амадок I (390 г. пр. н. е.), Реметалк I (11 г. пр. н. е. — 12 г. на н. е.) и др.,[7] открити в Асеновград и неговата околност, допълнят тези археологически данни и свидетелствуват за съществуването на местна икономическа дейност и вътрешен търговски обмен.

Намерените в Асеновград монети от Парион (IV в. пр. н. е., обр. 3 *в*), Тракийския Херсонес (IV в. пр. н. е.) и др. показват, че твърде рано са съществували икономически връзки и с Мала Азия. А дошлите тук монети от Маронея (IV в. пр. н. е., обр. 3 *а*) и Тасос (V в. пр. н. е.) говорят за търговски обмен с Егейското крайбрежие.[8] Това се подкрепя и от внесената атическа чернофирнисова керамика от IV пр. н. е (обр. 4).[9]

[1] П. Детев, Новооткрити праисторически селища в Южна България, ГПНМ, 1, 1948, стр. 172. В. Чокойска, Указател на паметниците на културата в Асеновград и близката околност, 1958, стр. 1.

[2] Глинена чаша с дръжка от Асеновград, изработена на ръка, със сив цвят, височина 0,06 м и диаметър на устието 0,08 м (инв. № 565). За други находки вж. В. Миков, Принос към праисторическата епоха у нас, ИАИ, XII, 1938, стр. 389—390.

[3] Фрагменти от устие и стена на голям съд, дебели 0,02 м и направени от сиво-черна изпечена глина (инв. № 440—445).

[4] Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 125.

[5] Т. Иванов, Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, РП, I, 1948, стр. 99.

[6] Целта на настоящата работа е да даде античното селище при Асеновград в светлината на археологическите, нумизматичните и епиграфските паметници, доколкото това позволяват възможностите на списанието. Ето защо ние не ще се занимаваме с работата на Апостолидис (*К. М. Αποστολιδις, Στηρίμαχος, Αθηνα*, 1929) и другите автори, както и със споровете за гръцкото население в Станимака, тъй като това е въпрос за друга тема.

[7] Непубликувани материали в Пловдивския археологически музей, инв. № 212, 2015.

[8] За монетите в Маронея, Тасос, Парион и Тракийски Херсонес вж. Непубликувани материали в Пловдивския и Асеновградския музей.

[9] В Асеновградския музей е запазен интересен фрагмент от малка паничка с чер фирнис, диаметър на устието 0,06 м и височина на паничката 0,04 м (инв. № 240).

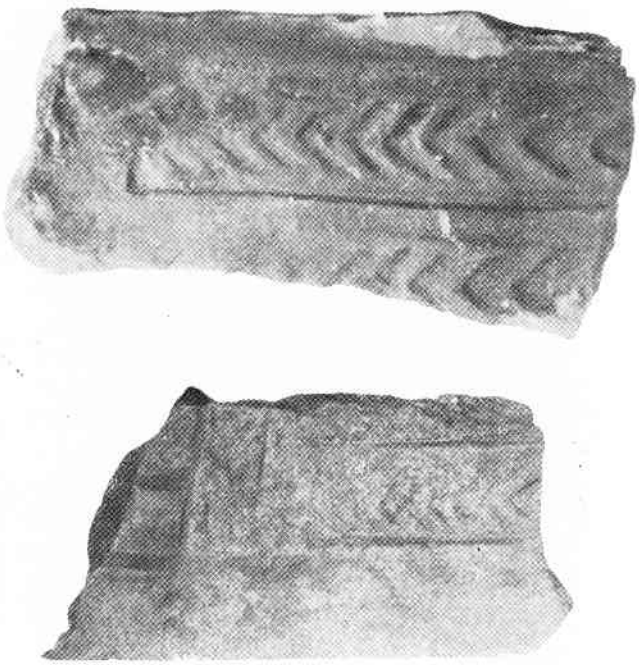

2 *Фрагменти то глинен съд от околността на Асеновград* △ *Fragments de vase d'argile des environs d'Assenovgrad*

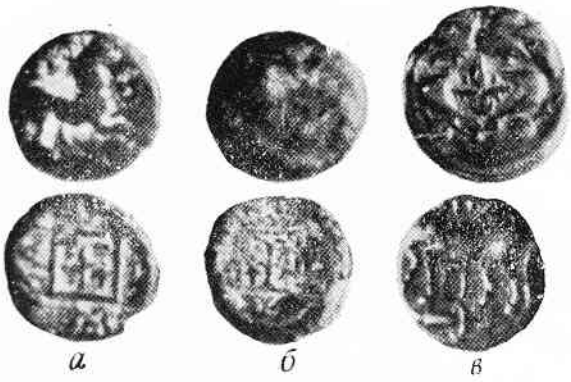

3 *Монети от: а—б) Маронея и в) Парион*
Monnaies de Maronée et de Parion

Най-после откритите тук монети от Филип II Македонски (359—336 г. пр. н. е.), Александър III Велики (336—323 г. пр. н. е.), Филип III Аридей (323—316 г. пр. н. е.) и Димитрий Полиоркет (303—28 г. пр. пр. н. е.)[1] заедно с горните археологически и нумизматични материали показват, че икономическата дейност в този край се засилва след превръщането на тракийското селище Пулпудева в град Филипопол (Пловдив). Този важен икономически център е оказал благоприятно влияние за развитието на околните селища.

Още по-благоприятни условия за издигането на по-значителни селища се създават, когато нашите земи се включват в икономиката на обширната Римска империя. Останки от такова селище са открити при Асеновград.

През 1957 г. при копаене на изкоп за водопровод на улица „Илия Михайлов“ в квартала при Асеновградската жп. гара били открити каменни блокове от ъгъл на постройка от римската епоха, свързани с железни скоби посредством олово. Скобите са силно оксидирани. Запазеното олово по краищата им придава формата на издълбаните легла на блоковете, която прилича на лястовича опашка. Дължина на скобите 0,205 м, 0,210 м, 0,225 м и 0,375 м (инв. № 405—409, обр. 5). През 1960 г. при поправка на същата улица били намерени каменни блокове от стена на римска постройка, свързани помежду си също с олово и железни скоби, дълги 0,220 м (инв. № 533, 534).

В Асеновградския музей в различно време са донасяни случайно открити: римска тухла с червен хоросан по нея с размери 0,29 × 0,29 × 0,04 м (инв. № 281), фрагменти от римски керемиди от 0,25 до 0,35 м (инв. № 260—263), фрагмент от мраморен капител с форма на акантов лист, както и мраморен съд (инв. № 558, обр. 6) с цилиндрична форма, диаметър 0,52 и височина 0,49 м. В стените на параклиса „Св. Димитър“, който се намира в югозападната част на града, са вградени тухли, взети от разрушени римски постройки. В параклиса „Св. Стефан“ е прибрана част от бяла мраморна колона от късноантичната епоха с диаметър 0,22 м, както и един късноантичен коринтски капител, направен от бял мрамор, висок 0,28 м с диаметър 0,33 м (обр. 7).

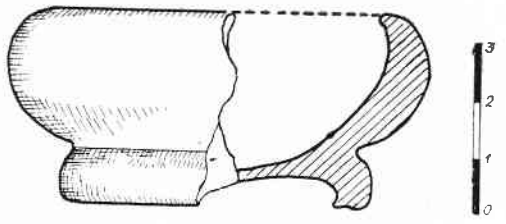

4 *Чернофирнисова паничка от Асеновград*
Petit plat à vernis noir d'Assenovgrad

Посочените архитектурни и други паметници свидетелстват, че тук е имало селище, което при сегашните данни може да се локализира в северозападната част на Асеновград, в квартала при гарата и местността „Керемидарницата“, където се намират и много керамични фрагменти. Стените от римска постройка, изградени с каменни блокове и железни скоби, говорят за съществуването на солидни сгради. Липсата на научни наблюдения на самото място при откриването, както и състоянието на материалите, не позволяват да се правят изводи за архитектурния тип и характера на сградите. От мраморните архитектурни фрагменти може само да се допусне, че е имало и обществени постройки с мраморни колони в коринтски стил.

5 *Железни скоби от римска постройка от Асеновград* △ *Crampons de fer d'une construction romaine d'Assenovgrad*

Некрополът на селището се е намирал в местността „Керемидарницата“, северно от Асеновградската жп. гара. Тук, на около 300 м от гарата, е имало три надгробни могили, високи от 5 до 7 м, които са били разрушени при вземане на пръст за тухли.

През 1956 г. в центъра на едната от тези могили е бил открит зидан гроб. Северно от центъра на тази могила са били намерени четири скелета на коне, четири колела и други части от колесницата на погребания.[2] Погребе-

[1] Непубликувани материали в Пловдивския и Асеновградския музей.

[2] Колелата и другите части от колесницата не са публикувани и сега се намират в Археологическия музей в Пловдив.

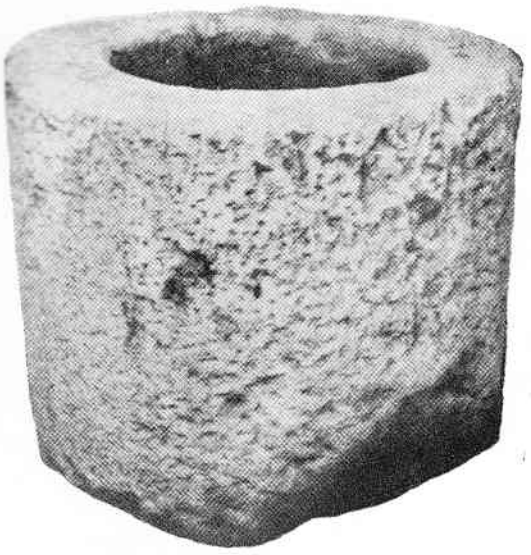

6 *Мраморен съд от Асеновград*
Vase de marbre d'Assenovgrad

нието било направено с изгаряне, тъй като пръстта на това място била силно обгорена и били намерени остатъци от въглища. От прибраната в Асеновградския музей тухла се вижда, че гробът е бил изграден с добре изпечени керемиденочервени тухли с размери 0,35 × × 0,17 × 0,045 м (инв. № 378). От инвентара[1] на това погребение в Асеновградския музей се намират:

1. Бронзова патера (инв. № 373) с дълбоко блюдо, заоблен, издаден навън ръб на устието и обла, гладка дръжка в края с бюст на Силен (обр. 8 *а*). Дръжката на другия край е украсена с релефно изображение на сатир (обр. 10 *а*, *б*) и има издатъци по ръба на блюдото на патерата. Дръжката е прикрепена към блюдото посредством една триъгълна плочка. В средата на блюдото има високо умбо[2] и дъно с поставка от концентрично изпъкнали пръстени (обр. 8 *б*). Бронзът[3] е висококачествен и изработката е съвършена. Диаметър на устието 0,29 м, на дъното 0,16 м, височина на патерата 0,06 м и дължина на дръжката 0,145 м.

Патери с бюст в края на дръжката са намерени в Нове (при Свищов), Помпей, Рим[4] и другаде. Обаче при патерите от Виза (Тракия), Дебелт (Бургаско), Nagyteteny (Панония)[5] намираме в другия край на дръжката същото релефно изображение, издатъци по ръба на блюдото, същата триъгълна плочка за прикрепване на дръжката към блюдото и дъно с концентрични пръстени, както при асеновградската патера. А патерите от с. Г. Абланово (Поповско) и с. Каменар (Аликария), Поморийско,[6] имат още и същото високо умбо с релефна украса. Като се има пред вид, че патерите от Каменар, Виза и Помпей са италийско производство от I в. на н. е., а патерата от Nagyteteny — от края на I и началото на II в. на н. е., както и високото качество на бронза и техниката на патерата от Асеновград, трябва да се допусне, че последната е изработена в Италия към края на I в. на н. е. и е била внесена в нашите земи по търговски път.

2. Бронзово ойнохое (инв. № 374) с трилистно устие, къса широка шия, сферично тяло и дъно с плоска поставка (обр. 11 *а*). Дръжката в горната си част е украсена с релефно моделирана лъвска главичка (обр. 12), а в долната част — с глава на Херкулес (обр. 11 *б*). В основата на шията на съда има чифт врязани концентрични линии. Материалът[7] и техниката са абсолютно същите, както при предишния съд. Височина 0,135 м, с дръжката 0,170 м, диаметър на тялото 0,125 м и на дъното 0,072 м.

Аналогия на този съд намираме в с. Михайлово, с. Памукчий и с. Оряховица, Старозагорско, Варна и Нова Загора.[8] Най-сигурно датирани паралели обаче са съдовете от Помпей и квартал Каменица в Пловдив от I в. на н. е. както и съдовете от с. Караагач, Поморий-

[1] Асеновградският музей е закупил от тухларите С. Биков, Т. Трайков и Н. Шалапатов от Асеновград тези археологически материали.

[2] От устройството на дъното и умбото (обр. 9) се вижда, че подобно на това при патерата от с. Каменар (Аликария) (И в. В е л к о в, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1935—1936, стр. 29, обр. 30) и то е имало релефна украса, която е загубена.

[3] Бронзът се състои от 86,2 % мед, 12% калай и 0,5% олово.

[4] A. R a d n o t i, Die römischen Bronsegefässe von Panonien, Budapest, 1938, стр. 84, бел. 20 и посочената там литература. Свищовската патера е от глина (инв. № 184).

[5] A. M a n s e l, Grabhügelforschung in Osttrakien, ИАИ, XIII, 1939, стр. 181, обр. 214; Материали в Бургаския музей (инв. № 1129). A. R a d n o t i, цит. съч., табл. XVI_1.

[6] И. В е л к о в, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 22—29, обр. 30—31. И. В е л к о в, Новооткрити старини, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 377, обр. 251.

[7] Бронзът се състои от 86,4 % мед, 11,8,% калай, 1% олово и съдът има външен вид на златен. Анализът е направен от Драган Чавдаров в химическата лаборатория на Софийския археологически музей.

[8] А. К о ж у х а р о в, Антични паметници в Старозагорския музей, ИАИ, II, 1912, стр. 213, обр. 79 и материали във Варненския и Новозагорския музей — инв. № 2780, 1054.

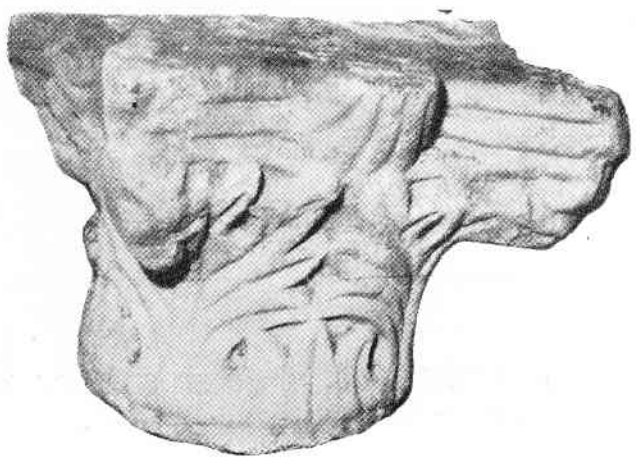

7 *Късноантичен капител от Асеновград*
Chapiteau de l'époque du Bas-Empire, d'Assenovgrad

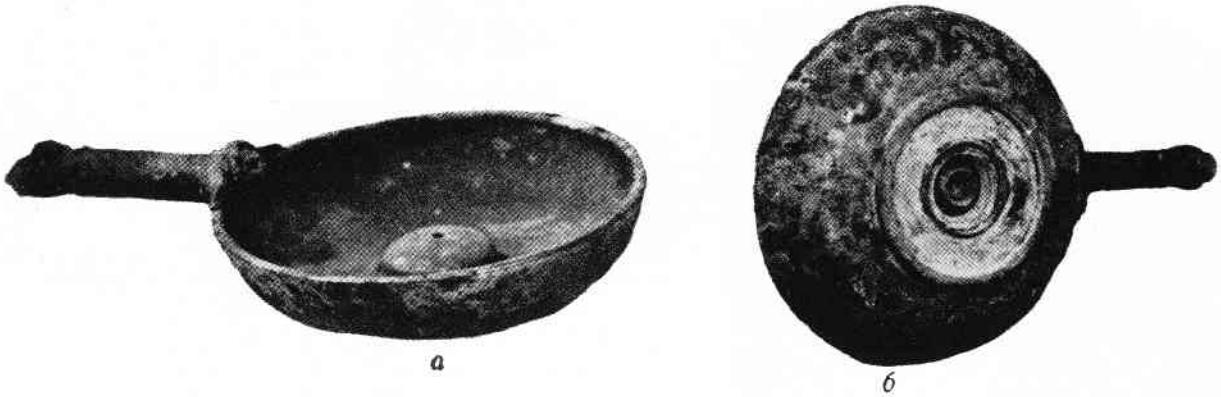

8 *Бронзова патера от Асеновград*
Patère de bronze d'Assenovgrad

ско, и Nagylok (Панония)[1] — от I—II в. на н. е. Като се вземе пред вид последното и особено това, че и тук имаме напълно същия бронз и изработка, както при патерата от Асеновград, ойнохоето трябва да се отнесе към същото време и има същия произход.

3. Бронзов леген (инв. № 376) с елипсовидно устие, силно издаден навън ръб и дъно с поставка от кръгъл масивен пръстен, залепен към него (обр. 13). Диаметър на легена 0, 37 × 0,27 м, на дъното 0,104 м, и височина на съда заедно с поставката 0,205 м. Материалът,[2] техниката и аналогиите на легена говорят за неговия римски провинциален произход, най-вероятно панонски.

Легени с елипсовидна форма имаме от Балчик и квартал Каменица в Пловдив,[3] последният от които е от I в. на н. е. Точен паралел обаче на асеновградския леген у нас намираме в Стара Загора.[4] Асеновградският леген се датира в края на I в. от целия комплекс находки на същия гроб.

4. Кана от мед (инв. № 375) с прищъпнато устие, дълга конусовидна шия, тяло във форма на пресечен конус и дъно без поставка. Желязната дръжка на съда липсва, но има следи от нея върху устието на каната. Височината на съда 0,22 м, диаметър на тялото 0,17 м и на дъното 0,08 м (обр. 14).

Този вид кани са открити в Карлово, с. Стралджа (Ямболско), Нова Загора, с. Каменица (Старозагорско), с. Дебелт (Бургаско) и Варна.[5] В Археологическия музей в София също така има няколко екземпляра от такива кани. Същите видове намираме в Панония.[6] Каната от Асеновград е също така от края на I в., както другите находки, с които тя е намерена.

5. Стъкленo шише (инв. № 377) с четвъртита форма, висока шия, силно издаден ръб на устието и широка плоска набраздена дръжка (обр. 15 *а*). Стъклото има зеленикавосин цвят. Височина на шишето 0,284 м и дъно 0,75×0,75 м, което е украсено с три релефно изпъкнали концентрични пръстена.

Успоредици на това шише са открити във Варна, с. Сарафово (Бургаско) и Стара Загора, а в чужбина — в Помпей, Панония и др.[7] Тези

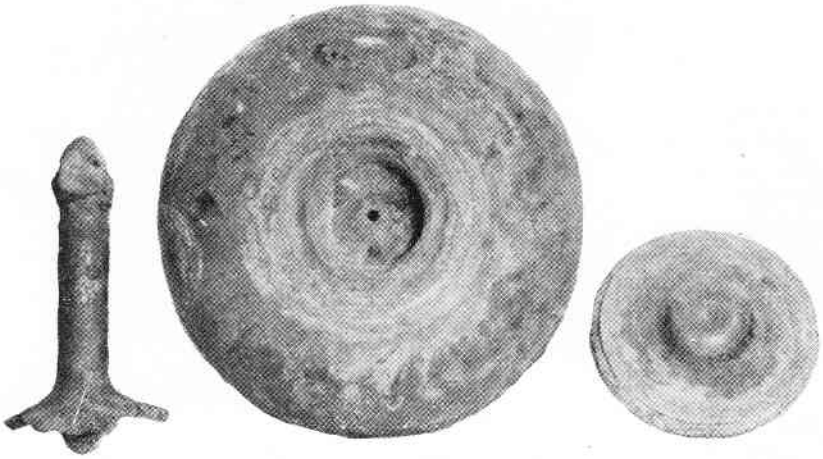

9 *Устройство на патерата от Асеновград*
Structure de la patère d'Assenovgrad

[1] Б. Дякович, Тракийска гробница при Пловдив и некрополът на древния град, Мсб, XXII и XIII, 1906, стр. 36, обр. 31. И. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 19, обр. 10 и 11. A. Radnoti, цит. съч., табл. XLIX_1.

[2] Бронзът се състои от 92,5% мед и 5,7% калай.

[3] Б. Дякович, цит. съч., стр. 31, обр. 28. К. и Х. Шкорпил, Балчик, ИВАД, V, 1912, табл. VI—2.

[4] Непубликувани материали от Старозагорския музей.

[5] Д. П. Димитров, Могилна находка от с. Стралджа, Старозагорско, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 390, обр. 141. Материали в Карловския, Варненския, Новозагорския и Бургаския музей.

[6] A. Radnoti, цит. съч., табл. LI_1.

[7] Д. Николов, Тракийска колесница край Стара Загора, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 13, обр. 11; П. Воденичаров, Гробна могилна находка при с. Сарафово, ИАИ, VI, 1929—1930, стр. 257, обр. 189; Материали в Помпейския, Бургаския и Варненския музей — инв. № 575, 1551.

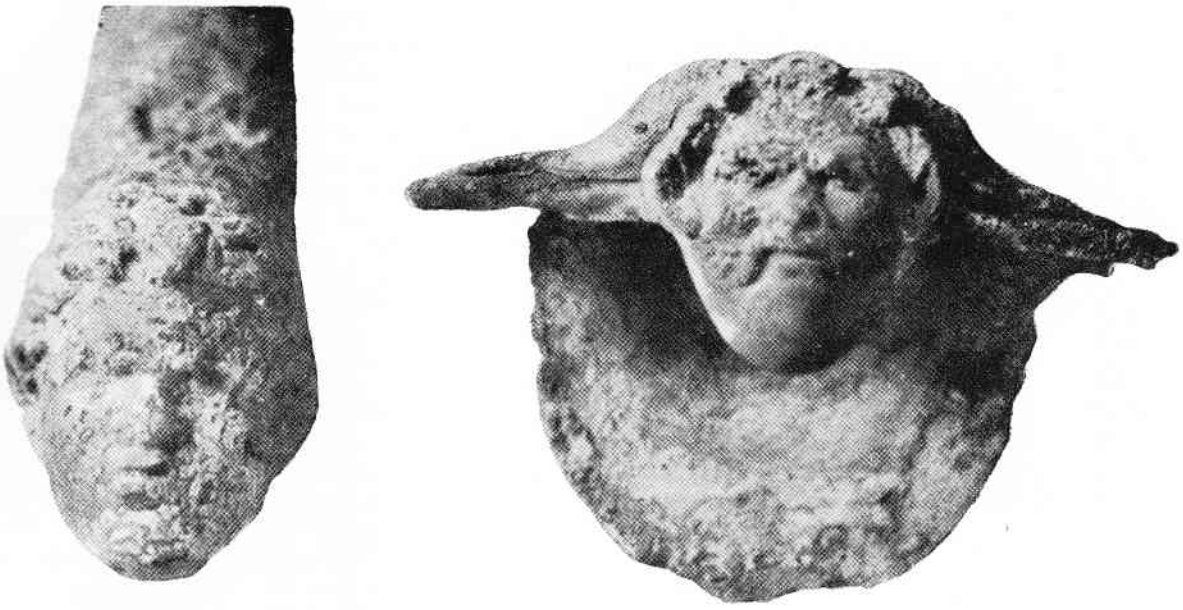

а *б*

10 *Украса на дръжката на патерата от Асеновград*
Le décor sur l'anse de la patère d'Assenovgrad

в *б*

11 *Бронзово ойнохое от Асеновград*
Oenochoé de bronze d'Assenovgrad

12 *Детайл от устието на бронзовото ойнохое от Асеновград △ Détail de l'embouchure de l'oenochoé d'Assenovgrad*

шишета са произвеждани през I в. на н. е. в Италия и са разпространявани в дунавските провинции, така че и то по търговски път е дошло в нашите земи.

Вън от зидания гроб в пръстта били намерени следните предмети:

6. Глинен балсамарий (инв. № 379) със светлочервен цвят. Груба изработка, височина на съда 0,21 м, диаметър на дъното 0,085 м (обр. 15 *б*). Заедно с него били намерени и други глинени балсамарии, от които са запазени фрагменти (инв. № 380).

7. Стъклени балсамарии (фрагменти) със синкав цвят (инв. № 383), открити до същия гроб.

8. Железни гвоздеи (инв. № 181, 182), силно оксидирани, дълги от 0,03 до 0,05 м.

9. Сребърен пръстен (инв. № 384), намерен в насипа на същата могила.

10. Два бронзови пръстена (инв. №185, 186) от насипа на тази могила.[1]

Проучването на запазения гробен инвентар и привлечените аналогии от нашите земи и чужбина свидетелстват, че погребението е извършено към края на I в. на н. е.

Така разгледаните както надгробни, така и архитектурни паметници, ни дават известни данни за населението на селището. Солидните архитектурни постройки и надгробните могили убедително показват, че тук е съществувала една знатна върхушка, тъй като те са могли да бъдат издигнати само от икономически силни и с обществено влияние хора, между които е имало и богати тракийци. Това се вижда и от погребението с колесница, от богатия инвентар на гроба на тази могила, както и от надгробния надпис върху колоната в параклиса „Св. Петка", в който се споменават трима синдици (σύνδικοι) с тракийски имена.[2] За съществуването на такава върхушка също така говорят и скъпите мраморни паметници с изящно изработена релефна украса, като надгробната плоча от църквата „Св. Богородица."[3]

В близката околност на Асеновград, в местността „Анатема", са открити следи от зидове, изградени с римски тухли и хоросан. Там е намерена оброчна плочка на Тракийски конник (инв. № 295). От същото място в Асеновградския музей се намират фрагменти от римски керемиди, тухли и хоросан (инв. № 560—564). При манастира „Св. Кирик и Йолита" били открити зидове без хоросан и 7 оброчни плочки на Тракийски конник.[4] В Асеновградския музей се намира една мраморна оброчна плочка на Тракийски конник (инв. № 559). Изображението е очертано в най-общи линии само в предната част на коня, а в задната то не е довършено. Височина 0,14 м и ширина 0,115 м (обр. 16). От всичко това се вижда, че около античното селище при Асеновград е имало светилища на тракийския Херос в местността „Анатема" и при манастира „Св. Кирик и Йолита."

От местността „40-те извора" произхожда една силно фрагментирана надгробна плоча от бял мрамор (инв. № 289) с височина 0,61 и ширина 0,37 м. На нея се виждат две женски фигури, умело изработени от ръката на опитен майстор (обр. 17). Оттам е донесен в Асеновградския музей също така и един бронзов пръстен-ключ (инв. № 402, обр. 18). Тези находки и намерените по-рано в местността „40-те извора"

[1] Данните относно всички находки, използувани в настоящата работа, са взети от инвентарната книга на Асеновградския музей.

[2] Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 94. G. Mihailov, G Bulg, III, Serdicae, 1961, № 1430.

[3] Г. Кацаров, цит. съч., стр. 92, обр. 44. G. Mihailov, цит. съч., № 1427.

[4] Б. Дякович, цит. съч., стр. 135.

13 *Бронзов леген от Асеновград △ Cuvette de bronze d'Assenovgrad*

14 *Медна кана от Асеновград*
Cruche de cuivre d'Assenovgrad

много паметници, като мраморни колони, капители, оброчни плочки на Митра, Хера и др.,[1] говорят, че на 5 км източно от античното селище при Асеновград е съществувало през това време и друго доста развито селище, което също така е имало светилище. Освен това на 4 км северозападно от селището при Асеновград е било разположено в същото време и трето такова антично селище при с. Горни Воден. От него е останал некропол от четири надгробни могили. Намерените тук паметници, като римски жертвеник, мраморна колона с надпис, олтар с надпис, части от колесница, статуетки на Зевс, Венера и др.,[2] както и останки от много зидове, говорят, че и това селище е било значително развито.

От разгледаните паметници и от съдържанието на надписите от параклиса „Св. Илия“ и с. Горни Воден, изображенията върху оброчните плочки, намерени в Асеновград, параклиса „Св. Петка“, близкото селище Крумово, както и от статуетките от с. Горни Воден,[3] се вижда, че в селището при Асеновград и неговата околност са били почитани Зевс, Хера, Митра, Меркурий, Деметра, божеството Кендрисос и Тракийският Херос.

Гореизложените материали позволяват да се направят и някои изводи за икономическото положение в този край през разглеждания период. От занаятите тук са били развити строителството и свързаните с него каменоделство, зидарство, дърводелство, железарство, както и керамичното производство. Това се вижда от обстоятелството, че много от разгледаните материали са местно производство. Строителните материали, открити в самия град, местността „Анатема“, „Керемидарницата“, параклиса „Св. Димитър“, убедително говорят, че тук е имало производство на тухли, керемиди, каменни блокове за градеж, железни скоби, гвоздеи и др. Останалата недовършена оброчна плочка и други каменоделски произведения, като надгробната плоча от Баделема, оброчните плочки от „Анатема“, „Св. Петка“ и др.,[4] явно излезли от ръцете на местни майстори, говорят, че тук са били изработвани лошокачествени оброчни и надгробни плочи.[5] Споменатите местни глинени

[1] Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 122—124.

[2] Д. Цончев, Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността му, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 108. И. Велков, Находки от бронзови предмети от с. Горни Воден, ГНМ, 1922—1925, стр. 152. G. Mihailov, цит. съч., № 1420, 1423.

[3] G. Mihailov, цит. съч., № 1423, 1425. Б. Дякович, цит. съч., стр. 135. Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 123, обр. 110, 111. Д. Цончев, цит. съч., стр. 108.

[4] G. Mihailov, цит. съч., № 1432 и инв. № 559, 295, 292, 272 — в Асеновградския музей.

[5] Срв. с луксозно изработената с художествена украса надгробна плоча от черквата „Св. Богородица“, която е внесена или е работена от специално повикан за това майстор (Г. Кацаров, Антични паметници от България, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 92, обр. 44; G. Mihailov, цит. съч., № 1427).

15 *Стъклено шише и глинен балсамарий от Асеновград* △ *Bouteille en verre et balsamaire d'argile d'Assenovgrad*

16 *Оброчна плочка от околността на Асеновград △ Plaque votive des environs d'Assenovgrad*

17 *Надгробна плоча от околността на Асеновград △ Plaque funéraire des environs d'Assenovgrad*

съдове и намерените на различни места фрагменти показват, че тук са правени някои видове обикновени глинени изделия.

Сведенията за икономическата дейност в този край се допълват и от разпространените в Асеновград и неговата област монети от това време. По тези места са открити много монети, сечени в Сердика, Пауталия, Дебелт, Адрианопол, Филипопол и др.[1] Важни за икономическото изследване са и монетите от римските императори. В Асеновград и околността му такива са открити например от Август (27 г. пр. н. е.—14 г. на н. е.), Веспасиан (69—79 г. на н. е.), Марк Аврелий (161—180 г. на н. е.), Гордиан III (236—244 г. на н. е.), (обр. 19), Максимиан (286—305 г. на н. е.), Лициний (307—323 г. на н. е.) и др. до Теодоси I (379—395 г. на н. е.).[2] Тези колониални и императорски монети показват времето, през което в селището при Асеновград се е развивала икономическа дейност, очертават обсега на тази дейност и говорят за връзките на това антично селище с другите селища в страната. Като се вземе пред вид, че това съвсем не са всичките разпространени тук монети, а случайно събирани и запазени екземпляри поради липсата на музей в Асеновград и че не са правени никакви изследвания в този край, може да се допусне, че тази икономическа дейност е била значителна. За това дава основание и обстоятелството, че от Асеновградско пак съвсем случайно и без никакви изследвания имаме събрани много монети, и то от повечето императори от Клавди I (41—54 г. на н. е.) до Валентиниан III (424—455 г. на н. е.).[3] Обаче колебанието на активността на тази икономическа дейност през античността при сегашните оскъдни материали не може да се установи. Това ще стане с бъдещите проучвания на икономиката на този край.

Тази икономическа дейност е отразена и в наличието на значителния брой паметници — надписи и изображения — на покровителя на дребните търговци Аполон Кендрисийски и бога на търговията Хермес, които са открити по те-

18 *Бронзов пръстен от околността на Асеновград Bague de bronze des environs d'Assenovgrad*

[1] Непубликувани материали в Пловдивския и Асеновградския музей.

[2] Непубликувани материали в Пловдивския и Асеновградския музей.

[3] Непубликувани материали в Пловдивския и Асеновградския музей.

19 *Римски монети от: а) Веспасиан, б) Марк Аврелий и в) Гордиян III*
Monnaies: а) de Vespasien, б) de Marc Aurèle et в) de Gordien III

зи места, включително и в Асеновград.[1] Като се вземе пред вид разпространението на тези паметници и обстоятелството, че Филипопол е бил важен промишлен и търговски център, се вижда, че участието на селището при Асеновград и другите околни селища в тази икономическа дейност на страната се е осъществявало главно чрез Филипопол.

Следователно в селището при Асеновград и неговата околност през античността е била развита интересна материална култура и този край доста активно е бил включен в икономическия живот на страната.

[1] Г. Кацаров, цит. съч., стр. 123, обр. 110. Л. Ботушарова, Новооткрит надпис от Пловдив, ИАИ, XXI, 1960, стр. 308, обр. 1. Инв. № 125, 344, 454, 558, 1363, 1676,2008, 3624,3643 и др. — в Асеновградския и Пловдивския музей.

Тракийско могилно погребение при с. Просеник, Бургаско

Михаил Лазаров

През март 1961 г. на около 3 км южно от с. Просеник, отстоящо на 22 км североизточно от Айтос, отдясно на р. Хаджийска в местността „Съртбунар", изравнявайки една разрушена по-рано могила, трактористът се натъкнал на зид. Уведомен своевременно от ръководителите на ТКЗС в селото, Окръжният народен музей в Бургас взе мерки за проучване на останалата запазена част от могилата чрез археологически разкопки.[1]

Могилата някога е била значително по-висока, но понеже се е обработвала и в продължение на много години се е смъквала пръст от нея, височината ѝ не надвишаваше 1 м. По разораната повърхност на могилата се виждаха разхвърляни много камъни (пясъчник), а тук-там личаха и следи от огнища.

Тъй като на две места на повърхността личаха дъгите на каменна постройка и можеше да се установят приблизителните ѝ размери, то тя беше включена в един квадрат със страни 7 м, ориентирани по четирите посоки на света, в който се извършиха разкопките.

Разкри се постройка с кръгъл план, иззидана от сравнително добре оформени от външната страна камъни от пясъчник, споени с кал. Постройката има външен диаметър 5,50 м и запазена височина на различни места от 0,30 до 0,65 м. Най-отдолу, стъпил върху здравата почва, минава един ред от по-добре оформени и по-големи камъни, чиято височина може да се определи между 0,15 и 0,20 м. Над тях следват другите няколко реда от по-тънки, плочести камъни с височина почти без изключения около 0,10 м. Дължината на камъните варира в общи линии между 0,30 и 0,50 м (обр. 1).

В сравнително най-добре запазената северна част се виждат пет реда камъни. Отивайки нагоре, диаметърът на редовете камъни постепенно се стеснява и по този начин се образува началото на купола. Очевидно постройката е била по-висока. Доказателство за това са многобройните камъни, еднакви с тия на постройката, които се намериха разхвърляни в и около постройката. В запазената височина следи от вход не се откриха.

Прави впечатление, че стремежът е бил постройката да се оформи само от външната ѝ

[1] В началото на разкопките взе участие Люба Огненова като представител на Археологическия институт и музей при БАН.

1 *Изглед на гробната постройка*
Vue générale du tombeau

страна. Градежът на вътрешната страна е по-груб и камъните се издават навън от зида. Вероятно постройката се е зидала, като едновременно от вътрешната страна е била засипана с пръст.

На 2,20 м източно от гореописната постройка, в която посока се разшири изкопът, се забеляза пръстен от камъни с външен диаметър 1,10 м, разположен на ниво с основата на голямата постройка (обр. 1). Вътре в него, въпреки внимателното търсене, не бе открито нищо.

Малко по̀ на изток, вече в края на разрушената могила, личаха следи от огнища, разрушени при орането на нивата. В пръстта се намери малка глинена стомна, силно фрагментирана, от която можаха да се възстановят само дъното с част от тялото и устието без дръжката. Стомната е направена от недоброкачествена глина с бледочервен цвят след изпичането (Народен музей—Бургас, инв. № 1847).

Подобни стомни са известни от могила № 3 в местността „Мощени“,[1] при Кадин мост, Кюстендилско, могила № 3 в некропола до гара Свиленград,[2] северната от Червените могили до с. Брезово,[3] а също така и от сбирката на В. Аврамов (Археологически музей — София, инв. № 7128).[4]

Централното погребение се откри вътре в кръглата постройка, в нейната северна половина. Погребението е било извършено в гроб, издълбан в здравата почва под могилата с размери: дължина 2,45 м, ширина 1,25 м и дълбочина 0,65 м (обр. 2.). Гробът беше засипан с жълта песъчлива пръст, каквато се намира около могилата. В самия гроб се откриха разпръснати горели човешки кости, размесени с пепел и много въглени. Тук-там личаха следи от отделни части на скелета, като гръдния кош и краката, което ни даде възможност да определим положението на трупа. Мъртвият е бил положен в посока изток — запад, с главата на запад, и бил изгорен на самото място.

Гробният инвентар се състоеше от следните предмети (обр. 3):[5]

1. Два железни пръстена с геми, окислени вследствие силния огън и слепени един с друг (инв. № 1859 а и б). Обичаят да се носят железни пръстени е бил разпространен както през римската епоха, така и по-рано, но поради нетрайността на материала те са по-малко запазени.[6]

Пръстените бяха намерени в северозападния ъгъл на гроба, там, където, изглежда, е била лявата ръка на покойния. Обстоятелството, че пръстените са се слепили един с друг при изгарянето, ни кара да предполагаме, че те са били носени на един и същ пръст.[7]

а. Железен пръстен, който се състои от халка и елипсовидна пластинка (0,009 м × ×0,014 м). В последната е поставена елипсовидна гема (обр. 4). Върху гемата е издълбано изображение на Атина, насреща, десният крак леко стъпил напред и облекчен. Облечен е в дълъг, двойно препасан хитон, стигащ до земята, силно драпиран. Лявата ръка, свита в лакътя, е издадена напред като че ли държи нещо (вероятно Ника). В дясната ръка, подпряна на щита, държи изправено успоредно на тялото копие.[8] Изображението представя свободно третиране на Фидиевата Атина.

2 *Положението на гроба в постройката*
L'emplacement de la tombe dans la construction

б. Железен пръстен, с малка гема (4,5 × × 8 мм). Върху нея е издълбано неясно изображение.

2. Малки железни гвоздейчета, на брой повече от 100, силно окислени, с късо тяло (около 0,013 м) и голяма главичка — диаметър 0,14 м (инв. № 1858).

Такива малки гвоздейчета са намирани у нас и при други подобни погребения,[9] но тях-

[1] Й. Иванов, Отчет за разкопките при Кадин мост, ИАД, I, 1910, стр. 79, обр. 32.

[2] И. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932—1933 г., ИАИ, XI, 1937, стр. 158, обр. 147,8.

[3] Л. Ботушарова, Тракийско могилно погребение с колесница, ГНАМПл, II, 1950, стр. 106, обр. 13.

[4] Ц. Дремсизова, Предмети от сбирката на В. Аврамов, ИАИ, XVII, 1950, стр. 263, обр. 206.

[5] Всички находки постъпиха в Окръжния народен музей — Бургас.

[6] За разпространението на железните пръстени през римската епоха и по-рано вж. E. Saglio, DA, I, Anulus, стр. 295. E. Coche de la Ferté, Les bijoux antiques Paris, 1956, стр. 88; R. Gagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, II, Paris, 1920, стр. 407.

[7] За обичая да се носят по два и повече пръстена на една ръка през римската епоха вж. E. Saglio, цит. съч., стр. 295.

[8] За изображения на Фидиевата Атина върху геми от гръцката и римската епоха вж. S. Reinach, Pierres gravées des collections Mareborough d'Orleahs, Paris, 1895, стр. 61, табл. 60, 53—2; A. Furtwängler, Die Antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum, II, стр. 46, табл. IX, № 33; стр. 216, табл. XLIV, № 66; F. Henkel, Die Römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachtbarten Gebiete, Berlin, 1913, стр. 18, № 108, табл. XXV, стр. 20, № 118, табл. VII, стр. 18, № 107, табл. LXXV, стр. 16; № 102, табл. LXXV.

[9] И. Велков, цит. съч., стр. 151 и 153. Т. Герасимов, Разкопки на могили при с. Св. Кирилово, ИАИ, XV, 1946, стр. 183. Д. Цончев, Трако-римският некропол в югоизточния край на Филипопол, ГНАМПл, IV, Пловдив, 1960, стр. 133.

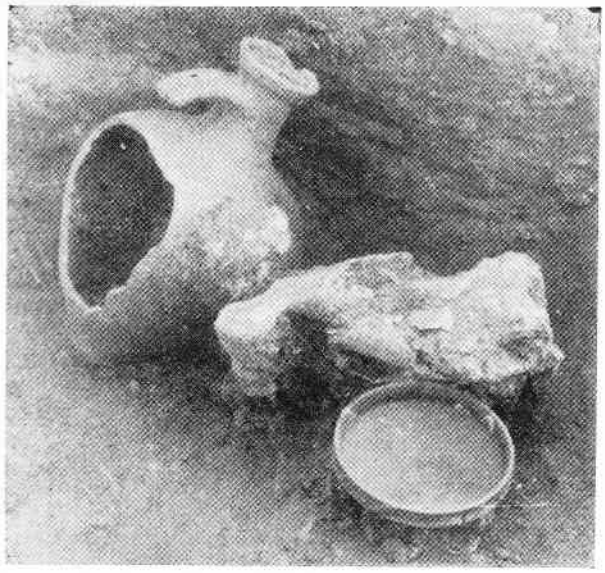

3 *Разположение на предметите в гроба*
La disposition des objets dans la tombe

ното предназначение не е обяснено задоволително. Намирането на следи от тъкан върху главичките на някои от гвоздейчетата както от горната, така и от долната им страна, а така също и местонахождението им в средата на гроба при с. Просеник, там, гдето е била поясната част на трупа, ни дава основание да смятаме, че те са били части от колан.

Известно е, че през I и II в. на н. е. римските войници и офицери са носели колани, обковани с металически части. Обикновено коланите са се състояли от две части — една, която опасвала тялото около кръста, и друга, която се е спускала и висяла отпред, предпазвайки коремните части.[1]

3. Железен връх за копие (обр. 5 *а*), фрагментиран, силно окислен с листовидна форма, в средата слаби следи от ръб. Личат запазени части от дървената дръжка на копието, втъкната в железния връх. Дължина при сегашното състояние 0,30 м, най-широка част 0,035 м (Народен музей — Бургас, инв. № 1851).

4. Също (обр. 5 *б*). Дължина 0,25 м, ширина 0,035 (инв. № 1852).

5. Също (обр. 5 *в*). Дължина 0,22 м, ширина 0,035 м (инв. № 1853).

И трите върха на копия, окислени и слепени един с друг, се намериха сложени по дължината на гроба, успоредно на мъртвия, отляво на главата.

6. Железно ножче (обр. 6 *в*), окислено, без дръжката, запазено заедно с ножницата, силно окислена и слепена с ножчето. На обратния край са запазени части от дървената дръжка на ножчето. Дължина 0,13 м, ширина 0,22 м (инв. № 1854).

7. Връх от железно ножче (обр. 6 *б*), окислен, както останалите железни предмети. Дължина 0,05 м, ширина 0,021 м (№ 1855).

8. Железна дръжка, вероятно от нож (обр. 6 *а*), която завършва с малка топчеста главичка. Дължина 0,10 м (инв. № 1856).

Двете железни остриета и дръжката бяха намерени в средата на гроба.

9. Еднофитилна железна лампичка, силно окислена (обр. 7). Състои се от кръгло тяло с форма на пресечен конус, от което се издава обикновен фитилник. Дължина на лампата с фитилника 0,105 м, диаметър на диска 0,075 м, на дъното 0,05 м. Лампичката беше намерена в средата на гроба (инв. № 1857).

По своята форма и най-вече по формата на фитилника си разглежданата лампа прилича на бронзови и глинени лампи, които се датират във II—III в. на н. е.[2]

Върху по-добре запазената долна част личат следи от тъкан, които поради тънкостта на ниш-

[1] E. Saglio, DA, I, Cingulum, стр. 1180, обр. 1494 и 1496. R. Gagnat et V. Chapot, цит. съч., I, обр. 346; II, 1920, стр. 319.

[2] R. Gagnat et V. Chapot, цит. съч., I, об. 363, II, стр. 474. D. Ivanyi, Die Pannonischen Lampen, 1935, стр. 357, № 4389, табл. LXVI, 9; отнася се към епохата на Хадриан (стр. 25); стр. 315, № 4541, табл. LXXIV, 4 и стр. 317, № 4566, табл. LXXIV, 5 — два калъпа за глинени лампи. H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, 1914, стр. 75, № 503, табл. XIV.

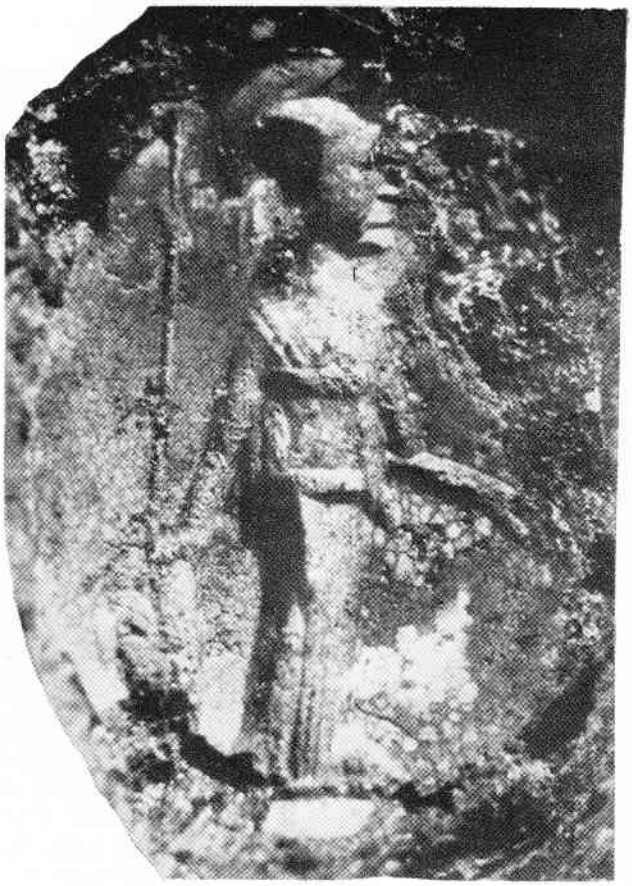

4 *Гема с изображение на Атина, увеличена няколко пъти* △ *Gemme avec la représentation d'Athéna, agrandie plusieurs fois*

5 *Железни върхове за копие*
Pointes de lances en fer

ката могат да се определят като следи от конопена тъкан.

10. Стъклена паница от сивозеленикаво прозрачно стъкло, строшена вследствие налягането на голямата землена маса. Диаметър на устието 0,16 м, на дъното 0,08 м (инв. № 1849). Паницата беше намерена в югозападния ъгъл на гроба (обр. 8).

Близки по форма стъклени паници са известни от други страни, които могат да се датират от II—III в.[1]

11. Стъклена чаша, силно фрагментирана (обр. 9). Запазена е много добре долната ѝ част с ниското столче и части от устието с фрагменти от тялото. Под устието минават два малки пръстеновидни израстъка. Чашата е изработена от фино, тънко, прозрачно стъкло. Диаметър на устието 0,09 м, на дъното 0,03 м (инв. № 1848).[2]

12. Стъклен балсамарий от синьозеленикаво стъкло, разтопен и обезформен от силния огън (Народен музей — Бургас, инв. № 1850).

13. Глинена стомна (обр. 10) с розовочервеникав цвят, с издуто тяло, къса шийка без украса, отвесна дръжка и малко, неподчертано столче. Шийката завършва с широко, издаващо се навън пръстеновидно венче. Отдолу в средата на дъното — пъпковиден израстък. Височина 0,30 м, диаметър на дъното 0,085 м, на устието 0,070 м, най-голям диаметър на тялото 0,21 м (Народен музей — Бургас, инв. № 1845). Стомната беше намерена в средата на гроба, непосредствено до южната му стена, леко наклонена напред (обр. 5).

Най-близки по форма стомни, подобни на тази от Просеник, са известни от разкопките при гара Свиленград,[3] от могила № 3 при с. Кирил-методиево, Старозагорско,[4] от селището при с. Кадин мост, Кюстендилско,[5] която най-много се доближава до нашата.

14. Глинена паничка от хубава глина с червен цвят след изпичането, с профилирано устие с два пръстеновидни прешлена на венчето и ниско пръстеновидно столче. Височина 0,05 м, диаметър на устието 0,14 м, на дъното 0,05 м, (инв. № 1846) (обр. 3). Паничката се намери напълно запазена близо до глинената стомна.

Такива глинени панички от вида на римската terra sigillata в нашите земи са намирани на много места: при гара Свиленград,[6] в могила № 1 до Пловдив,[7] в късноримската стопанска

[1] D. B. Harden, Roman Glass from Karanis, 1936, стр. 64 и 80, обр. 1, g; B. Filarska, Szkea starozitne, Warszawa 1952, стр. 82, № 40, табл. IX$_2$, C. Simonett, Tessiner Gräberfelder, Basel, 1941, стр. 167, рис. 142, табл. 12, 7, 2.

[2] D. B. Harden, цит. съч., стр. 173, № 490, табл. XVI, 490.

[3] И. Велков, цит. съч., стр, 158, обр. 147, 6, стр. 163, обр. 156, 7.

[4] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 182—193, обр. 70.

[5] Й. Иванов, цит. съч., стр. 187—188, обр. 59.

[6] И. Велков, цит. съч., стр. 158, обр. 147, 1, стр. 160, обр. 150, стр. 163, обр. 157, 2.

[7] Б. Дякович, Могилни находки при Пловдив, ГНБМПл, 1930, стр. 201, обр. 15.

6 *Железни ножове*
Couteaux de fer

постройка до Пловдив,[1] в надгробна могила при югоизточния край на Пловдив[2] и другаде. Те са известни и от разкопки извън България.[3]

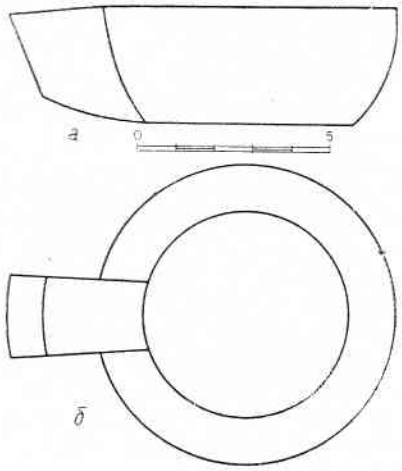

7 *Желязна лампа*
Lampe en fer

15. Кост от животно. Тя беше поставена близо до глинената стомна и глинената паничка.

От направените наблюдения можа да се установи, че погребението е било извършено чрез изгаряне на място. В здравата почва е бил изкопан гроб, в който била наредена клада от дъбови дървета. Върху кладата е бил положен мъртвият и изгорен. Вследствие силната температура стените на гроба са се изпекли и приличат на стени на глинен саркофаг (обр. 4 и 5). Заедно с трупа вероятно са изгорели и част от погребалните дарове, а друга била повредена, като разтопения стъклен балсамарий, желязната лампичка, железните гвоздейчета, оръжията и др. След изстиването на огъня били поставени и останалите гробни дарове — глинената стомна и глинената паничка, стъклените съдове, които са сравнително по-добре запазени. Тогава ще да е поставено и парче месо за храна на мъртвия, кост от което се намери близо до глинената стомна.

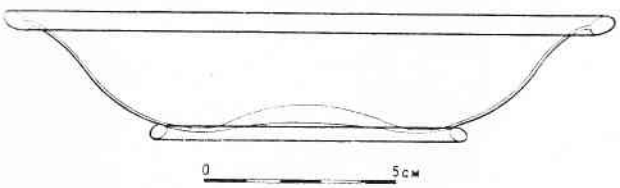

8 *Глинена паница*
Assiette de verre

Съдейки по намерените части от оръжия (върхове на копия) и железни ножове, можем да заключим, че погребаният е бил мъж от тракийското племе, което е населявало плодородната долина на р. Хаджийска.

След извършването на обреда гробът е бил засипан с изваденатa пръст и след това е била построена гореописаната кръгла каменна постройка. Над нея е била издигната могила от пръст, чиято височина за съжаление вече не може да се установи.

Подобни погребения чрез изгаряне на място в правоъгълен гроб досега са известни от могила № 3 при с. Кирилметодиево[4] и в тракийска надгробна могила в югоизточния край на Пловдив.[5] Разликата е във формата на правоъгълния гроб При с. Кирилметодиево и при Пловдив гробът има отстъп и се получава стъпало, а при с. Просеник такова стъпало липсва.

За датирането на погребението от значение са преди всичко глинените и стъклените съдове и желязната лампичка. Близки по форма на нашата стомна могат да се споменат от други погребения, които са добре датирани с монети: от могила № 3 до с. Кирилметодиево, която се датира с монета от Траян (98—117),[6] могила № 3 при гара Свиленград, която се датира с монета на Фаустина Млада, жена на Марк Аврелий (161—180 г.) и могила № 8 пак при гара Свиленград с монета от Комод (180—192 г.)[7]

Глинените панички от този вид също се датират в I и II в.[8] Стъклените купички от разглеждания тип също са характерни за I—III в.,

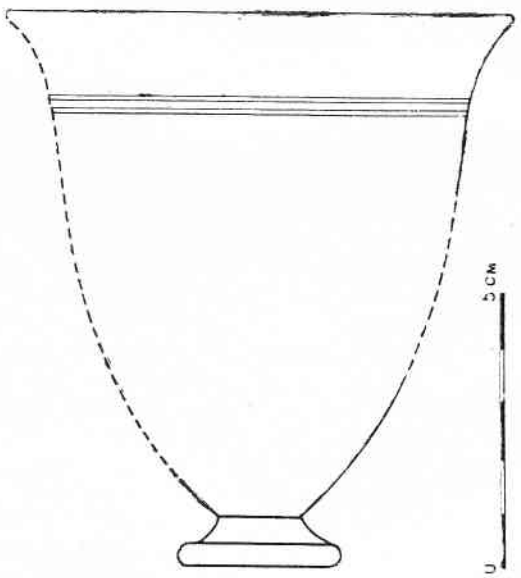

9 *Стъклена чаша*
Tasse en verre

[1] Х. Джамбов, Късноримска стопанска постройка при Филипопол, ГМПО, I, стр. 298, обр. 6.
[2] Д. Цончев, цит. съч., стр. 128—129 обр. 10, 15.
[3] H. Robinson, The Athenian Agora, V, Pottery of the Roman Period, 1959, стр. 47, H_4, табл. 8 и 68. E. Gose, Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland, Bonn, 1950, стр. 12, № 125, табл. VII, 115.
[4] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 183.
[5] Д. Цончев, цит. съч., стр. 124, обр. 11.
[6] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 183.
[7] И. Велков, цит. съч., стр. 158 и 163.
[8] Пак там. Д. Цончев, цит. съч., стр. 128.

а една подобна стъклена купичка, намерена в Швейцария, се датира с монета на Нерон (54—68 г.).[1]

По такъв начин, съпоставяйки датите на всичките намерени предмети, погребението при с. Просеник може да се отнесе към времето на римското владичество в Тракия — II в. на н. е.

Гробните дарове са сравнително малко по количество и бедни по характер. Една част от тях са безспорно местна изработка. На първо място тук стои глинената стомна, която е направена от недобре пречистена, премесена с много камъчета, песъчлива глина. Но не липсват и вносни предмети: хубавите стъклени съдове, направената от добре смесена и изпечена глина паничка и най-вече двата железни пръстена с гемите. Несъмнено те са били внесени чрез някой от големите търговски центрове през римската епоха по Черноморското крайбрежие — Анхиало или Месемврия. Възможно е тия предмети да са били изработени в самите тия центрове. Долината на р. Хаджийска е представлявала удобен път за проникване на търговците на черноморските градове във вътрешността на страната. На въпроса, на кои черноморски търговци е служела долината на р. Хаджийска, колкото и интересен, толкова и труден, ще може да се отговори само след бъдещи проучвания в тази област.

Погребението в могилата при с. Просеник не е изолирано явление. Плодородната долина на р. Хаджийска е привличала хората още от най-ранния период на развитието на човешкото общество. Следи от първите обитатели са две случайно намерени в околностите на с. Просеник добре огладени каменни брадвички, които могат да се отнесат към късния неолит.

Многобройните надгробни могили около селото са също така доказателство за продължителния живот по тези места. Те могат да се групират в няколко некропола. В местността „Сърт бунар“ освен разкопаната могила се броят още 4 могили — две в непосредствена близост с разкопаната — едната на 20 м югоизточно, а другата на 20 м северно, сега разрушена. Друга могила се вижда на 500 м югозападно, а още една на около 1 км югоизточно, вече в блоковете на съседното с. Страцин. В местността „Тръните“, на 2 км южно от селото, в непосредствена близост до десния бряг на реката има други две малки могили, една до друга, които сега се обработват. В местността „Тънката кория“, на около 1 км югозападно от селото, до левия бряг на реката — две могили, едната от които с внушителни размери. На 500 м западно от селото се вижда друга могила. На изток от с. Просеник, вече от левия

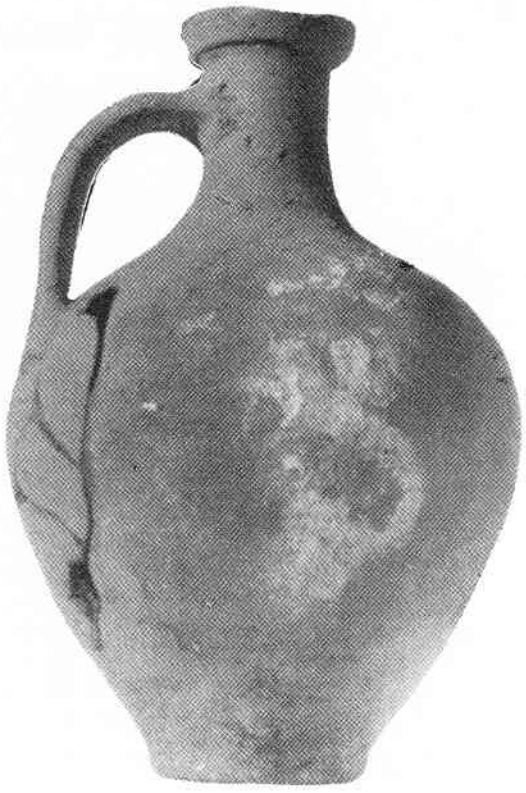

10 *Глинена стомна*
Cruche en argile

бряг на реката, по протежение на цялата долина чак до съседното с. Горица — едно разстояние от 5 км, могат да се наброят повече от десет надгробни могили.

Тия многобройни надгробни могили свидетелствуват за едно значително тракийско селище, просъществувало дълго време. Следи от селище от римската епоха личат близо до разкопаната могила, на около 300 м, южно от нея — фрагменти от съдове и следи от хоросан.

Всички тия наблюдения и насърчителните резултати, получени при разкопаването на тракийската надгробна могила при с. Просеник, ни дават основание да се надяваме, че едни бъдещи проучвания ще изяснят редица страни от миналото на този плодороден край, чиито земи са били обитавани в продължение на хиляди години, а така също и един от пътищата на проникването на черноморските търговци във вътрешността на страната през римската епоха.

[1] C. Simonett, Tessiner Gräberfelder, Basel 1941, стр. 167.

Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-изток“

Христо Буюклиев

През май 1960 г. Окръжният музей в Стара Загора беше уведомен от управата на ДМП „Марица-изток“, че предстои затрупването на седем надгробни могили, които се намират в района на открития рудник „Трояново“ I. Тъй като обектът беше срочен, времето за проучването беше кратко. Това наложи да си поставим за задача да се установи времето на възникването и използуването на некропола и да проучим неговия характер.

Могилите са разположени на равно място, на 2 км северно от с. Обручище, в местността „Шест могили“[1] и принадлежат на антично селище, разположено на юг от некропола, по левия бряг на р. Соколица (обр. 1).[2] Всички могили преди това са били риголвани за лозя, а по повърхността на някои дори личаха следи от иманярски ями. Това обстоятелство е изменило конфигурацията на могилите и ни затрудни да определим размерите им.

Поради липса на достатъчно време проучванията имаха сондажен характер. Сондажите имаха посока от периферията към центъра на могилата. Във всички случаи слизахме от 0,30 до 0,50 м под нивото на околния терен, а в средата на могилите до 1 м. Правихме ги от юг, изток и запад. Само при могила № 4 направихме един сондаж от север, с който искахме да проверим изказаното в нашата литература твърдение, че погребенията са винаги ориентирани по посока на слънцето. В случая това схващане се потвърди.

Могила № 1

Това е най-малката могила (диаметър 29 м и височина 1,30 м), поради което успяхме цялостно да я разкопаем и проучим. Тук се разкриха три погребения, от които едно първично.

Погребение № 1 (първично) се разкри почти в центъра на могилата на дълбочина 1,5 м, т. е. на 0,20 м под нивото на околния терен. То беше най-богатото. Извършено е чрез изгаряне на трупа извън могилния насип. Инвентарът му се състоеше от следните предмети: една малка фрагментирана глинена чашка с две дръжки, поставена върху по-голям глинен съд. Встрани от него бяха сложени два по-големи глинени съда, покрити с по една плоча от силно ронлив камък. В единия от тях се намери глинена чашка с две дръжки (обр. 2), а в нея костена лъжичка. В други два съда — два по-малки глинени съда. Останките от изгореното тяло заедно с един фрагментиран стъклен балсамарий, два върха от железни ножчета и малка костена игла бяха поставени в по-големия съд (урна).

Погребение № 2 се откри на 0,30 м дълбочина и на 7 м източно от центъра. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Гробният инвентар се състоеше от една силно фрагментирана червена глинена чашка с две дръжки, една фрагментирана сива паничка и три железни скоби, които бяха разположени радиално под чашката. Вероятно с тях е била скована някаква дървена поставка, която впоследствие е изгнила.

Погребение № 3 се откри в южния край на могилката на 0,60 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Беше силно разпръснато и разрушено.

Могила № 2

На тази могила (диаметър 38 м и височина 3,50 м) бяха направени четири сондажа: от изток, запад, юг и югозапад. Разкриха се общо четири погребения.

Погребение № 1 (обр. 3) се разкри на 13 м източно от центъра и на 1,10 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне извън могилния насип. Инвентарът му е събран в глинена урна, с широко и обърнато навън

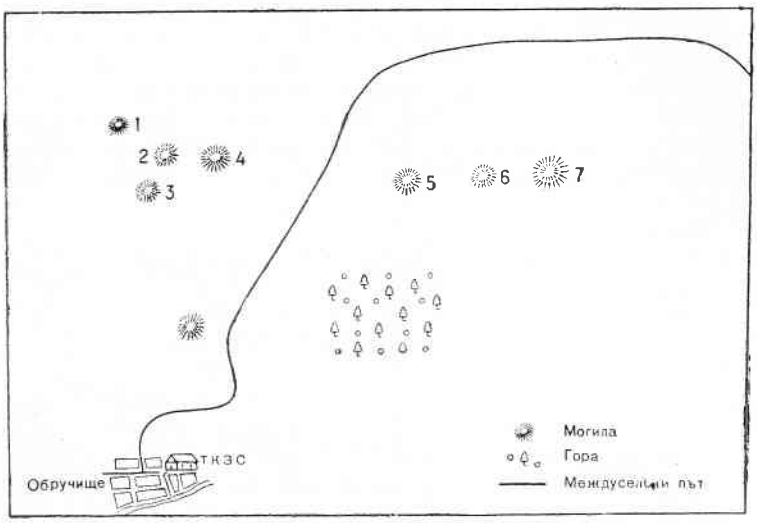

4 *Скица от местността „Шест могили“ при с. Обручище, Старозагорско*
Esquisse du lieu dit „Les six Tombeaux“. La situation de la nécropole tumulaire du village Obručiste, département de Stara Zagora

[1] Поради това, че могила № 5 е много ниска и се слива с околния терен, местните жители са я считали за естествено възвишение.

[2] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, II, стр. 79, вж. за Обручище.

венче, къса шийка и издуто тяло,намерена натрошена. (обр. 4 *а*) Върху нея беше поставен един фрагмент от голям глинен съд, вероятно долиум. В урната се намериха:

1. Обгорели кости и пепел. 2. Връх от желязно ножче, силно патинирано. 3. Же-

2 *Глинена чаша. Могила № 1, погребение № 2*
Tasse en argile, tumulus No. 1, ensevelissement No. 2

лязна игла със сферична главичка. 4. Силно фрагментиран стъклен балсамарий и 5. Една бронзова монета от времето на Антонин Пий (138—161 г.), сечена във Филипопол (обр. 5 *а, б*).[1]

Лице: глава на Антонин Пий надясно и надпис: *AYT. AI. AΔPI.* ANTONEIN.

Опако: Фортуна, права наляво, държи кормило и рог на изобилието и надпис: *ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ.*

До урната в легнало положение беше поставена плоскодънна глинена амфора със сравнително широко тяло (обр. 4 *б*). Само устието ѝ беше леко отчупено. Под амфората се разкри втора, по-малка амфорка. До нея беше поставена червена глинена чашка с две дръжки, а на около 0,20 м западно от нея — фрагментирана глинена паничка.

Останалите три погребения бяха силно разрушени и разпръснати от риголването на могилата. От направения сондаж в центъра не се откри първично погребение.

Могила № 3

На тази могила (диаметър 32 м и височина 3,10 м) беше направен само един сондаж от запад. До центъра не се стигна. Почти в периферията се откри само едно погребение на дълбочина 0,30 м и на 10 м западно от центъра. Извършено е чрез изгаряне на трупа извън могилния насип. Поради незначителната дълбочина риголването на почвата е разрушило силно гробния инвентар, състоящ се от:

1. Глинена чашка с две дръжки и прав ръб на устието, жълтеникав цвят и силно фраг-

а *б*

5 *Бронзова монета от Антонин Пий, намерена в погребение № 1 в могила № 2* △ *Monnaie de bronze d'Antonin Pie de l'ensevelissement No. 1 dans le tumulus No. 2*

3 *Погребение № 1 в могила № 2*
Ensevelissement No. 1 dans le tumulus No. 2

ментирана. Диаметър на устието 0,076 м, диаметър на тялото 0,095 м и височина 0,098 м (обр. 6 *а*).

2. Глинен балсамарий с конусовидно тяло, височина 0,16 м, диаметър на устието 0,037 м, диаметър на тялото 0,055 м, височината не може да се определи, понеже съдът е счупен.

а *б*

4 *Глинени съдове: а) погребална урна от погребение № 1 в могила № 2; б) амфора от погребение № 1 в могила № 2*
Vases d'argile: a) urne funéraire de l'ensevelissement No. 1 dans le tumulus No. 2; б) amphore de l'ensevelissement No. 1 du tumulus No. 2

3. Два стъклени балсамария, силно фрагментирани.

4. Разлато глинено съдче със сив цвят, с обърнат навън ръб на устието, фрагментирано, диаметър 0,142 м, високо 0,034 м (обр. 6 *б*).

5. Глинен прешлен, наподобяващ два пресечени конуса, долепени с големите си основи. Повърхността му е украсена с врязани радиални линии. Диаметър 0,024 м, дебелина 0,023 м.

6. Бронзова монета със следните изображения[2] (обр. 7).

Лице: глава на Антонин Пий на д. и надпис: *AΔPI.* ANTONEIN.

[1] Н. Мушмов, Античните монети на Балканския п-ов и монетите на българските царе, София, 19, 12, № 5124.
[2] Пак там, № 5085 и 5105.

6 *Глинени съдове от погребение в могила № 3: а) глинена чаша и б) сиво глинено съдче*
Vases d'argile de l'ensevelissement du tumulus No. 3 : a) coupe d'argile et б) petit vase en argile grise

7 *Бронзова монета от Антонин Пий от погребението в могила № 3*
Monnaie de bronze d'Antonin Pie de l'ensevelissement dans le tumulus No. 3

8 *Глинени съдове от погребение № 1 в могила № 5: а) погребална урна и б) чашка*
Vases d'argile de l'ensevelissement No. 1 du tumulus No 5: a) urne funéraire et б) petite tasse

Опако: Арес или Зевс, гол, прав, държи патера и копие или жезъл. Надпис: *ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ.*

Могила № 4

В направените два сондажа от север и запад на тази могила (диаметър 48 м и височина 3,70 м) не се откриха погребения.

Могила № 5

Тази могила не беше известна на околните селяни поради това, че беше насипана върху естествено възвишение и почти не се забелязваше. Тук бяха направени три сондажа: единият прорязваше цялата могилка от изток към запад през центъра, вторият беше прокопан от юг към центъра и третият от центъра на север. Разкриха се общо пет погребения. Всичките са извършени чрез трупоизгаряне.

Сравнително по-добре запазено беше *погребение № 1*, което се откри на 8 м северозападно от центъра и на 0,30 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Гробният инвентар се състои от една погребална урна с две дръжки и червен цвят, силно фрагментирана, диаметър при устието 0,21 м, и височина 0,16 м (обр. 8 *б*). На дъното ѝ всред изгорелите кости беше поставена жълтеникава глинена чашка с пробито дъно (обр. 8 *а*).

Останалите погребения бяха силно разрушени.

Могила № 6

Тази могила е най-високата (диаметър 36 м, и височина 3,80 м). По повърхността личаха много иманярски ями. Същите значително са променили профила на могилата. В направения сондаж от южната ѝ част погребение не се откри.

Могила № 7

В тази могила (диаметър 48 м и височина 3,20 м) се откриха най-много погребения, тъй като бяха разкопани две трети от могилния насип. Разкриха се общо 10 погребения, от които три са извършени чрез трупоизгаряне. Сондажите бяха от юг, от изток и от запад.

Погребение № 1 беше разположено в южната част на могилния насип, на 10 м от центъра и на 1,10 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Трапът-огнище имаше диаметър около 2 м. Разкриха се само следи от горели кости, въглени и фрагменти от три разлати съдчета със сив цвят.

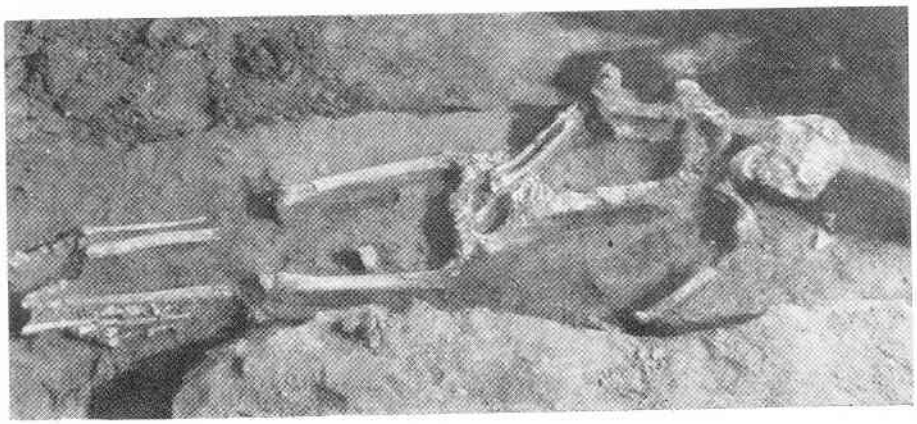

9 *Християнско погребение в могила № 7*
Ensevelissement chrétien dans le tumulus No. 7

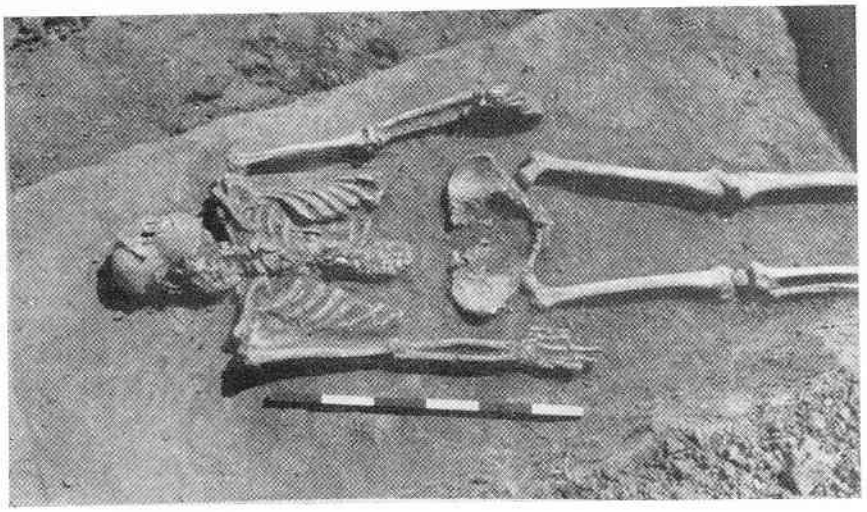

10 *Езическо погребение чрез трупополагане в могила № 7 △ Ensevelissement païen, inhumation dans le tumulus No. 7*

Погребение № 2 се разкри на 2 м североизточно от погребение № 1 и на 1,20 м дълбочина. Подобно на първото и тук се откриха горели животински и човешки кости и фрагменти от различни малки глинени съдчета. От всяко съдче липсваха части, което говори, че не са били поставени цели.

Погребение № 3 се разкри на 8,5 м южно от центъра и на 1,10 м дълбочина. (обр. 9). Извършено е чрез полагане на трупа с главата на запад. Ръцете са скръстени върху коремната

а *б*

11 *Глинени съдове: а) амфорка от погребение № 6 в могила № 7 и б) урна от погребение № 7 в могила № 7 △ Vases d'argile: а) petite amphore de la sépulture du tumulus No. 7; б) urne à vernis rouge de la sépulture No. 7 du tumulus No. 7*

част. Около скелета имаше следи от изгнило дърво, сигурен признак за наличието на ковчег, или греди, които са били поставени върху него. Срутването на ковчега (гредите) е причинило известно разместване на костите. Погребението вероятно е на мъж, за което съдим от значителната дължина на скелета — 1,91 м и тесния таз. Инвентарът беше много оскъден. Около поясната част и при коляното се откриха две бронзови токи и една бронзова обковка от колан. Около черепа бяха разпръснати фрагменти от различни глинени съдове.

Погребение № 4 се разкри на около 10 м югозападно от центъра и на 1 м дълбочина (обр. 10). Извършено е също чрез полагане на трупа, обаче с главата на изток. Ръцете, за разлика от предишното погребение, са спуснати край бедрата, признак за езически обичай на погребване. Дължина на скелета 1,65 м. Гробен инвентар не се откри.

Погребение № 5 се разкри на 12 м западно от центъра и на 1,75 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Беше силно разрушено. Освен обгорелите кости се намериха една желязна скоба и няколко фрагмента от глинени съдчета.

Погребение № 6 се разкри на 18 м северозточно от центъра и на 0,20 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Поради малката дълбочина погребението беше силно повредено от риголването на почвата. Освен обгорелите кости и въглени се откриха два броя железни гвоздеи и една фрагментирана амфорка от добре пречистена и изпечена глина. Външната ѝ повърхност е покрита със светлочервен лак. Устието ѝ е фуниеобразно и има диаметър 0,063 м. Висока е 0,19 м (обр. 11*а*).

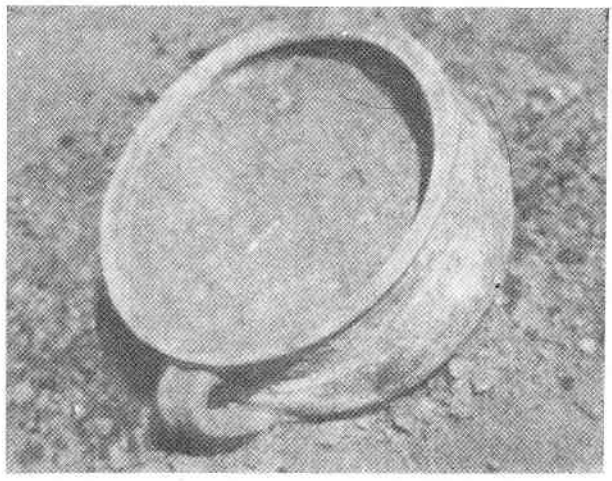

12 *Погребение № 7 в могила № 7 Sépulture No. 7 du tumulus No. 7*

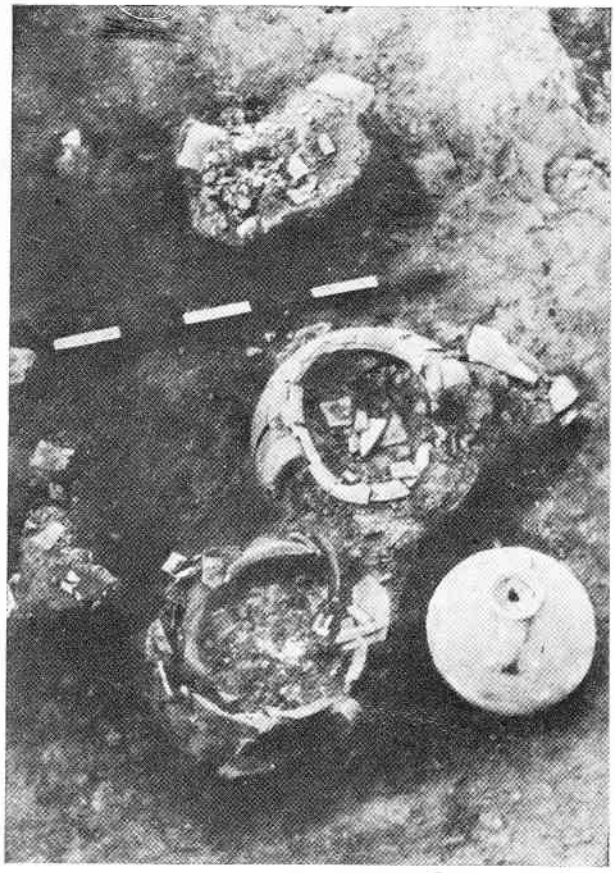

13 *Погребение № 8 в могила № 7*
Sépulture No. 8 du tumulus No. 7

Погребение № 7 се разкри на 14 м югоизточно от центъра и на 1,40 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. От силния огън, горял в гроба-клада, почвата встрани и отдолу беше изпечена до червено. Гробът-клада имаше сравнително големи размери 2,70 × 1,80 м. Интересното тук беше това, че обгорелите кости бяха сложени около погребалната урна. Урната е от добре пречистена изпечена глина (обр. 11*б*, 12). Повърхността ѝ е покрита от червен лак. Диаметър при устието 0,19 м и височина 0,135 м. Край нея се откриха още един фрагментиран стъклен балсамарий, една глинена червена чашка с две дръжки, една силно фрагментирана цилиндрична бронзова чашка, два железни гвоздея и фрагменти от различни глинени съдове.

Погребение № 8 беше най-богатото от целия некропол (обр. 13). Разкри се почти в центъра на могилата, на 2,80 м дълбочина. Считаме, че то е първичното. Извършено е чрез трупоизгаряне извън могилния насип. Поради сравнително голямата дълбочина погребението беше добре запазено. Инвентарът се състои от един амфоровиден съд от сиво-кафява глина, висок 0,268 м, диаметър на тялото 0,21 м (обр. 14*а*) и две натрошени урни. Върху тялото на амфоровидния съд несръчно е гравирана свастика. Едната от урните е направена от добре изпечена и пречистена глина, покрита отвън с червен лак. Повърхността ѝ е украсена с врязан орнамент от клончета с продълговати листенца[1] (обр. 14*б*). Висока е 0,205 м и с диаметър на устието 0,255 м. За капак е бил използуван разлат глинен съд, обърнат с дъното нагоре, който поради налягането на пръстта се е разрушил. В урната сред пръстта се откри фрагментиран стъклен балсамарий. Другата урна (обр. 14 *в*), също фрагментирана, е от по-некачествена глина и грубо изработена. Тя беше покрита по същия начин. Урната е без орнамент. Съдържанието на урната се състоеше от обгорели човешки кости, желязно острие с полепнали по нег останки от тъкан, златен пръстен и бронзова монета. Пръстенът е направен от усукана златна тел. Двата ѝ края се застъпват така, че

[1] Л. Ботушарова, Улици на Филипопол от римската епоха, ГПНМ, IV, 19 . . , стр. 88. Също Л. Ботушарова, Нови данни за Филипопол през римската епоха, ГМПО, II, 19, стр. 122.

14 *Глинени съдове от погребение № 8 в могила № 7: а) амфоровиден съд с гравирана свастика; б) урна с листовиден орнамент и в) урна с монета и златен пръстен △ Vases d'argile de la sépulture No. 8 du tumulus No. 7: а) vase amphorique à swastika gravée; б) urne à ornament en forme de feuille; в) urne qui contenait la monnaie et la bague en or*

диаметърът на пръстена може в известна граница да се увеличава и съответно намалява. Минималният диаметър е 1,7 см, а максималният — 1,9 см (обр. 15).

Монетата е пострадала силно от окисляването, което ни затрудни при разчитането (обр. 16).

Лице: бюст на император Траян, надясно, с лъчеста корона на главата.

От надписа се чете: . . . TIMO AUG GER DAC PARTHICO.

Надписът се възстановява така: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AUG. GER. DAC. PARTHICO PM TR COS (?) PP[1].

Опако: личи права фигура в ход на д., облечена в хитон. Дясната ръка, вдигната нагоре, държи неясен предмет (щит?). В лявата ръка, спусната надолу, също държи неясен предмет.

15 *Бронзов пръстен*
Bague en or

Фигурата се фланкира от две (дървета?). В отреза: S C.

Околовръст няма следи от надпис.

Погребение № 9 се разкри в западната част на могилата на 22 м от центъра и на 0,30 м дълбочина. Извършено е чрез трупоизгаряне на място. Силно е разрушено и разпръснато от риголването на почвата.

Погребение № 10 е третото погребение, извършено чрез трупополагане. Разкри се в югоизточния край на могилния насип на 18 м от центъра и на 1,5 м дълбочина. Тялото е положено с главата на запад, а ръцете са скръстени на корема. Гробен инвентар не се откри.

В заключение трябва да кажем, че в некропола бяха разкрити общо 24 погребения. По могили те се разпределят така: в могила № 1 — 3 погребения, в могила № 2 — 4 погребения, в могила № 3 — 1 погребение, в могила № 5 — 6 погребения и в могила № 7 — 10 погребения.

16 *Бронзова монета от Траян от погребение № 8 в могила № 7 △ Monnaie de bronze de Trajan de la sépulture No. 8 du tumulus No. 7*

От тях 21 са чрез трупоизгаряне и 3 чрез трупополагане. Три от погребенията чрез трупоизгаряне са извършени чрез изгаряне на трупа извън могилния насип. Само две от погребенията са раннохристиянски.

Като имаме пред вид гробния инвентар и начина на погребение, можем спокойно да твърдим, че некрополът е обслужвал селището в периода на римското владичество. Сигурен датировъчен материал за това са монетите, керамиката и християнските погребения. По-точно можем да поставим некропола в следните граници: втората четвърт на II в. — края на IV в., а може би и началото на V в. Сигурен terminus post quem в случая се явява Траяновата монета, която е сечена между 115 и 117 г., т. е. когато император Траян получава титлата PARTHICUS. Към втората граница — края на IV в. или началото на V в. — ни насочват двете християнски погребения. Все пак този извод изказваме с известен резерв, тъй като нямаме цялостно проучване на некропола.

Въпреки че погребенията, общо взето, са бедни, гробният инвентар и начинът на погребване ни дават ценни сведения за материалната и духовната култура на траките през епохата на римското владичество в този район на провинция Тракия.

[1] H. Cohen, Monnaies de l'Impire Romain, II, nº 318.

Гробни находки от с. Крушуна, Ловешко

Николай Джамбазов

През лятото на 1958 г. при обхождане на карстовия терен от двете страни по долината на р. Осъм посетих с. Крушуна (на около 30 км североизточно от гр. Ловеч). Тук над селото и близката околност са запазени културни останки от разни епохи. Намерени са голям брой късове от глинени съдове, оръдия от камък, кремък и кост, кости от животни и други предмети от обширно праисторическо селище, обитавано през неолитната и енеолитната епоха (IV—III хил. пр. н. е.). Непосредствено до пещерите, издълбани в отвесно отсечените скали, на най-горната тераса личат останки от крепост, съществувала през античността и покъсно време.

На около 2,5 км източно от селото, в местността „Трите дола", през пролетта на същата година Кръстю Цв. Киров[1] е разкопал малка могила, разположена на южния склон на Средния дол. Могилката с диаметър 1,50 м, полуизровена от дъждовната вода, е имала височина до 0,50 м. Изглежда, че голяма част от насипа е измита от пороищата и отнесена по стръмните долове. На повърхността според указанията на разкопвача са разкрити камъни и пръст. Такъв вид имат могилите в познатите ни некрополи при селата Александрово, Кърпачево[2] (старото Надежда) и другаде.[3]

От събраните материали се вижда, че се касае до могилно погребение, без да са от-

1 *Бронзова висулка Parures du village Krusuna, département de Loveč*

крити големи или цели човешки кости, керамика и други битови предмети, свързани с погребалния обред.

Гробният инвентар, разкрит тук, се състои от четири фибули, една двойна висулка от обеца, два пръстена, стъклена висулка от огърлица.

Въз основа на намерените в могилката предмети, които описваме по-долу, ще се опитаме, доколкото това е възможно, да определим времето, към което се отнася погребението.

Фибули. Трите бронзови, а също и железната фибула са еднотипни и спадат към едноспиралните, тракийски тип фибули.[4] Характерно за този тип е това, че са направени по един и същ начин с незначителна разлика в дебелината на тела. Лъкът в задната си част завива с неправилна дъговидна извивка. Той е леко изтеглен напред и пречупен под ъгъл от 120°, с цел да бъде изсечен иглодържателят, поставен на дясната страна, във вид на страничен израстък. Последният в задната си част е разширен, а напред — стеснен и леко завит нагоре, като образува жлеб за закопчаване на конично източената игла. След иглодържателя лъкът завива нагоре и завършва с почти отвесно изправено стълбче, а на върха е оформено конусовидно или полусферично топче, в основата леко заоблено.

Иглите и на четирите фибули са счупени, поради което е трудно да се определи по-точно височината на фибулата — от 1,5 до 1,7 см приблизително (обр. 2 *б—д*).

Първите три фибули са направени от бронзов тел, с дебелина от 2 до 2,5 мм, добре заоблѐн, без украса. Повърхността е покрита с тъмнозелена лъскава патина. Те имат дължина около 4,5 см. Иглодържателите на трите фибули се различават по размери: дължина 1,2 (обр. 2 *б*), 0,7 (обр. 2 *в*) и 0,6 см (обр. 2 *г*) при максимална ширина от 1 до 2 мм.

Четвъртата, добре заоблѐна фибула, е направена от железен тел (обр. 2 *д*). Лъкът има почти правилна, дъговидна форма. Предната му част е свита U-видно за иглодържателя. Върхът на лъка и иглата са счупени. Поради силно оксидиране на тела дебелината външно изглежда малко по-голяма от тая на бронзовите фибули. Иглодържателят също е изсечен на дясната страна (дължина 0,9 см и ширина 0,2 см) и по форма прилича на иглодържателя на първата бронзова фибула (обр. 2 *б*).

Изобщо фибулите от Крушуна са напълно идентични с ранния тракийски тип фибули, добили широко разпространение у нас през началото на латенската епоха.[5]

С изключение на Румъния,[6] гдето са намерени по-малко екземпляри, в останалите съседни

[1] Нему изказвам сърдечна благодарност за сведенията и находките, които тук публикувам. Материалите, намерени при разни случаи, се съхраняват в училищната сбирка и Окръжния музей в Ловеч.

[2] В. Миков, Могилни некрополи от Ловешко и Тетевенско, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 153 и сл.

[3] Р. Попов, Некрополът при с. Байлово, Софийско, ИАИ, VI, стр. 68, гдето е посочена и останалата литература.

[4] В. Миков, Тракийски тип фибули, ИАИ, VI, стр. 171—182; Р. Попов, Халщатска и латенска фибули от разни находища в България, СпБАН, VI, 1913, стр. 159 и сл.; Същият, Материали за проучване на халщатската и латенска култури в България и Македония, ГНМ, 1921, стр. 175, обр. 180—181; Същият, Некрополът при Байлово, стр. 72, обр. 54; М. Чичикова, Печати с изображения на накити върху питоси от Севтополис, ИЧД, 1958, стр. 475. Там е посочена и другата литература.

[5] В. Миков, Материали от желязната епоха, ИАИ, XXI, 1957, стр. 298, обр. 4.

[6] R. Vulpe et E. Vulpe, Les fouilles de Tinosul. Dacia 1, 1924 стр. 214, обр. 43.

и по-далечни страни засега те са неизвестни, а това сочи, че тяхното производство е ставало в земите на юг от Дунав, обитавани от траките.

Новите изследвания, направени през последните години, спомагат да се уточни и времето, когато са били употребявани. Достатъчно е да отбележим разкопките на древния град Севтополис в язовира „Г. Димитров" при с. Копринка, Казанлъшко, и неговия некропол, за да се разбере етническата принадлежност[1] и времето, когато този тип фибули са използувани за закопчаване и като украса на дрехата — края на IV до началото на III в. пр. н. е.

Бронзова висулка (обр. 1 и 2 *а*). Направена е от четириръбест бронзов тел, меандровидно извит. В двата си края отворената висулка завършва с отвесно изправени четиристенни пирамиди и леко удебелени върхове. Височина 3,6 см при ширина на горната извивка 2,1 см, а на долната — 1,7 см. Височината на пирамидата е 1,1 см, с размери на основата 3 мм, при входа — 1,5 см. Дебелина на тела 2 мм.

Като най-близки паралели могат да ни послужат подобни украси от Югоизточна България — печати с изображения на накити върху питоси и висулки от Севтополис,[2] надгробни могили при Дуванлий,[3] некропола при древна Аполония,[4] сегашния Созопол, с. Сарафово[5] и на юг в целия гръцки свят през архаичната, класическата и елинистическата епоха.[6] Извън Гърция висулки от този тип са намерени в Олинт[7] и некропола от Трилофон — Меземери[8] (Македония), в земите на Южна Русия,[9] некрополите Керч—Олбия, Нимфеи, Седем братя и пр.

Повечето висулки от този тип, намерени в богати погребения, са от злато, сребро, дори и с филигранов орнамент върху краищата, какъвто е случаят с екземплярите в могилите Арабаджийска, Кукова и Мушовица на некропола при Дуванлий (V—IV в.) и другаде.

Пръстени (обр. 3 *а—б*). Те са направени от тънка бронзова пластинка, дебела около 1 мм. Двата пръстена имат елипсовидна, дъговидно извита плочка, на която краищата се стесняват и образуват затворена халка, с равна вътрешна страна, а външната — добре заоблена. Пръстените имат доста опростен вид, но ако се разгледат по-подробно, ще се види майсторството на изработката им.

Плочката на първия пръстен, както се вижда от изображението (обр. 4), е дълга 2,2 см, при дебелина, едва достигаща 1 мм. Долната част е счупена и липсва почти половината от затворената халка. Запазени са краищата от 1 см дължина при напречно сечение на пластинката 1 × 1,5 мм. Върху лицевата страна е релефно вдлъбнато изобразено конче, изправено по надължната ос на плочката (обр. 3 *б*). Главата е дръпната нагоре и леко назад. Ушите са щръкнали и изправени. Гривата удебелена и подстригана, стои почти отвесно на тялото. Единият преден крак е представен високо вдигнат, свит под коляното, а задните свити и приклекнали.

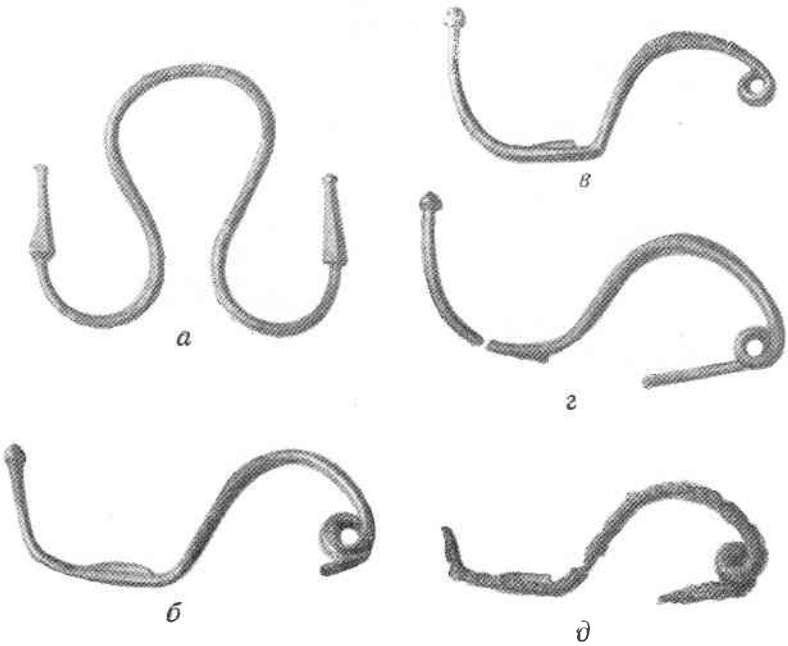

2 *Бронзова висулка (а), бронзови фибули (б—г) и желязна фибула (д)* △ *Pendeloque de bronze (a); fibules de bronze (б—г); fibule de fer (д)*

Тялото е полуизправено. Изображението представя широкоплещест кон.

Плочката на втория, сравнително по-малък пръстен (обр. 3 *а*) има също елипсовидна форма. Размерите ѝ са 2 × 1 см. Дебелината на пластинката е 0,5 см. Халката, образувана от стеснената бронзова пластинка 1,5 × 1 мм, има диаметър 1,8 см.

Откъм лицевата страна надлъжно на плочката е изобразена по същия начин човешка фигура, седнала на стол. Главата, наведена напред, е окичена с венче. С двете си ръце отпред чо-

[1] За резултатите от разкопките вж. Д. П. Димитров, Севтополь—фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района, СА, I, 1957, стр. 199—216.

[2] М. Чичикова, цит. съч., Същата, Les timbres sur pithoi de Seuthopolis. BCH, Paris, LXXXII, 1958, II табл. 28, 1—2.

[3] И. Велков, Могилни гробни находки от Дуванлий, ИАИ, VI, стр. 39—40, табл. X, обр. 3.

[4] Аполония (под печат).

[5] П. Воденичаров, Гробна могилна находка при с. Инж. Сарафово, ИАИ, VI, стр. 258, обр. 191. Бронзовата висулка от Сарафово има доста опростен вид и прилича на накити и печати върху питоси от Севтополис.

[6] P. Amandry, Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques. Strasbourg, 1953, стр. 55.

[7] D. Robinson, Excavations at Olynthus, X, 88—90, табл. XVIII, Nr. 307—311.

[8] Amandry, цит. съч., 54, № 137—140, табл. XXIV.

[9] По този въпрос М. Чичикова, цит. съч. и посочената литература.

вешката фигура прикрепва предмет със зигзаговидни намотки, вероятно музикален инструмент. Тялото е леко сгънато. Краката са свити, с опрени ходила на стола.

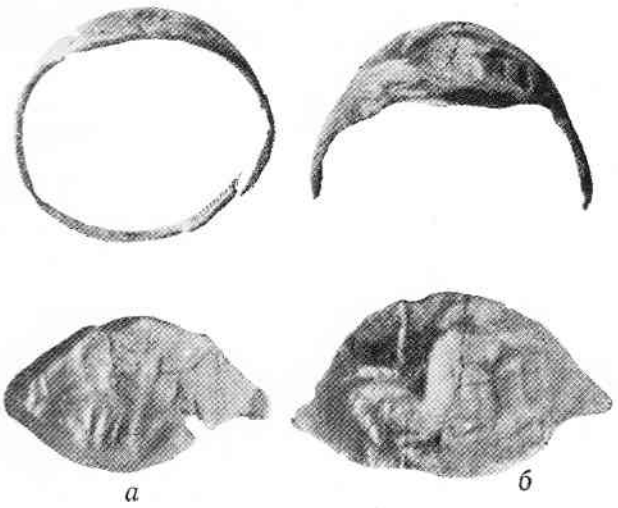

3 *Бронзови пръстени*
Bagues de bronze

Стъклена висулка (обр. 5). Направена е от разноцветно стъкло (кухо). Основната стъклена маса е тъмносиня. Повече подробности са предадени на лицевата част на главата. Носът и широки кръгове около очите са направени от жълта паста. Жълтата маска завършва над ушите във вид на малки рогчета. Орбитите са очертани с дебели черни кръгове. Очната ябълка от бяла паста има силно изпъкнал ирис с тъмносин цвят. Същата бяла паста е използувана и за загатване на челото, ушите и отворените уста. Веждите са изпъкнали и удебелени, във вид на руло, над което се издига гребеновидно пръстенче за окачване към огърлицата. Тилната част на главичката е изрязана като улей. Височината на висулката е 2 см, а заедно с халката — 2,3 см. Максималната ѝ ширина, мерена в горния край, — 1,4 см.

4 *Детайл от изображение на конче върху бронзов пръстен △ Détail d'une bague en bronze représentant la figure d'un cheval*

5 *Стъклена висулка за огърлица, увеличена няколко пъти △ Pendeloque en verre pour collier*

Гробният инвентар, ако се съди по намерените находки, дава основание да смятаме, че в случая имаме погребение на жена. По всяка вероятност намерените украси представят част от голям накит. Обаче е невъзможно да се каже нещо по-определено за целия инвентар, нито пък за начина на погребването.

Като паралели освен познатите могилни некрополи от селата Александрово и Кърпачево, Ловешки окръг, Хасан-махле край Нови пазар и други тук трябва да посочим гроба на тракийка от Одесос[1] (Варна), находките в Мушовица могила, Арабаджийската могила при Дуванлий, Аполония, Общинската могила в с. Злокочен,[2] Коларовградско, гдето, както е известно, са намерени подобни накити.

Паралелите, които тук посочваме за тракийския тип фибули, доскоро се отнасяха към V—IV в. пр. н. е. Обаче находки от гр. Севтополис показват, че този вид украси са продължили да бъдат в употреба към края на IV и началото на III в. пр. н. е. Това обстоятелство трябва да се вземе под внимание, когато се определя и датата на находките от Крушуна, в това число и стъклената висулка.

Тъй като досега у нас последната украса се среща рядко, за сравнителен материал могат да се използуват стъклените висулки от елинистическата епоха,[3] времето, когато е бил в разцвета си Севтополис. Следователно не може да има съмнение, че траките са познавали тези украси.

От друга страна, фактът, че стъклената висулка е намерена заедно с фибулите тракийски тип и бронзовата висулка, ни навежда на мисълта за гръцки внос у траките.

[1] Г. Тончева, Гроб на тракийка от Одесос, сп. Археология, кн. 2, 1961, стр. 28, 29, табл. I.
[2] Миков, цит. съч., стр. 296.
[3] G. Perrot et Ch. Chapiez, Historie de l'art dans l'anthiquité 1885, Paris, т. III, табл. X.

Азмашката селищна могила край Стара Загора

Георги Ил. Георгиев

Азмашката селищна могила се намира на 6 км източно от гр. Стара Загора в землището на с. Хрищени и района на Азотноторовия завод. Разположена е в равнина. Почти от всички страни е обиколена от азмак, откъдето произлиза името ѝ. Достъпна е само откъм северозападната страна. Височината ѝ, измерена от нивото на азмака, е 7,90 м, а дебелината на културния пласт — около 7 м. Заема около десет декара площ (обр. 1).

Могилата е известна в литературата от порано.[1] При предварителните проучвания по повърхността ѝ бяха открити материали от различни епохи: от новокаменната и медната епоха, от първата половина на бронзовата епоха и незначителен брой керамични късове от римската епоха.

Разкопките бяха спасителни,[2] тъй като върху площта, която заема могилата, предстои да се строи съоръжение за нуждите на Азотноторовия завод — Стара Загора. С разпореждане на Министерския съвет от 1959 г. беше възложено на Археологическия институт и музей при БАН и на Окръжния народен музей в гр. Стара Загора да разкопаят, проучат и документират цялостно Азмашката селищна могила в срок от две години. С разкопаването на могилата ще бъдат разрешени някои важни научни задачи, като установяване на точна стратиграфия на културните напластявания, разграничаване на отделните епохи от историята на селището, проучване на неговото устройство, основно изследване на бита и културата на обитателите му през различните исторически периоди. Цялостното разкопаване на могилата, което е предвидено в случай, че то бъде извършено, ще даде добри възможности за изпълнение на поставените задачи.

Големият обем на обекта и краткият срок, определен за неговото разкопаване, изискваха

[1] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 77.

[2] Те са ръководени от научен съвет в състав: Георги Ил. Георгиев, ст. н. сътрудник, кандидат на историческите науки, главен ръководител, Д. Николов, директор на Окръжния народен музей в гр. Стара Загора, и П. Детев, мл. н. сътрудник в Археологическия музей — гр. Пловдив. Постоянен сътрудник на разкопките беше М. Димитров, уредник в Старозагорския музей. В разкопките са взели участие Р. Катинчаров, археолог в Археологическия музей при БАН (София), Л. Гетов, уредник в Казанлъшкия музей, Х. Вайсова, учителка (София), Ив. Панчев, техник от Археологическия институт и музей при БАН, и помощен персонал. С учебна цел на разкопките работиха ученически бригади под ръководството на учителката Р. Русева (Стара Загора).

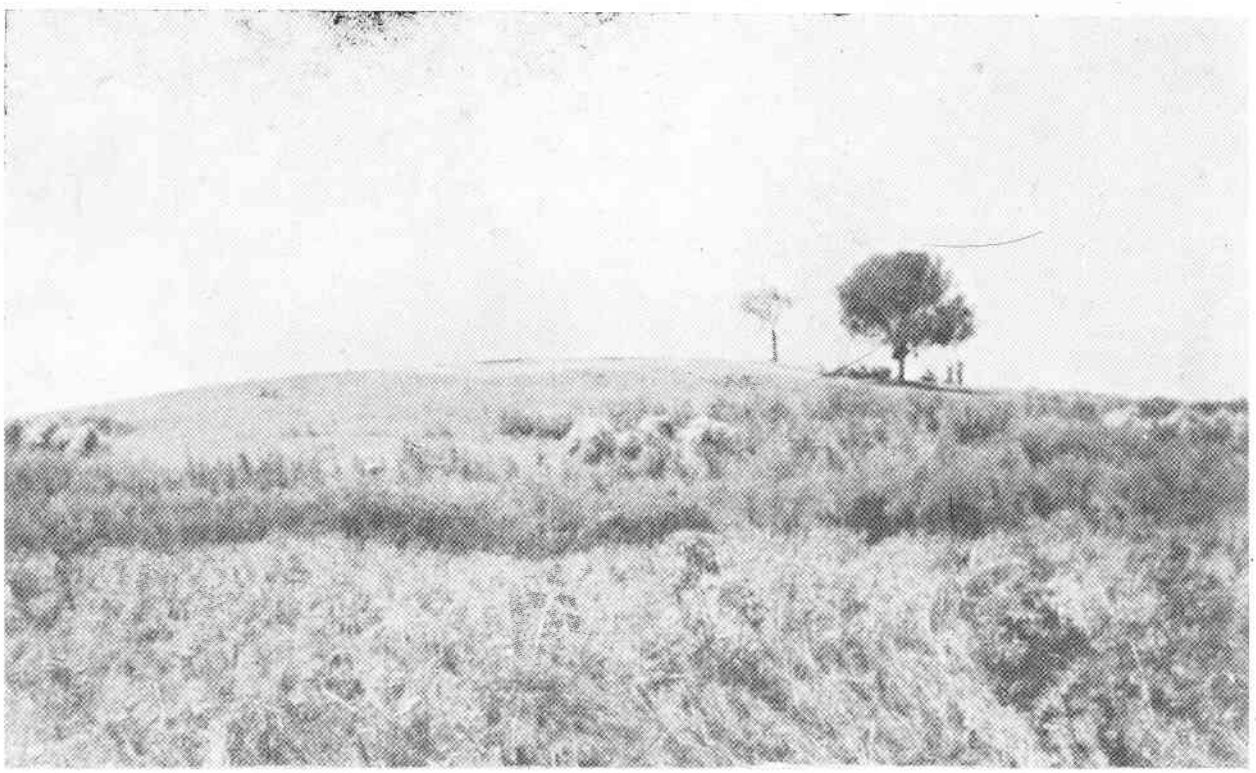

1 *Общ изглед на могилата от североизток*
Vue générale du tumulus du nord-est

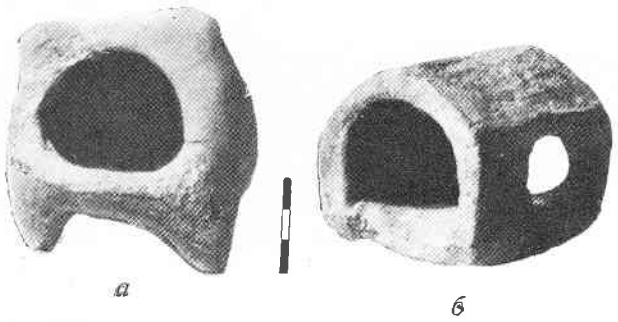

2 *Глинени модели: а) пещ и б) жилище*
„Modèles" d'argile: а) four et б) habitation

сериозна подготовка и организация на работата. Използуван беше досегашният опит от разкопаването на селищните могили у нас, придобит през последните петнадесет години.

Разкопките започнаха от най-високата част на могилата. През средата на селището беше оставена тясна ивица културен пласт с посока север — юг, за да се проследява по-добре стратиграфският профил на културните напластявания. През 1960 г. културният пласт беше разкопан на площ от 3 декара при дълбочина 1,90 м. Освен това на няколко места в периферията на могилата бяха направени шест сондажа, за да се определят границите на селището и изясни характерът на оградния зид, който опасва от всички страни могилата. Този зид, който се състои от ломени камъни, без хоросанена спойка, е бил съграден през римската епоха, когато върху могилата е имало малко тракийско селище. Между камъните на зида се намериха много късове от керамика, характерни за тази епоха.

Общият брой на находките е около 2000, без глинените съдове и керамичните фрагменти, които са многобройни. Всички находки от разкопките, систематизирани и подредени, се намират в Окръжния народен музей в Стара Загора.

В настоящия кратък отчет ще се спрем на най-общи наблюдения от разкопките и ще отбележим само най-характерните находки, които дават възможност да се направят някои предварителни изводи за живота и културата на обитателите на селището.

След керамиката оръдията и оръжията са най-масовите находки. Те са били изработвани от местен материал, който се е намирал в близките или по-далечни околности на селището. Това важи и за оръдията и предметите от мед.

От кост и от рогата на елени били приготовлявани игли, шила, длета, мотики (12 броя), сърпове, върхове на стрели и др., от камък — брадви, тесли, чукове, длета и др., от кремък — ножове и стъргалки, от мед — игли, шила, длета, халкички за украса. Оръдията и предметите от мед са били изковавани от кюлчета мед, която била добивана в селището. Намерени са малки тигли за топене на медта. Рудата е била събирана в близките на селището планини на Стара планина. Голямото разнообразие на оръдията свидетелствува за разнообразна стопанска дейност, извършвана за поддържане живота на родовата община — устрояване на селището, строеж на жилища и главно във връзка с основния поминък на населението — земеделието.

Въпреки че голямата част от оръдията са били доста специализирани, някои от тях са били използувани и като оръжия. Специално за оръжие са служели върховете на стрели, изработени от кост, които в това селище са добре застъпени. Единият им край е много добре заострен. Ние предполагаме, че с тези върхове са били убивани диви блатни птици, които са се въдели в близкия азмак.

Проучени бяха три жилищни нива. В първото жилищно ниво не бяха открити основи на жилища. В централната част на селището бяха установени местата на две ями, стените на които са измазани с глина. Касае се за зърнени ями или за ями, в които е била приготовлявана глина за правене на глинени съдове. Около ямите имаше дребни камъчета, изхвърлени при пречистването на глината. Второто жилищно ниво беше също много разрушено. В периферията на могилата бяха открити части от основи на жилища, разрушени пещи, отделни хромелни камъни. Формата и големината на жилищата не бяха установени, въпреки че бяха разчистени много дупки от колове. В централната част на селището на няколко места бяха намерени оцветени късове от стенна мазилка и основи на пещи. Едва в третото жилищно ниво, където разрушенията на културния пласт са по-малко, се очертаха по-добре основите на шест жилища. Жилищата са наредени в редица с посока изток — запад. Между тях няма улички. Размерите им са различни. Най-добре е очертан планът на жилище № 1, ар 99 и 115, дълбочина 1,70 м. То е дълго 14 м и широко 6 м. Входът му е на южната страна. Пещта и

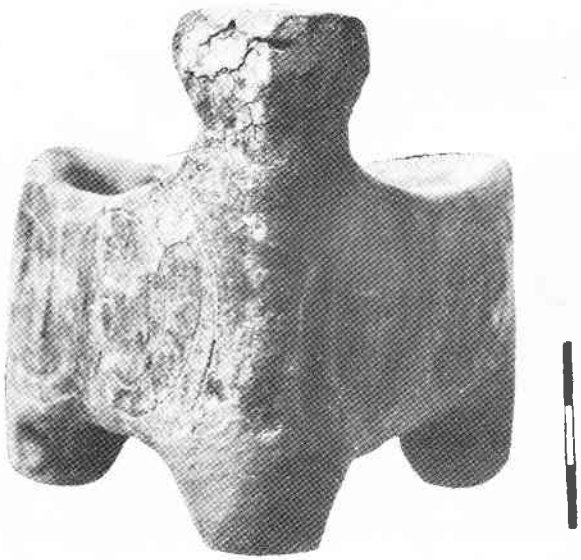

3 *Глинена лампичка*
Petite lampe d'argile

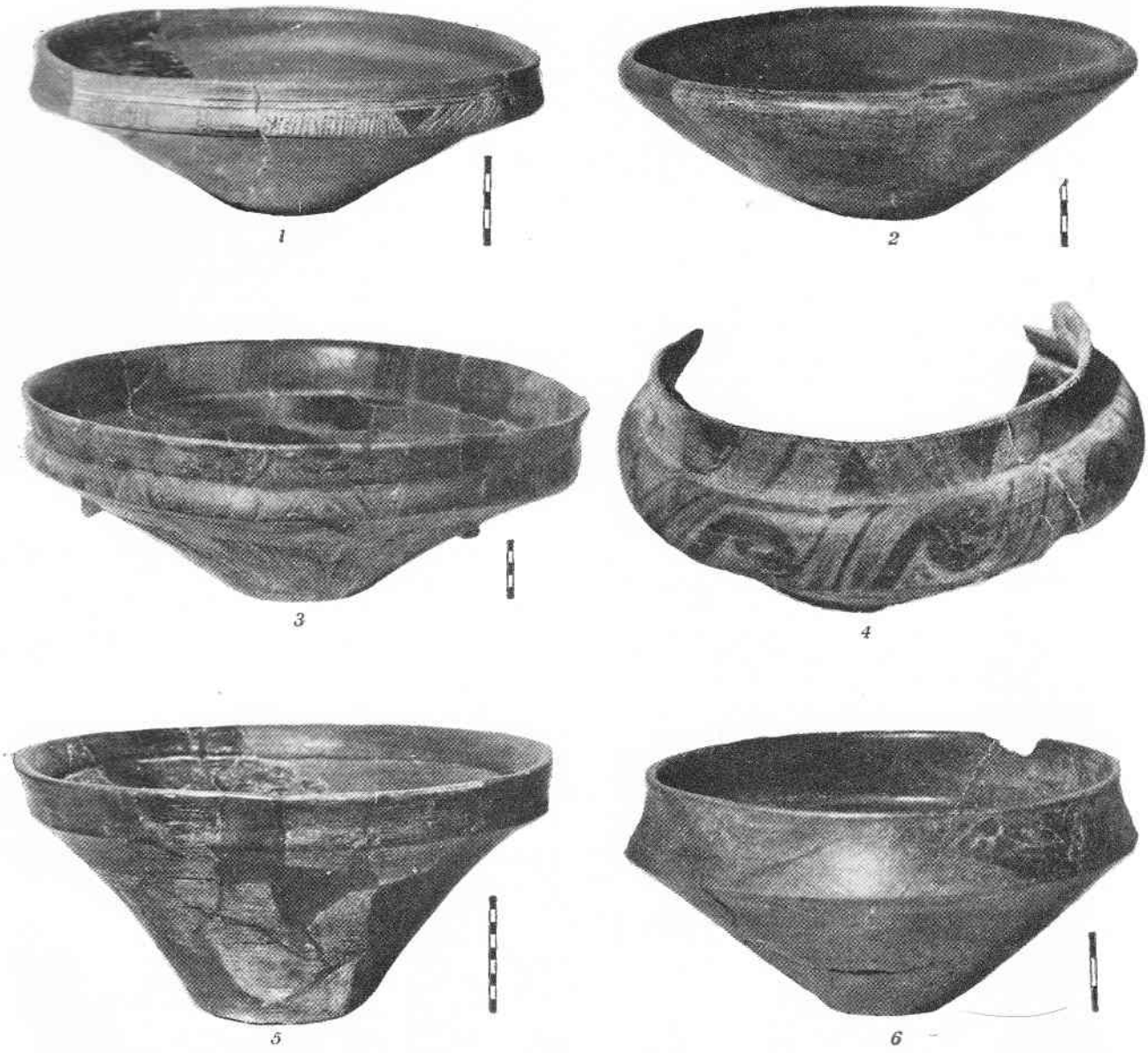

4 *Глинени съдове от последните три жилищни нива на медната епоха*
Vases d'argile des trois derniers niveaux d'habitations, de l'époque énéolithique

хромелната мелница (в развалини) са били в североизточната част на жилището. В същото жилище бяха намереннн 22 различни оръдия и предмети: брадви, тесли, тежести за стан, глинени съдове, човешки и животински фигурки от кост и глина и т. н., пръснати по пода, които са съставлявали домашния инвентар на обитателите му. Всички жилища имат правоъгълна форма.

За изгледа на жилищата съдим, както е известно, въз основа на т. нар. глинени „модели на жилища". Намерени бяха един „модел на жилище" и един „модел на пещ", снабден с три крачета, за да стои по-добре при използуването му (обр. 2 *а*). Моделът на жилище има правоъгълна форма и стреховиден покрив (обр. 2 *б*). Отпред и отзад е отворен. На една от дългите му страни е изрязано елипсовидно прозорче.

Предназначението на глинените „модели на жилища" още не е обяснено по задоволителен начин. Определянето на истинското предназначение на тези глинени предмети се затруднява от факта, че не се знаят точните обстоятелства, при които са откривани. Досега те са намирани в боклучните ями край жилищата. Начинът, по който те са моделирани, като са им оставяни отвори в страни или отдолу, показва, че те поскоро са имали някакво култово предназначение във връзка с почитането на домашното огнище — жилището, отколкото практическа употреба.

Също в тясна връзка с жилищата стоят глинените лампички, които по-рано неправилно се тълкуваха като „култови масички". В различните нива на селището са намерени няколко фрагментирани екземпляра. Най-добре е

запазена лампичката от дълбочина 1,66 м (обр. 3). Състои се от триъгълно коритце, поставено върху три крачета. Предната част на коритцето е издигната и завършва с главичка, която много прилича на главичките на триръбестите фигурки, направени от кост. Трите странични плоскости на лампичката са украсени с волути, които са врязани и инкрустирани с жълта охра. Останалите лампички са от обикновения тип — състоят се от триъгълно коритце, снабдено с три крачета.

Обстойното разглеждане на керамиката ще стане след приключване на разкопките, когато ще могат да се набележат етапите на нейното развитие. Тук ще приведем само някои данни за нея. На дълбочина до 1,90 м, до която е разкопан досега културният пласт, е намерена керамика, която е характерна за втората половина на медната епоха (обр. 4 и 5). В най-долното, трето по ред от горе на долу жилищно ниво се срещат двойноконусовидни съдчета тип Коджадермен, много добре формувани. Шийката на съдчетата е украсена с графит. В същия слой се срещат познатите от Салманово, Коджадермен, Караново и другаде глинени похлупаци с цилиндрична пъпка в средата, украсени с графит. В горните две нива керамичните форми се разнообразяват, графитната украса намалява. Разбира се, че във всички нива наред с украсата от графит се срещат съдове, които са украсени и по друг начин — чрез врязване, вдлъбване, инкрустиране и т. н. Намерени са и зооморфни съдове. Формата на съда зависи от неговото предназначение, затова тя е най-разнообразна. Срещат се големи съдове (питоси) за складиране на храна и по-малки съдове за различна употреба. Някои съдове са били похлупвани. На дълбочина около 2 м, който слой още не е разкопан цялостно, са открити съдове, които показват аналогии със съдове от Североизточна България и ще ни дадат възможност да синхронизираме по-точно културата на племената от двете страни на Балкана през втората половина на медната епоха и по̀ на север с културата в Румъния. За отбелязване е също, че в най-горните нива бяха намерени късчета червена и кафява охра, с която са били боядисвани съдовете. Стените на съдовете са били заглаждани със специални костени гладилки, които са украсени със странични нарези (обр. 6). Намерени бяха още глинени лъжици, тежести за стан, елипсовидни тежести за прашка, масичка и други предмети с най-различно предназначение.

Накитите са били изработвани от подръчен материал, като кост, зъби на глиган, глина и др., също от черупката на средиземноморската мида спондилус, която е била внасяна по пътя на натуралната размяна. Характерен е един накит от такава мида със звездообразна форма. От мед също били изработвани накитни предмети. Иглите от кост с детелиновиден за-

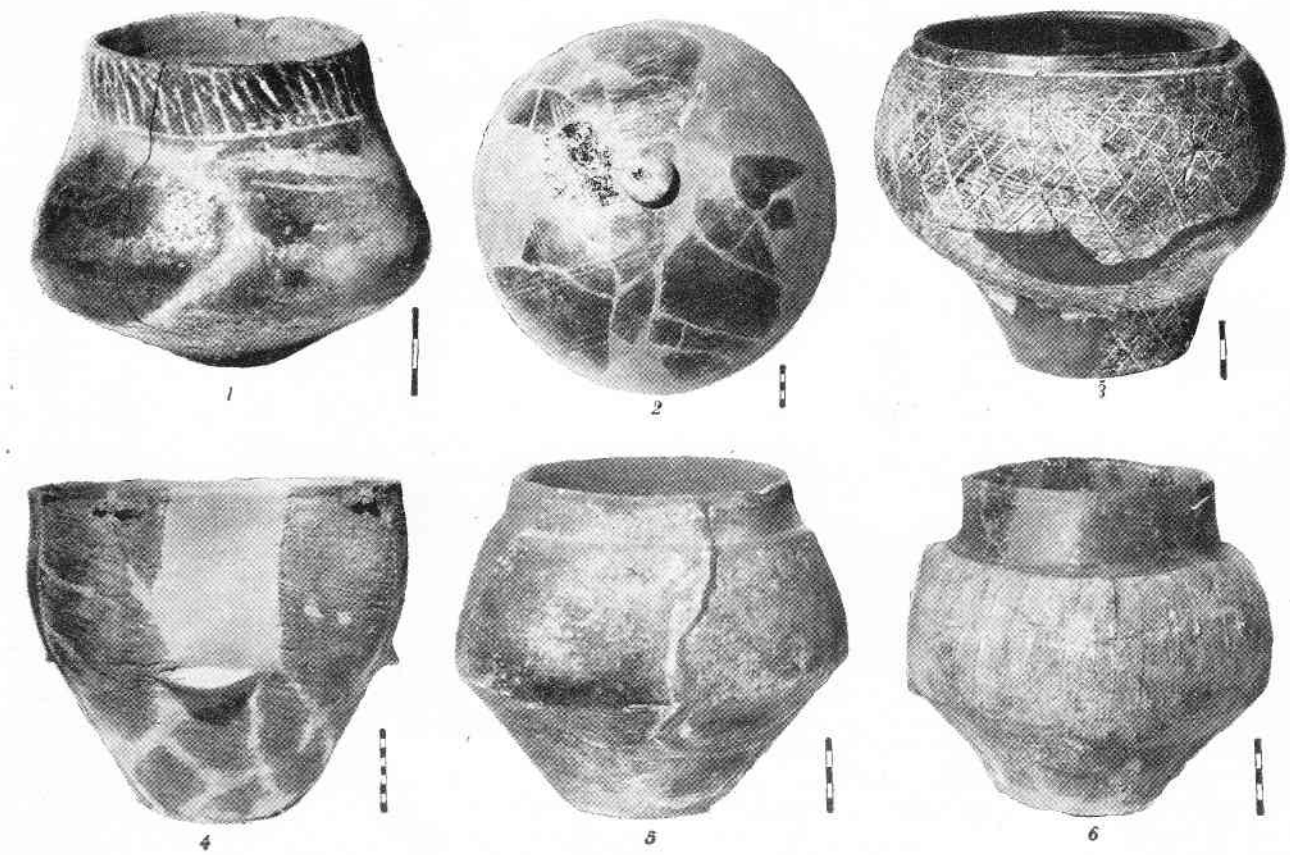

5 *Глинени съдове от последните три жилищни нива на медната епоха*
Vases d'argile des trois derniers niveaux d'habitations de l'époque énéolithique

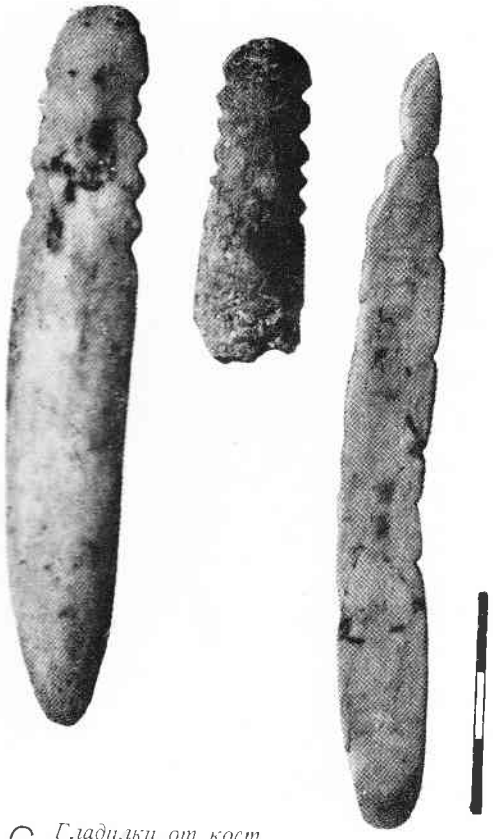

6 *Гладилки от кост*
Polisoirs en os

вършък или с плосък край наподобяват може би подобни игли от мед. Играта с астрагали е била позната още тогава. Намерена беше колективна находка от десет астрагала, някои от които са пробити може би за привързване.

Подобно на други селища в Азмашката могила са намерени голям брой човешки и животински пластични изображения, направени от кост, глина и мрамор. Човешките изображения преобладават. По-голямата част от тях са намерени в боклучните насипи, но има и такива, които произхождат от жилища. В жилище № 1, ниво III, ар 99 и 115, са открити десет цели и фрагментирани фигурки, изработени от глина и кост. Както е известно, в едно жилище в Хотница, Търновско, беше открита работилница за изработване на фигурки от кост. В Азмашката могила са застъпени всички досега познати фигурки от кост — триръбести, направени от стъпални животински кости, плоски и корубести. Първите две групи фигурки са застъпени по-добре и се срещат едновременно, а корубестият тип — само в третото жилищно ниво. Във всички нива съжителствуват едновременно много добре моделирани фигурки с недовършени още фигурки. Следователно не винаги най-обикновените и недобре оформени типове фигурки са най-старите по-възраст, а най-изискано изработените фигурки — най-късните в развитието на костената пластика. Затова са необходими добри стратиграфски наблюдения, за да се определи относителната възраст на фигурките.

Триръбестите фигурки представят човешкото тяло по най-схематичен начин. Някои от тях имат по една или няколко дупчици в ушната област. Най-вероятно е предположението, че този тип фигурки са били носени като амулети.

Плоските фигурки показват по-голямо разнообразие. Като се оставят настрана недовършените още фигурки — неизрязани всички части на тялото или още неорнаментирани, — останалите фигурки застъпват един и същ тип: имат глава, гръдна част и долна част — крака. Отделните части на човешкото тяло са представени посредством резки или точици (вдлъбнатинки). Прави впечатление, че в третото жилищно ниво са намерени сравнително повече миниатюрни фигурки от кост, които явно са били носени като амулети. В проучените досега селищни могили при Караново, Русе и др. този вид фигурки се срещат по-рядко. В Ясат тепе в Пловдив са открити миниатюрни фигурки, направени от глина.[1]

Корубестите фигурки са застъпени само с един фрагментиран екземпляр, намерен в третото жилищно ниво.

Глинените фигурки са в по-голямата си част фрагментирани. Застъпени са различни типове — правостоящи, богато орнаментирани и боядисани с червена охра; една фигурка има гърбица. От седящия тип ще спомена само две фигурки: една фрагментирана фигурка без глава (обр. 7*б*), и една цяла фигурка (обр. 7*а*). Тези две фигурки са били поставени на глине-

[1] П. Детев, Материали за праисторията на Пловдив, ГНАМПл, III, 1959, обр. 75—77.

а *б*

7 *Глинени фигурки*
Figurines d'argile

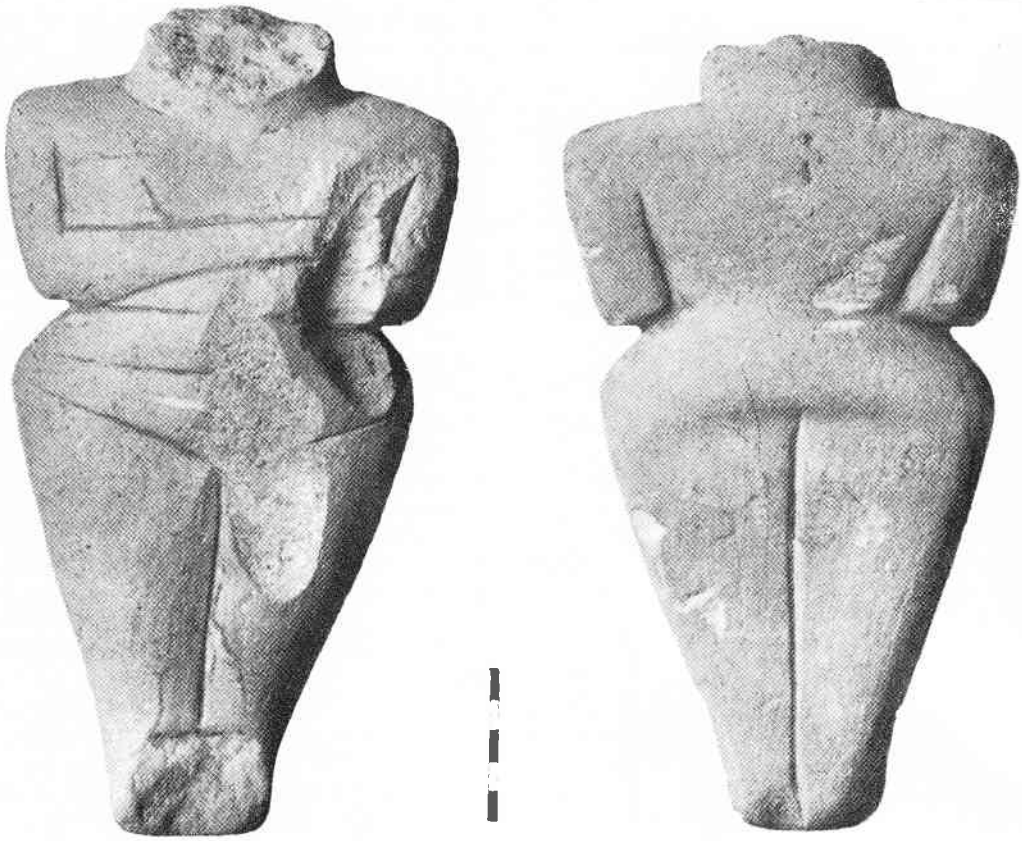

8 *Човешка фигурка от мрамор*
Figurines d'homme en marbre

но столче, ръцете им са скръстени на гърдите. Този тип фигурки има широко разпространение.

Към глинените фигурки ще причислим и две релефни човешки изображения върху фрагменти от глинени съдове. Срещат се и върху вътрешната повърхност на дъното на съда. Подобни изображения са характерни за първата половина на медната епоха (Караново и др.); те водят началото си още от времето на неолита (Караново II, Кьорьош, Винча I).

Намерена беше една човешка фигурка от мрамор (обр. 8). Главата ѝ е отчупена. Височина 11 см. Ръцете са скръстени и поставени на гърдите подобно на седящите фигурки от глина, краката са събрани, половият триъгълник е добре очертан. Украси липсват. Моделирана е от местен, недоброкачествен мрамор. Застъпя тип, характерен за глинените и костените фигурки.

Намерени са осем животински фигурки, изработени от глина. Почти всички фигурки са фрагментирани. Моделирани са домашни и диви животни и по-рядко птици. Животните са представени доста схематично с най-характерните им особености. Похлупакът на един зооморфен съд е моделиран като глава на животно, което има продълговата муцуна (обр. 9). Касае се вероятно за свиня. Някои дръжки на съдове завършват зооморфно, като са моделирани глави на животни.

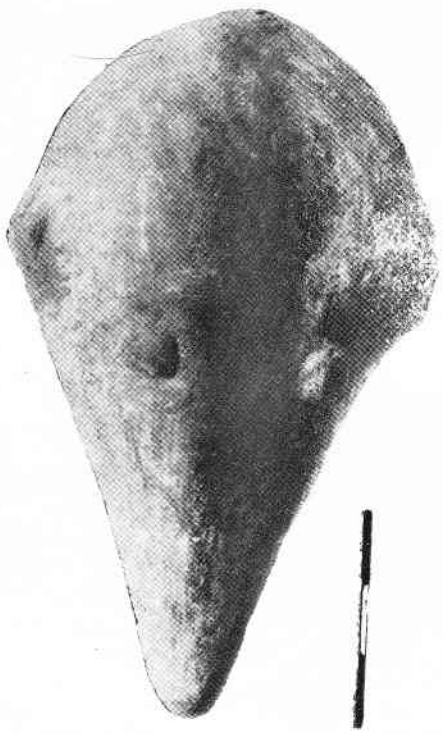

9 *Зооморфен похлупак на глинен съд*
Couvercle zoomorphe de vase

В най-горното жилищно ниво, което, както отбелязахме, е много разрушено, се попадна на кости от един човешки скелет, който е бил разрушен. Костите са обагрени с червена охра. Присъствието на този скелет показва, че умрелите са били погребвани в границите на селището. Подобен случай имаме в Русе, Кубрат и частично другаде. Тази традиция продължава още от времето на новокаменната епоха (Караново) и е свързана вероятно с тогавашните религиозни вярвания на населението, живите да не загубват „контакта“ с умрелите членове на родовата община.

По безспорен начин може да се твърди, че обитателите на селището в последния етап от неговото съществуване през медната епоха са се препитавали от земеделие, скотовъдство и лов на диви животни. Овъглените храни, хромелните камъни за смилане на жито, вградени в добре построени мелнички, оръдията за обработване на почвата, многото кости от диви животни красноречиво доказват това. Самото селище е разположено сред плодородна почва и околност, богата с дивеч. То е естествено защитено от три страни с блато, което го осигурява от външни нападения. Всички тези условия са примамили първите обитатели на селището още през новокаменната епоха да се заселят на това място. С малки прекъсвания животът на селището е протекъл чак до края на първата половина на бронзовата епоха (втората половина на III хил. пр. н. е.), когато то е било напуснато по неизвестни още причини и обитателите му са се разселили в близките околности. Културният пласт от бронзовата епоха е унищожен при честото обработване на почвата и дълбокото й риголване за лозе. Находките са свлечени по склоновете на могилата. Това са главно керамични късове и каменни оръдия. Новите разкопки, които ще продължат през следващите години, ще дадат изобилен археологически материал. При тях ще бъдат направени ценни наблюдения, които ще дадат възможност да се направят повече и по-пълноценни изводи за материалната и духовната култура на обитателите на селището.

Костена човешка фигурка от с. Ловец, Старозагорско

Минчо Димитров

Напоследък в Окръжния народен музей в Стара Загора постъпи една забележителна плоска костена фигурка от с. Ловец, Старозагорски окръг (инв. № 135).[1] Намерена е случайно от ученици на около 1 км южно от селото, в местността Юрта, в изкоп на левия бряг на малката рекичка Кайнарджа, на около 30—40 см дълбочина. Наблизо има едноименно изворче. Тук от дълги години населението копае пръст за разни свои нужди и затова местността се казва още Пръстниците. При изкопите са откривани животински кости, късове от глинени съдове, части от разрушени пещи и други материали. Намерени са също и човешки скелети.

При оглеждане на мястото, гдето е открита фигурката, се попадна само на два къса от глинен съд, украсен с врязани с мидена черупка орнаменти, характерни за енеолита. При направения сондаж на това място през 1961 г. не се разкри културен пласт. При втория сондаж, малко в страни от първия, попаднахме на разрушено от изкоп погребение от края на бронзовата епоха. Освен това бяха направени и два неголеми сондажа в малката селищна Дядомонева могила,[2] която отстои на около 400 метра северно от мястото на намирането на фигурката. Установи се, че културният пласт, дебел 0,80—0,90 м, е натрупан върху едно малко естествено възвишение. Намериха се материали само от първата половина на бронзовата епоха.

Фигурката е изработена от кост на едро животно.[3] Висока е 15 см. Най-голямата й ширина при таза е 5,1 см, максимална дебелина при половия триъгълник 12 мм. Цялата фигурка, и най-вече предната й част, е излъскана и полирана. С резки и кръгли вдлъбнатинки са означени подробностите на човешкото тяло.

Лицева страна (обр. 1 *а*). Главата има приблизително квадратна форма (вис. 2,45 см и шир. 2,7 см). По средата на горния й край е малко скъсена. Вероятно е направен опит да бъде предадена теменната част. Очите са предадени с две кръгли вдлъбнатинки (диам. 3 мм), по-големи от тия върху останалите части на тялото. Носът е предаден релефно, като в тая част главата е най-удебелена и се получава

[1] Изказваме благодарност на Дафина П. Митева, учителка от с. Ловец, която предаде фигурката.

[2] За селищната могила споменава Ив. Велков, Сребърен колан от с. Ловец, Старозагорско, ИАИ, VIII, 1934, стр. 18.

[3] По мнението на проф. Ст. Иванов фигурката би могла да бъде направена от дълга кост на тур, напр. от раменна кост, от метаподи и др.

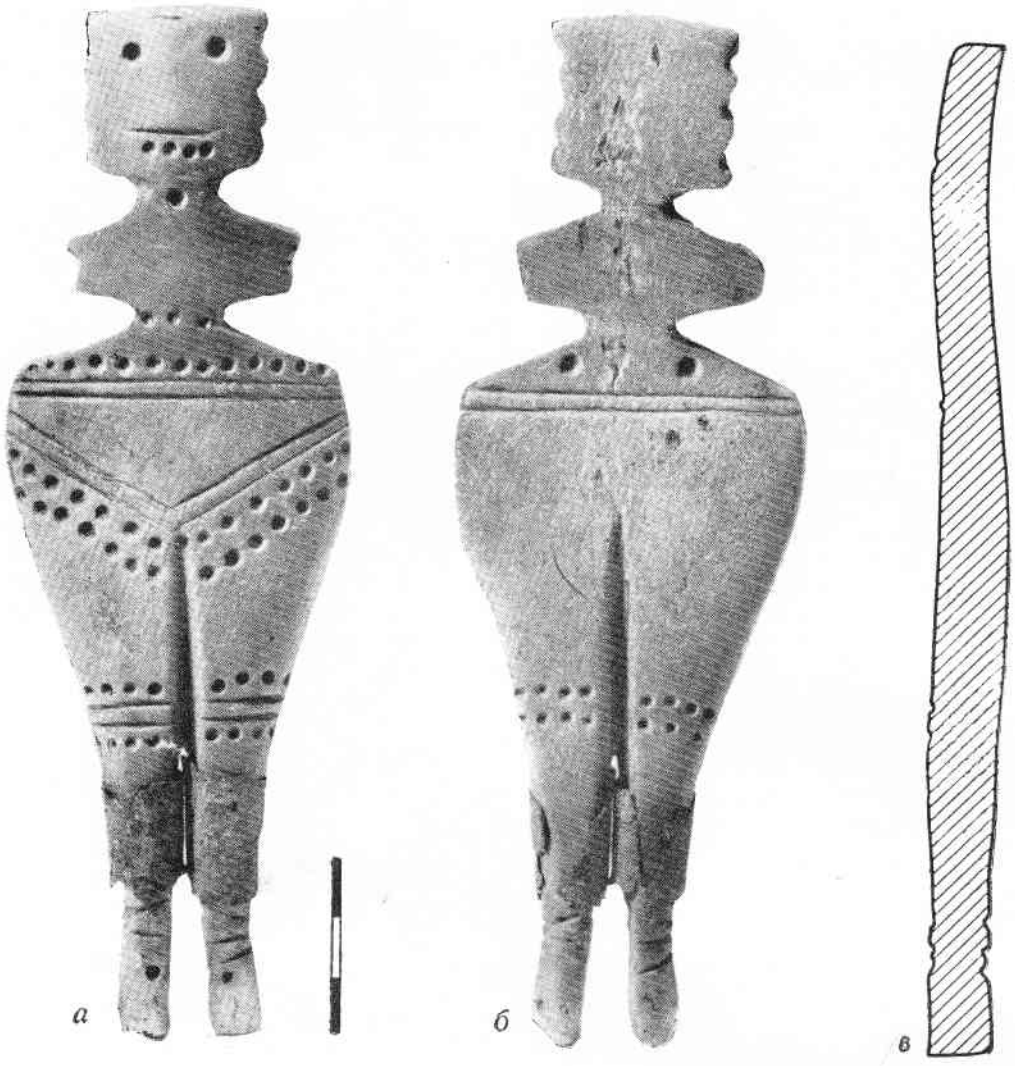

1 *Костена фигурка от с. Ловец, Старозагорско*
Figurine d'homme en os du village Lovec, département de Stara-Zagora

малка изпъкналост. Ушите, сега отчупени, имат по три вертикални дупчици (диам. 3—4 мм). Пробиването е извършено на два пъти — от предната и задната страна, като не винаги напълно съвпадат вдлъбнатинките от двете страни.[1] Устата е означена с хоризонтална рязка, под която има четири кръгли вдлъбнатинки, означаващи вероятно долната устна. Шията е къса. По средата върху нея има една вдлъбнатинка.

В сравнение с другите части на тялото гърдите са представени най-схематично. Те имат ромбоидна форма с височина 1,3 см и ширина на запазената част 3,5 см. От двете страни е пробита по една дупчица, която служи да представя ръцете в свито положение над корема. Тоя начин на третиране на ръцете често се среща при фигурките, изработени от глина и мрамор. Дупчиците са служели още вероятно и за окачване на фигурката и нейното носене като амулет.

Кръстът е широк 13 см и е подчертан с три кръгли вдлъбнатинки. Тънкият кръст рязко контрастира на широкия, добре развит таз. Горната част на корема е означена с ред от тринадесет кръгли вдлъбнатинки. Половият триъгълник е очертан с двойни успоредни резки. В горната му част е направено удълбаване, за да се подчертаят горната част на корема и долният край на половия триъгълник. Под него, от двете му страни, има по два реда с по седем вдлъбнатинки, които представят слабините. От върха на половия триъгълник се спуща надолу една малко по-разширена бразда, която отделя краката под коленете.

Коленете са означени с по две хоризонтални резки между редове от четири вдлъбнатинки. На всеки крак при глезените са издълбани три резки, които минават и върху задната страна. Средната от тях е хоризонтална, а другите са коси. Под тях има една вдлъбнатинка.

[1] По същия начин са пробити и дупките на ушите на мраморната статуетка от с. Благоево, Разградско. Вж. Г. Георгиев, Мраморната статуетка от с. Благоево, Разградско, ИАИ, XIX, 1955, стр. 3 (сб. Г. И. Кацаров, част II).

С по една дупчица са означени и страничните кокалчета в долния край на краката. Особено добре са представени ходилата (дължина около 2 см), макар че сега липсва част от тях. По сведение на намервачите преди отчупването на ходилата фигурката е могла да стои изправена. При повечето от намерените досега плоски костени фигурки ходилата или са слабо означени, или липсват.

Гръбна страна (обр. 1 *б*). Главата, гърбът и кръстът са почти плоско третирани и са без украса. Ханшът е означен с две кръгли вдлъбнатинки, под които има две хоризонтални, успоредно врязани линии (диам. 3 мм). Подобни вдлъбнатинки има при мраморната фигурка от Благоево,[1] Разградско.

Задколенните ямки са означени с по два реда от по четири вдлъбнатинки и с леко вдълбаване. Добре са моделирани също и петите.

Фигурката е изработена вероятно с кремъчни и каменни оръдия, както това бе установено в селищната могила при с. Хотница,[2] Търновски окръг.

Характерни за фигурката от с. Ловец са медните накити. От окисляването на медта цялата фигурка с изключение на мястото между коленете и половия триъгълник е оцветена зеленикаво.

По сведения на намервачите фигурката е имала до главата медна верижка (дълга около 5 см), съставена от халчици, която захвърлили. Вероятно е служела за окачване на фигурката и за носенето ѝ като амулет, а възможно е да е била някакъв накит на фигурката.

Във всяка дупчица на ушите е имало по една медна халчица, т. е. три в едното и три в другото ухо. На шията фигурката е носела халка от медна тел. От изрязванията, които са направени за прикрепване на халката, се вижда, че ширината ѝ ще да е била около 2 мм. На кръста си фигурката е имала меден колан, чиято ширина ще да е била около 2 мм. Всички тия накити впоследствие са били отчупени и захвърлени. От медните предмети са се запазили само медните пластинки, които обвиват краката между коленете и глезените. Пластинката на левия крак има по-голяма дължина на запазената част — 2 см, а тази на десния — 1,8 см и същия диаметър.

Медни обеци и колан се срещат при плоски костени фигурки от селищните могили при Русе,[3] Разград[4] и Карапово[5] при Нова Загора. Обаче обвиването на краката на фигурката с медни пластинки е за пръв път у нас и представлява изключителен интерес. Вероятно медни пластинки като накити са носели и някои от тогавашните обитатели на нашите земи. Подобни пластинки са имали и някои племена от Източна Африка през XVIII и XIX в.[6]

Костената фигурка от с. Ловец по своята големина, изработка и украса е най-хубавият представител на костената пластика в Балканодунавската област. С подчертаване на характерните особености на женското тяло и преди всичко на таза, корема и половия триъгълник е вложена идеята за раждането и плодородието в природата. Тук са налице всички характерни белези на едно символично изкуство, изразяващо определена идея или вярване на първобитния човек.

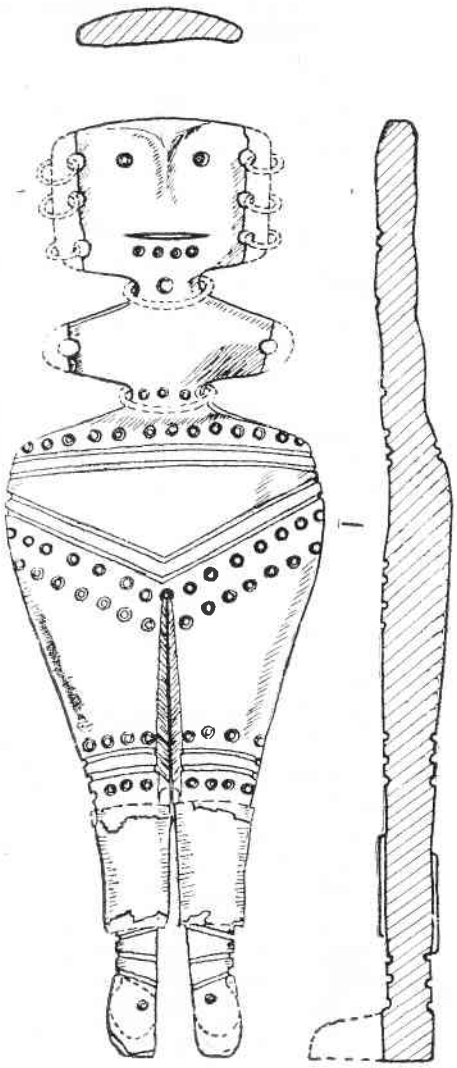

2 *Реконструкция на костената фигурка* △ *Reconstruction de la figurine d'homme en os*

Важен е въпросът за датировката на фигурката. Известно е, че плоските костени фи-

[1] Г. Георгиев, цит. съч., обр. 1.

[2] Н. Ангелов, Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско, Сп. Археология, III, 1961, кн. 2, стр. 34.

[3] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, 1957, стр. 101.

[4] В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха, ИАИ, VIII, 1934, стр. 205.

[5] Непубликувани материали в Археологическия музей в София. По сведения на Г. Георгиев.

[6] G. Buschan, Die Sitten der Völker, II, стр. 384, обр. 350.

гурки се появяват у нас през медната епоха.[1] Не е изяснен достатъчно въпросът, какви плоски костени фигурки има през разните етапи от развитието на тая култура. При това повечето от намерените фигурки са открити случайно или при разкопки, но без да са взети пред вид стратиграфските данни за тях. Напоследък се добиха по-точни наблюдения в Караново, Русе, Азмашката могила,[2] но разкопките още не са довършени или пък материалите стоят непубликувани.

Единствено досега Н. Петков[3] в статията си „Класификация на плоските костени идоли в Балканодунавската област", застъпва становището, че неорнаментираните и орнаментираните с резки костени фигурки са от по-долните пластове на енеолита, а орнаментираните с вдлъбнатинки — са от по-горните пластове и следователно по-късни.

Като имаме пред вид значителните размери на фигурката, съвършенството на изработката и най-вече медните накити, то правилно ще бъде да я свържем с разцвета на енеолитната култура у нас, който съвпада с втората половина на тоя период. По стил тя напомня на някои мраморни фигурки,[4] които се отнасят към същото време.

[1] Г. Георгиев, Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 55.

[2] Непубликувани материали в Старозагорския музей (разкопки 1960—1961 г.)

[3] Н. Петков, Класификация..., ГПНМ, II, 1950, стр. 29.

[4] Г. Георгиев, Мраморна статуетка от Благоево, Разградско, стр. 7.

Епиграфски проучвания на паметници с арабско писмо в България

Петър Миятев

До преди повече от две десетилетия у нас нямаше занимания с епиграфски паметници на арабско писмо. На такива паметници е било обръщано внимание от отделни учени, чужденци и българи, през миналия век и в началото на сегашния, но до редовни и системни проучвания не се е стигало.[1] Тези паметници са били подлагани на постоянно унищожаване, което за съжаление въпреки мерките за опазване паметниците на културата продължава и днес. Все пак нашата страна е твърде богата с паметници с арабско писмо. Най-старите от тях произхождат от края на XIII в.

Както се знае, петвековното турско владичество в България остави множество следи в материалния живот на нашата страна и разнообразното строителство на завоевателите по стара източна традиция е било увековечавано с надписи. По мостове, обществени сгради, текета, джамии, крепостни стени, градски порти, военни и търговски складове, имарети, чешми, паметни плочи и колони са се запазили множество надписи на турски и по-рядко на арабски и персийски език. Всички тия епиграфски паметници, без да смятаме тук многобройните надгробни паметници с надписи с незначително, а понякога и с интересно от историческо и литературно-езиково гледище характерни особености, подлежат на системно проучване като важни извори за културната, политическата и икономическата история на нашите земи под турско робство.

В миналото проучването и събирането на епиграфски паметници на арабско писмо имаше повече случаен характер. Нито централната власт, нито музеите полагаха особени грижи за тях. Населението пък направо ги рушеше и използуваше за строителни цели.

През 1938 г. направих първото си пътуване из някои краища на страната с цел да издиря и събера такива паметници.[2] Работата тогава беше трудна, защото навсякъде се срещаше безразличие и незаинтересованост. След 9 септември 1944 г. се създадоха по-благоприятни условия за такава дейност. През 1950 г. Първата научна сесия на Археологическия институт при БАН включи в своя перспективен план и паметниците с арабско писмо.[3] Оттогава насам и в печата на няколко пъти се повдигаше въпросът за тоя

[1] Вж. моята публикация Les monuments osmanlis en Bulgarie в Rocznik orientalisticzny, t. XXIII. z. 1, 7—56, както и М. А. Казембек. Обяснение восточных надписей. Ученые записки Академии наук, СПб., 1855, стр. 612—635 и В. Д. Смирнов, Надписи, бывшие на турецких крепостях, ныне находящиеся в Имп. Публичной библиотеке. Отчет Имп. Публичной библиотеке за 1882 год., СПб., 1884, приложение III, стр. 1—9. В тия публикации се говори и са обнародвани надписи от Варненската и Видинската крепост, които след Руско-турската война от 1828/29 г. са били отнесени в Русия. Някои от тях са публикувани и в последната книжка на Эпиграфика востока (XIII, 1960) от А. П. Векилов, О турецких эпиграфических памятниках в городе Пушкине.

[2] Вж. моите статии във всекидневния печат: Турски паметници в Шумен, Паметни плочи, надгробни надписи, чешми, в. Зора, бр. 3733, 1938 и Видин и неговите турски паметници, п. т., бр. 5741, 1938.

[3] Резултатите от тая сесия са обнародвани като издание на БАН, 1950, стр. 549, т 1.

род паметници и тяхното значение за културната история на нашите земи през периода на турското владичество.[1] В научния план на Института за история за 1961 и 1962 г. вече е включена специална няколкогодишна тема „Епиграфски паметници на арабско писмо в България."

В изпълнение на тая задача през месеците септември и октомври бяха организирани две епиграфски експедиции из страната. Първата беше съвместно с родопската експедиция, уредена от Института за история при БАН от 11—17 септември, когато бяха посетени няколко десетки селища по долините на Юговската и Чепеларската река и долината на р. Малка Арда. Паметници с арабско писмо са се запазили в тоя българомохамедански край, гдето насила потурчените българи с течение на времето са възприели и някои турски традиции, а именно да поставят надписи на обществени постройки и надгробни паметници с характерни за мохамеданската епитафийна традиция особености. Подробното проучване и пълното събиране на епиграфските паметници из земите, населявани днес от българомохамедани, и сравнението им с оние от краища, населявани в миналото с турци в нашата страна, ще доведе до интересни заключения. Тъкмо и за това тоя род проучвания са твърде важни както от епиграфско, така и от сравнително културно-историческо гледище.

Понеже епиграфските проучвания из краища, населени с българомохамеданско население, са още в самото начало и събраните резултати са още сравнително малко, тук ще се спра тоя път само на епиграфските проучвания през 1961 г. Тия проучвания обхванаха градовете Толбухин, Варна, Балчик, Коларовград, Разград, Търговище, Омуртаг и някои околни села и местности на споменатите градове.

В следващите редове ще направя кратка информация за резултатите от епиграфските проучвания, за онова, което беше намерено, събрано и регистрирано с цел по-късно да бъде проучено и обнародвано.

Работата започна от гр. Толбухин. Трябва да се отбележи, че в новооткрития през миналата година местен Окръжен народен музей не знаеха нищо или почти нищо за намиращите се в града епиграфски паметници на арабско писмо. Нещо повече, каза ми се, че колкото такива имало преди няколко години, били вече унищожени заедно с разрушените сгради, на които стоели. В музея имало само два надписа, единият от които през 1954 г. се намираше зазидан в каменната пътека в двора на толбухинския гражданин Борис Лука Вълчев на ул. 25 септември 19, който по-късно беше прибран от музейните власти, и един надгробен надпис, който не можа да се намери. След обхождането на града се оказа, че всички намерени през 1954 г. надписи в Толбухин си стоят по местата.[2] Тук бяха записани, фотографирани и проверени някои вече известни обекти. Можах да открия и някои нови надписи. Така над входа на училището, пристроено към Ески джамия, има надпис от 1227 = 1812, а над входа на същата джамия стои надпис на син фон с писмо талик, с позлатени букви и дата 1278 = 1861 г. От надписа се вижда, че джамията е била възстановена от някой си Ахмед ага. Шестреден надпис с почернени букви на бял фон с дата 1256 = 1840 стои на предната стена на Хаджи Осман джамия. По указания на местни турски граждани в северния край на града намерих стара чешма, която населението нарича Чьол чешмеси. Горните каменни блокове на чешмата бяха разхвърляни. Между тях бе открит трипреден надпис с дата 1212 = 1797 г. От надписа се вижда пък, че чешмата се казвала Къзъл чешмеси, че е била поправяна и водата ѝ идвала от Ак пънар.

Посетих и селото Жегларци. Там намерих джамия с почти квадратен план, с керемиден покрив, без минаре. На входа ѝ стои петреден надпис, от който се вижда, че джамията била построена първоначално от благодетеля, сахиб юл-хаират в-ел-хасенат Дервиш бег в 698 = 1298 г., а била поправена повторно през 1128 = 1715 г. от благодетеля Ибрахим ага и за трети път била поправена от цялото население на селото през 1278 = 1861 г. По предание джамията била построена от тюрки, дошли от север, преди покоряването на страната от турците, което до известна степен се потвърждава и от надписа. Според това тая джамия е най-старата в българските земи, издигната не от турците завоеватели, а от татарски поселници в Добруджа, за които знаем, че са живели известно време по тия места и сетне се изселили в Крим. Както е известно, тия татари приели мохамеданството в началото на втората половина на XIII столетие и нашата, запазена до днес джамия е тяхно дело. По-късно, след турското завоевание, тя е била подновена още три пъти, както се вижда от надписа над входа ѝ. В двора на една изоставена днес джамия в Хаджилар махалеси на същото село се пазел един камък с надпис от първата поправка на построената от Дервиш бег джамия, гдето пак се чете името на Ибрахим ага и дата 1128 = 1715 г. Камъкът с надписа днес е прибран в къщата на Али Неджибов Османов от същата махала на с. Жегларци. В с. Жегларци се е запазила и една голяма чешма с четиреден надпис без дата. Чешмата е построена от капубинбашията Асим ага и е свързана с името на Ибрахим ага, без съмнение същият, който е възстановил джамията през

[1] Вж. моите статии: За турските паметници у нас във в. Литературен фронт, бр. 9, 1955, За паметниците на културата в Кюстендил (главно ония на арабско писмо), в. Народна трибуна, бр. 22, 1960, Турските паметници в Кюстендил, в. Народна трибуна, бр. 36, 1960 и Грижите за старините са още недостатъчни, в. Отечествен фронт, бр. 4977, 1960 — по повод разрушаването на Хисар джамия на Царевец в Търново, построена през първата половина на XV столетие от известния феодал Фируз бег, което личи от запазения и захвърлен тогава надпис на арабски език, който стоеше над входа на джамията и гласи в първия ред: „в името на милостивия и всеблаг бог тоя свещен месчед построи мъгъщият Фируз бег" и накрая „година 839" = 1435.

[2] Вж. Д-р Петър Мията в, Османотурски епиграфски паметници в Добруджа, Комплексна научна добруджанска експедиция през 1954 г., БАН, Отделение за изобразителни изкуства и култура, София, 1956.

1715 г. Приблизително от това време ще да произхожда и нашата чешма. И тоя надпис започва с характерната арабска формула: *всичко живо произхожда от водата*, формула, която се среща твърде често по надписите на чешми.[1]

В Балчик не можаха да се намерят много нови надписи. Бяха само проверени известните досега и направени нови фотоснимки и преписи от тях.[2] Един неизвестен надпис се намира в читалището „Отец Паисий". От неговото съдържание се вижда, че той е стоял на чешма, която по думите на някои балчишки граждани се намирала около днешната баня близо до сегашната джамия. В надписа като сахиб юл-хаират е означен Халис Юррахман, а като възстановител на чешмата е записан Каварнали Кечизаде Исмаил. Годината на възстановяването е 1174 = 1760 г., т. е. по-стара от оная, която съм дал в моята публикация за добруджанските епиграфски надписи.[3] В съседство с Ибрямовата чешма, която се намира на 1 км северозападно от града, на мястото на старата кланица през 1954 г. стоеше чешма с надпис, който тогава не успях да препиша. От този надпис днес притежавам само фотоснимка. Сега тоя надпис е безследно изчезнал.

Във Варненския музей са събрани всички надписи на арабско писмо от града. Те са от чешми, от складове и надгробни. През 1909 г. Х. К. Шкорпил споменава във Варненския музей и един надпис от мост, който не можах да намеря.[4] За варненските надписи от градски крепости, джамии, хамбари и други същият Шкорпил е дал подробни сведения и българските преводи на тези надписи.[5] Такива той изброява над 20. Някои надписи от Варна след Освобождението били занесени в Русия и днес се намират в библиотеката „Салтиков-Щедрин" в Ленинград.[6]

На около 15 км северозападно от Варна се намира с. Аксаково. В горния край на селото се намира чешма с деветреден надпис, който беше преписан и фотографиран. От него научаваме, че чешмата е благотворително дело на Елхадж Йомер ага от с. Дербенд (старото име на Аксаково) — *„Варна казасънда Дербенд кариесинде Елхадж Йомер аганън хаиратидир."* На края на надписа стои и точната дата на постройката — 12 ребби юл-еввел 1284 година = 14 юли 1867 г.

На старото шосе Варна — Коларовград, на 5 км западно от с. Суворово се намира друга чешма, известна с името Бозлук или Бозлушка чешма. На нея стои петреден надпис, от който се вижда, че чешмата била дело на споменатия Хаджи Йомер ага от с. Дербенд (Аксаково). Тя била построена в 1285 г., т. е. една година покъсно от Дербендската. На лявата ѝ страна в камъка е издълбал името си някой си Супруненко и поставил дата 1878 г. Навярно това е войник от руските освободителни войски. С. Суворово се е наричало Везир Козлуджа и в него днес има хубава голяма джамия.[7] В двора ѝ се намира един надгробен надпис в стихове. В селото е имало и друга чешма, вероятно пак с надпис, но неотдавна е била разрушена. На около 3—4 км северно от Суворово се намира стара чешма на име Сърт чешмеси, на която също имало надпис, но сега пропаднал. По думите на селяни от Суворово стари чешми с надписи с арабско писмо имало и в околните села Страхил, Войводино, Звънец и Дръндар, които не можах да посетя.

По шосето Варна — Коларовград, между село Ветрино и Нови пазар, малко встрани от пътя, до с. Белоградец, край днешното ДЗС „Димитър Кондов" се намира голямата четириъгълна Гагова или Поджемийска чешма, над централната част на която е поставена мраморна плоча с шестреден надпис от 1286 = 1869 г., в който като строител се споменава Халил ефенди.

В Нови пазар в двора на Караач джамиси, построена в 1763 г. от Саид паша, са запазени само надгробни паметници с надписи. Иначе в града и околностите според думите на местни турци и българи други паметници не са запазени.

В Коларовград освен прибраните в местния народен музей епиграфски паятетници: надписи от джамии, от чешми, безистен, складове и надгробни паметници — по места все още са останали доста надписи. Такъв е на първо място седемредният надпис на Куршун чешмеси на ул. Георги Димитров. В него се възвеличава „царя на царете на света Абдул Меджид хан". Покрай другите славословия, като благодатта на водата и възхвала на построената чешма, се споменава името на създателя ѝ Хаджи Мехмед ага паша, който я построил срещу несъществуващата днес Ага капуси. Годината на построяването е 1188 = 1774. На края се е подписал и авторът на надписа, известният калиграф Мохамед Есад ел-Исари.[8] Той е автор и на надписа над входа на разрушената вече Реис джамия, прибран сега в двора на Тумбул джамия. 62—65 години покъсно паметните плочи и колони на султан Махмуд II във Варна, Шумен, Русе, Силистра и Тутракан все в същия калиграфски стил са написани от друг един Исаризаде Мустафа, който сигурно

[1] Срв. споменатите по-горе публикации: Les monuments osmanlis, фиг. XVI и Османотурски епиграфски паметници, стр. 262.

[2] За балчишките надписи вж. пак добруджанските османотурски паметници.

[3] На стр. 262, гдето посочената като най-стара балчишка чешма носи дата 1202 = 1787 г.

[4] Вж. К. Шкорпил, Турските укрепления във Варна, ИВАД, II, стр, 35, забележката.

[5] Вж. пак там, стр. 39—53.

[6] Вж. Les monuments osmanlis, стр. 11 и Ж. Въжарова, Руските учени и българските старини, София, 1960, стр. 114—125, гдето са дадени преводи на руски и фотокопия на тия надписи.

[7] По думите на Х. К. Шкорпил тая джамия е „най-хубавата във Варненския окръг". Срв. цит. съч., стр. 61, забележката.

[8] В своята работа Турски надгробни паметници в Коларовград, поместена в ИНМК, I, стр. 113 М. Пенков е написал името на тоя калиграф погрешно като Мехмед гафарлъ. Арабската дума *гафр* — прощаване, опрощаване, прошка се поставя след имена и означава: да бъде опростен, простен от бога, да има божията милост. Същият автор е цитирал пак погрешно взетата от мене дума *елхадж*, погрешно предадена като *елхаут* в препечатаната във в. Шуменска поща моя статия, стр. 114.

е син или внук на ел-Исари.[1] Фамилията Исари прочие е била калиграфска. Калиграфското изкуство на Изток се е развило твърде много, като се има пред вид, че то е използувано и за декоративни нужди в мюсюлманската архитектура. По време на турското владичество в българските земи то е било пренесено у нас.

В тазгодишните епиграфски проучвания беше зарегистриран и преписан и надписът над входа на днешната Ески джамия в Коларовград от 1253 = 1837 г., същата година, когато султан Махмуд II е посетил Шумен и е наредил да бъде поправена Ески джамия. На това събитие е посветен и надписът. Между извънмузейните коларовградски надписи може да се спомене още и оня от Коджа чешме в Равна махала, нечетлив и с неясна дата: ... 121 (?) и туграта на Махмуд II. На Белия Хамбар или по-правилно Беглик Хамбар е нарисуван надпис под туграта: *„машаллах"*.

Зарегистрирани бяха тук и всички достъпни надписи, прибрани в музея. Казвам достъпни, защото след преместването му в сегашната сграда всички каменни паметници са натрупани в двора, така че не можа да се види всичко. Трябва да се отбележи, че след моите три посещения в тоя град, в Коларовградския музей са прибрани и нови, неотбелязяни в цитираната ми тук публикация, издадена от ПАН. При разчитането на един такъв надпис на мраморна плоча, случайно присъствуващи граждани, когато чуха, че водата на въпросната чешма, за която се говори в надписа, била взета от Чаир бунар, съобщиха, че чешмата и сега се намира в Чаир дере в землището на с. Белокопитово на 7—8 км от Коларовград.

Между новопридобитите надписи в Коларовградския музей има още три от чешми. От тези надписи се вижда, че едната чешма е от 1071 = 1660 г., строена от благодетеля Ализаде, другата — от 1282 = 1866 г., построена от Мустафа ефенди, и трета — съградена от Хаджи Хюсеин. Между тия надписи се намери и един от джамия, който произхожда от 1082 = 1671 г., и една голяма теглилка, на която се чете само: *„Сахиб юл-хаират Топчи Елхаджи Йомер ага, къе 110"* или: „Създател на това добро дело. . . ока 110". По-нататък намерих един малък фрагмент-фриз от някаква постройка или чешма, на който стои само: *„Ахмед ибн Елхадж Хасан сене 1165"* = 1751. Местонахождението на всички прибрани в музея надписи с арабско писмо с редки изключения остава неизвестно.

В съседното село Дивдядово се е запазила всред селото една стара чешма, на която стои двуреден надпис на турски: *„Сахиб юл-хаират вел-хасенат Аджи Киркороолу Аджи Агоб сене 1198" = 1783*, последван от двуреден надпис на арменски и пак един ред на турски: *„Сахиб юл-хаират Хаджи Магърдич бен Мурад"* и пак следва надпис на арменски с дати 1291 = 1874 г. Близо 100 години делят двата надписа.[2]

Посетен беше и музеят в Плиска, за който знаех, че притежава някои надписи с арабско писмо. Дори през 1954 г. регистрирах и снех оттам един петреден надпис на чешмата, която е стояла до разрушената вече джамия в с. Абоба. Тогава мраморната плоча с надписа беше счупена на две. Сега тя е счупена на три и липсва малка част от надписа. От него се вижда, че създателят на това добро дело бил Сеид Силихтар Осман ага, като се възхвалява неговото дело и се подканя жадния да пие вода за любовта на Мохамеда. Датата на надписа е 1207 = 1792 г. Повече надписи в музея на Плиска не се намериха. Каза ми се, че те били пренесени в Коларовградския музей, което обаче там не се потвърди.

Следвайки своя маршрут, посетих и Разград. Когато през 1954 г. направих там епиграфски издирвания, в музея се намираха няколко мраморни плочи с надписи. Тогава те бяха фотографирани и снимките им притежавам и днес. След като музеят се пренесъл в новата си сграда, там на можах да намеря нищо друго освен два надписа, единият надгробен с епитафия за един серденгечти ага (род войска от Турската империя) от 1204 = 1789 г. и един, в голямата си част изчукан надпис от фабрика, построена от хан Абдул Меджид в 1259 = 1843 г. По това време в Разград е имало силитрена или барутна фабрика, която е съществувала дори до Освобождението. В един друг надпис, който сега не можа да се намери в музея, от 1273 = 1856 г. се чете името на Аситанели Мустафа ефенди, инспектор на силитрената фабрика в Разград, като създател на някакво благотворително дело, може би чешма или друга постройка, което не личи от надписа. При сегашното си посещение на Разград имах възможност да проверя отново надписите от най-голямата джамия, строена в 1025 = 1616 г. от Ибрахим паша, и интересния двуреден надпис на персийски език над входа на джамията Ахмед бей. Хронограмата на тоя надпис с думи сочи дата X в. по хиджра. Повечето от надписите с арабско писмо у нас са турски със силна употреба на арабски и персийски думи. Надписи само на арабски и персийски са редки и те се срещат само по културни сгради. Надписът от джамията Ахмед бей се числи тъкмо към тях, те са и най-старите подобни надписи у нас. В Разград се намери и една чешма, наречена *„Юч курналъ чешме"* заради трите й чучура, на която стои полуизчукан надпис. От запазените редове се чете, че е била построена от аянина на града Амиш (?) ага.

[1] Вж. посочените по-горе две мои публикации.

[2] В споменатата по-горе статия в Эпиграфика востока, А. П. Векилов обнародва и един надпис от Варненската крепост, взет като военен трофей след войната през 1828/1829 г. Турският надпис там продължава и с един ред на арменски от 20 август 1189—1740 г. От тоя надпис авторът заключава, че „Наличие на одном памятнике турецкого и армянского текстов-является не частое. В этом отношении памятник представляет собой весьма редкий экземпляр", стр. 65. У нас, както се вижда и от Дивдядовския надпис, надписи с паралелни арменски и турски, турски и български надписи не са толкова рядко явление. Такива можем да намерим още в Пловдив, Коларовград и другаде из страната.

Тазгодишните епиграфски проучвания бяха завършени в Търговище и само няколко селища от окръга му. В местния музей има прибрани два надписа от джамии. От единия от тях узнаваме, че едната джамия е била поправяна за последен път в 1309 = 1891 г. От тази джамия е запазена фотографическа снимка. В другия надпис е означена годината 1213 = 1798 г. В него като сахиб юл-хаират е означен Моллазаде. В Търговище има още една джамия — Саат джамиси — с надпис над входа ѝ от 15 шабан 1221 г. = 28 октомври 1806 г. В двора на джамията се намират два надгробни надписа. На единия се четат имената на покойния Елхадж ессеид Али ага капуджибаши при Високата порта и на строителя на Саат джами-Хаджи Моллазаде, аянин на Джума-и-атик, или Ески Джумая (старите имена на Търговище), 1221 г. Означеният тук Моллазаде е същият, чието име стои и в надписа от местния народен музей. Другият надгробен надпис е интересен по това, че съдържа твърде много употребяваната и в родопския край и между помохамеданчените българи епитафия: *„Бу гюн бана исе ярън сана дър сене 1198“* = 1783 г., т. е. „Днес до мене, утре до тебе.“ Не всички епитафии се употребяват навсякъде еднакво. Едно сравнение на епитафиите от всички краища на страната ще доведе до любопитни заключения.

На около 1,5 км от с. Острец, Търговищко, се намира голяма стара чешма, на която стои двуреден надпис, който гласи: *„Сахиб юл-хаират в-ел-хасенат Хезарградли Турназаде ага паша ефендимизин зевджеси Фатма ханъмън хаирати аб-и-сафи ичелер бисмиллахи фи 15 джемази юл-еввел сене 1192“*, т. е. „благодеяние на съпругата на нашия господар Турназаде ага от Разград госпожа Фатма. Нека се пие (нека пият) чистата вода в името на бога. На 15 джемази юл-еввел 1192 година“ = 11 юни 1778 година.

В село Момино, Търговищко, е запазено и днес едно *Казине* или *Кьзане теке* (както се е казвало и селото преди преименуването му). Над входа му има петреден надпис, писан с черна боя от 1272 = 1855 г. с името на Чукуровали Хаджи Хафъз Осман, гдето се говори за ония, които идват в това ибадетхане (молитвен дом), за да търсят утеха и лечение. Околните турци и днес идват тук да търсят лечение, като оставят по клоните на съседното дърво парцалчета от дрехите си. Текето според легендата е свързвано с името на една мома-българка, която била уж погребана в тюрбето, което се намира тук.

Последният пункт на епиграфското ми проучване беше град Омуртаг. В града има стара джамия, на която няма надпис. В двора ѝ са запазени само няколко надгробни надписа, непредставляващи особен интерес. Сегашната градска джамия също няма надпис над входа, както срещаме обикновено, но отвън на минарето, на около 2,5 м от земята, стои четиреден надпис, от който се вижда, че джамията се наричала Зинджирли джамиси (днес я наричат Мюфти джами). Неин създател бил Али ибн Ахмед. Тя била построена в 1219 = 1804 г. В града и околностите му има три чешми. Надпис е запазен само на Мингилишката чешма в махалата Кирезлик. В първия ред на не дотам добре запазения надпис се чете името *Сеид Абдуллах бен Елхадж.* . . като създател на това благодеяние и година 1193 = 1779 г. Надписите от другите две чешми са изчезнали. През 1954 г. по шосето от Омуртаг за с. Антоново, на около един километър от Омуртаг, стоеше чешма с надпис на арабско писмо над двата ѝ чучура (затова я наричат и ики курналъ), чието записване отложих за по-късно. Сега на мястото на надписа стои само годината „1954“, когато според местните жители, чешмата била „ремонтирана“ и надписът унищожен.

Нашата страна е усеяна с епиграфски паметници на арабско писмо. На места по селски и градски чешми, по чешми из разни извънселищни местности и край пътища те се пазят още, но както можах да установя, на много места се рушат безотговорно заради строителния им материал. Като важни паметници от миналото на нашите земи и като извори за културната, политическата и икономическата история на тия земи те трябва да се регистрират и запазят или в местните музеи, или по местата им и след внимателен подбор да се издадат научно, както това се прави за всички останали паметници от страната.

За датирането на гроба и надписа на Мостич

През последно време се появиха две работи на Стамен Михайлов, където в едната между другото, а във втората специално се поставят на преоценка данните за гроба на чъргубиля Мостич и за надгробния му надпис. Това са популярната книга „Екскурзии из българските старини", София, 1959, стр. 60 и рецензията на нашата публикация на горния паметник,[1] обнародвана в сп. Археология, II, 4, стр. 61—63. Тъй като повдигнатите в тези работи въпроси имат по-широко значение от едни критични бележки, те ни дават повод да се занимаем тук накратко с някои факти, за да допълним и уточним тълкуването, което сме им дали, и, от друга страна, да опровергаем твърденията на Стамен Михайлов. Това се налага, защото гробът, скелетът и надписът на Мостич са находки от изключително значение и заслужават в интереса на правилното им тълкуване да се поговори отново за тях.

Както е известно, нашата теза за датировката и тълкуването на паметника[2] се основава както на конкретните данни от разкопките, така и на епиграфските и историческите данни в надписа. Ние считаме, че гробът на Мостич е първичен и че той е бил иззидан и надписът върху него положен не по-късно от 972 г., т. е. времето на обсадата на Преслав от византийската войска. Стамен Михайлов смята,[3] че гробът е вторичен и цялата находка може да се постави в самото начало на византийското робство или в началото на Второто българско царство.

Основният довод на Ст. М. да смята надписа за по-късен е тезата, че гробът на Мостич е вторичен. Този довод обаче се основава на неправилно тълкуване на археологическите факти, изложени от нас, на данните от обр. 13 на стр. 37 в нашата работа и на чертежите в обр. 3 и 6—6а пак там.[4]

Преди да преминем към обясненията и възраженията трябва да отбележим, че внимателно разглеждайки изданието Ст. М. е открил някои действителни неточности. Така например по недоглеждане ние сме пропуснали да отбележим в текста размерите на гробната камера, не сме поставили необходимата мащабна линия на чертежите в обр. 3, 6 и 6а. Не сме описали също така по-подробно положението на костите в гроба. Всичко това остава като недостатък на нашата работа, независимо, че в едно аналогично подробно съобщение за паметника, обнародвано в сп. Исторически преглед, XI, 4, стр. 64, което не може да не е известно на рецензента, макар и да не го споменава в рецензията си, са дадени и точните размери на гроба и подробното му описание.

Но да се върнем към основанията и доводите на Ст. М. Снимката, обнародвана на стр. 37 в нашата работа, направена от фотографа П. Хлебаров при описаните неблагоприятни условия, действително може да заблуди този, който не познава костите в скелета на човека или прави изводите си само въз основа на нея. Сам Ст. М. се е заблудил, като е взел двете големи кости край черепа за бедрени. В същност ясно е и на самата снимка, че едната от тях е лакътната кост на дясната ръка. Такова положение на костите е естествено, когато крайниците са подгънати и лактите слизат дори под нивото на коленете. За положението на костите в гроба е казано достатъчно и в текста така, че непредубеденият читател може да получи представа за погребението, освен ако не подозира, че съзнателно го подвеждам, както може да се съди от духа на рецензията на Ст. М.

В дневника на разкопката е описано точното разположение на костите в гробната камера. Разкопчачите имат непосредствено впечатление от костите на Мостич в гроба, защото те ги извадиха една по една, т. е. извадиха всички кости, които можеха изобщо да бъдат извадени цели или на части. И естествено, при състоянието, в което бяха, много от тях не можаха изобщо да бъдат запазени и предадени за проучване. Това се отнася особено до малките дребни костици на китките на ръцете и стъпалата, които лежаха на каменното дъно на гроба всред влагата на изтлялото дърво от сандъка. Това е ясно и от описанието на антропологическия материал в работата на М. Балан и П. Боев.[5]

За да попълним тази празнина тук ще опишем по-подробно разположението на костите в гробната камера. Върху купа кости бяха попадали късове от мазилката на стените на гроба, и то предимно покрай северната стена на камерата.

Най-отгоре лежеше черепът, обърнат на дясната си страна с лице към северозапад. Долната челюст лежеше правилно на мястото си. Цялата му тилна и дясна част, която се намираше отдолу, бе разрушена от влагата. Черепът се опираше от двете си страни на двата фемура. Долните части на бедрените кости лежаха към изток, а горните — към запад. При коленете те бяха по-раздалечени, отколкото при таза. Тазовите кости лежаха в естествено положение една спрямо друга в западната част на гроба, но дясната половина бе много по-разрушена. Пищялните кости лежаха под съответните фемури, а по-настрани, успоредно на костите на краката, лежаха костите на ръцете. При всички случаи съседните кости на крайниците бяха насочени една към друга правилно. Местата на ставите им обаче бяха в повечето случаи дълбоко разядени от влагата. Ребрата лежаха почти успоредно едно на друго, правилно разпределени на две страни. Непосредствено под черепа между дългите кости на краката и двете половини на таза лежаха прешлените на гръбначния стълб. Последните няколко прешлена стояха съединени в една о т в е с н а к о л о н к а. Най-отдолу, в пласта изгнило дърво, лежаха също в правилен ред всички кости на стъпалата. Те бяха в много лошо състояние, особено дребните кости на пръстите, които при вдигането се разпадаха. Такова бе състоянието и на костите на китките на ръцете, пръснати предимно в източната част на купа под големите кости.

Гробът наистина е малък (дължина 0,76 м, ширина 0,45 м, дълбочина 0,50 м) и първата ни мисъл преди внимателното оглеждане на костите беше, че той е вторичен гроб. Но преценявайки разположението на костите на скелета, ние трябваше да изключим мисълта за вторичност на гроба още при самото му разчистване.

Свит скелет около църквата не бе единствено скелетът на Мостич и авторът на рецензията не може да не е прочел сведението, което се дава по този въпрос в разглеждания от него сборник.[6] Вторични погребения в църквата има и те също са описани, доколкото е било необходимо в работа, посветена на един определен паметник — надписа на Мостич.[7] Тези гробове са вторични именно за това, че в малки дървени сандъчета (дължина 0,60 м, ширина от 0,23 м до 0,27 м, височина не повече от

[1] Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955.
[2] Пак там, стр. 15.
[3] Археология, II, 4, стр. 62.
[4] С. Станчев, Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. Сборник. Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 29 и 31.
[5] М. Балан и П. Боев, Антропологично изучаване на скелета на чъргубиля Мостич. Сборник. Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 154, 156.
[6] В. Иванова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. Сборник. Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 49—50.
[7] Пак там, стр. 50.

0,30 м) с медни обкови по ъглите бяха запазени само дълги кости, извадени от по-стари гробове при съграждането на църквата. В сандъчетата нямаше никакви дребни кости от скелетите, както е в случая с погребението на Мостич. Може ли при тази съпоставка с друго първично погребение в положение, подобно на Мостич, и с явно вторични гробове в същата църква, както и при правилната връзка между отделните кости на Мостич да твърдим, че погребението на Мостич е вторично? Не, разбира се. И съвсем несполучлив и нетипичен за скелет в свито положение е примерът от Бела Вежа, който привежда Ст. М. Там се касае за з а г и н а л при опит да се измъкне от подземието човек, а не за т р у п, п о л о ж е н свит в гробна камера.[1] Много по-близък до нашия случай е например гроб № 35 от некропола при Нови пазар, гдето прегънатият скелет лежи почти по гърди.[2]

Гробът на Мостич е пристроен към съществуващата вече манастирска църква. Не отговаря на действителността и твърдението на Ст. М., че в дадения от нас план личала конструктивна връзка между гробницата и църквата. Планът на обр. 3, стр. 29 в нашата работа е в пълно съгласие с плана и разреза на обр. 6, 6а пак там, гдето според Ст. М. изглеждало, че „гробницата на Мостич е построена върху част от разрушените основи на църквата"[3]. В същност, както ясно е показано в нашите чертежи, стените на гробницата (означени с мрежеста щриховка) са стъпили върху бордюра на църквата (успоредна щриховка), за да се долепят плътно до нейната външна стена, разрушена до бордюра.

И така първичността на погребението на Мостич си остава неоспорим факт. Но да допуснем за момент, че гробът на Мостич е вторичен. Това би ли направило приемлива предлаганата от Ст. М. датировка на гроба и надписа — началото на XI в. или края на XII в. Не, погребението не може да бъде датирано нито в началото на XI в., нито още по-малко в края на XII в. по редица съображения.

Материалите, намерени непосредствено над погребението на Мостич, в гробничната пристройка до църквата, датират именно от X в. и представят обикновен битов материал от околния културен пласт, типичен за епохата на Първата българска държава. Всред този материал няма ранновизантийска керамика, каквато се опитва да види рецензентът на обр. 10 в нашата работа.[4] Всички тези находки са попаднали там с л е д р а з р у ш а в а н е т о на църквата заедно с гробницата.

През епохата на византийското владичество и през цялото Второ българско царство територията на местността „Селище" в Преслав, включително и манастирската църква с гроба на Мостич, е изоставена и ненаселена част от някогашната столица. Резиденцията на Асеновци и целият живот в Преслав е съсредоточен във Вътрешния град. За това съществуват вече многобройни доказателства. Ние ще приведем само три:

1. Около развалините на църквата при чупката на вътрешната крепостна стена, т. е. на територията на Външния град над „Селище", се създава през византийско време некропол на едно обедняло население, сполетявано от различни бедствия. През първата половина на XIII в. на същото това място устройват железарска работилница.[5] Известно е, че железарските и грънчарските работилници през Средновековието се устройват в по-отдалечени или изоставени и пусти части на градовете, дори и извън тях.

2. През 1954 г. мл. н. сътрудник Й. Чангова откри погребение с няколко златни комнинови монети, положено в една изоставена зидана пещ до помещение на манастира около църквата с гроба на Мостич. До скелета се намери блок с гръцки надпис, от който се вижда, че погребаният е бил архонт.[6] Няколко гроба от същата тази епоха се откриха непосредствено до църквата. За тези гробове е съобщено в работата на В. Иванова в рецензирания сборник на стр. 51. Фактът, че един византиец е бил погребан в една пещ, свързана с помещение, което по всяка вероятност е представяло част от манастирския комплекс, показва, че всичко наоколо е било вече в развалини.

Но дори и да липсваше като указание това погребение в пещта, други не по-маловажни аргументи показват, че във византийско време църквата е била в развалини. Това е нейният план, типичен за X в., нейният строеж и богатата й украса, изобилни следи от която се намериха при разкопките, и особено покриващият развалините й културен пласт от X в. Още в края на века следователно църквата е била в развалини. Късната датировка се отхвърля не само поради архитектурните белези на църквата или поради ясните археологически данни. Тя е неприемлива и поради ред исторически съображения.

3. Разкопките през последните години в местността „Селище" показаха още веднъж, че в тая част на Преслав през епохата на Второто българско царство е имало много малко живот. Материали от епохата на зрелия феодализъм се намират само на отделни места, и то в много ограничено количество, предимно около църква № 4 — в южния край на местността или около късни погребения.

Кой следователно ще погребва втори път останките на един велможа на Симеон и Петър в развалините на една църква в тая изоставена част на старата столица? Ако приемем, че потомците през епохата на Асеновци са решили да възстановят паметта на един виден държавен мъж от преди триста години, то в изоставените ли развалини щяха да направят за назидание на новото поколение неговия втори гроб и да поставят такъв монументален надпис? Началото на византийското робство във всеки случай е крайно неудобен момент за такъв акт. А колебанието между началото на XI в. и края на XII в. (или началото на XIII в., което е все още началото на Второто българско царство), което допуска Ст. М. в датирането на гроба и надписа, при наличността на един ясен епиграфски паметник не е ли твърде смел произвол, ако се претендира за научна обоснованост?

Да се спрем сега на въпроса за надписа.

Всеки, който се занимава с един епиграфски паметник, е длъжен да намери най-близките епиграфски и езикови паралели на изучавания надпис. И ние сме се постарали в рамките на нашата работа да направим това. Многоброен материал за това е привела В. Иванова. Ако Ст. М. искаше действително да докаже новата датировка, която той дава на Мостичовия надпис, трябваше да го свърже с някой надпис от края на XII или началото на XIII в. Той трябваше да намери паралели, които да покажат, че например

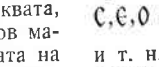

и т. н. в Мостичовия надпис са характерни за XII в., а не за X в. Не си ли е задал рецензентът въпроса, защо в Мостичовия надпис няма почти никакви лигатури (само при йотованите гласни!) и надредно написани букви и знаци, които са така характерни за среднобългарските епиграфски паметници? Опитал ли се е Ст. М. да обясни морфологичните и фонетичните белези на Мостичовия надпис въз основа на някой, дори не само епиграфски, паметник от края на XII в. или от XIII в.? Очевидно е обаче, че дори и да се е опитал да направи това, той не е успял. Защото няма паметници от края на XII и началото на XIII в., които да отговарят по езикови и епиграфски белези на Мостичовия надпис. Заради това твърде смело и категорично звучи твърдението на автора: „Изписването на буквите, а също и езикът на надписа не позволяват той да бъде отнесен, както мислят някои, към времето на Симеон и Петър",[7] особено като се има пред вид, че в предговора към същата книга авторът прави следната декларация: „Моята цел е била да изложа по възможност прегледно фактите. Пазил съм се от увлечението да ги украсявам с измислици на собственото ми въображение."[8]

Тълкуването на името Мостич е въпрос, който още дълго време ще стои пред изследвачите. В изданието ние приведохме всички известни нам примери, без да смятаме, че сме ги изчерпали. Доказателство за това са някои убедителни нови паралели, които привежда Р. Фишер в Zeitschrift für Slawistik, II, 2, стр. 272 и сл., и които ни бяха неизвестни, а именно: Mostel, Mostek и Mostiš. Тези и много други примери показват, че Мостич не може да бъде фамилно име, както се опитва да го тълкува Ст. М. Р. Фишер правилно отбелязва, че „етимологията на името Мостич не е решаваща за националността (народността — Ст. Ст.) на носителя му", и твърде смело е да се твърди,

[1] М. И. А р т а м о н о в, Белая Вежа, СА, 16, 1962, стр. 74.
[2] С. М и х а й л о в, Един старинен некропол при Нови пазар, ИАИ, XX, 1955, стр. 304
[3] Археология, II, 4, стр. 62
[4] Пак там.
[5] В. И в а н о в а, Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 480—481.
[6] Материалите са необнародвани.
[7] С. М и х а й л о в, Екскурзии из българските старини, София, 1959, стр. 60.
[8] Пак там, стр. 5.

както прави Ст. М.: „едва ли имаме основание да се съмняваме, че (Мостич) е славянин“[1], още повече, че антропологическите данни не ни позволяват да го смятаме за такъв.[2]

Тълкуването на титлата *Ητζβοκλα* (у Константин Порфирогенет De administrando imperio, 158_{118}) съвпада с мнението на известни учени,[3] независимо, че за някои от тях все още „не е ясно дали думата трябва да се схваща като лично име или като означение на длъжност“[4]. В подкрепа на това тълкуване ние приведохме примери от областта на старотюркската епиграфика, така че не виждаме достатъчно основание да приемем съмненията на рецензента. Последният негов довод против нашето тълкуване, а именно за броя на чъргубилите, ние също сме имали пред вид (стр. 14 в нашата работа). С други думи, при тълкуването на посочения пасаж у Константин Порфирогенет ние оставаме на страната на тези, които приемат посочените у византийския автор негръцки думи за титли.

И така какво остава от твърденията на Ст. М.?

Остават верни критичните бележки относно липсата на данни за размерите на гроба, подробно описание или чертеж на погребението, мащабни линии на обр. 3 и 6, 6а в нашата работа. Основната мисъл на автора обаче относно вторичността на гроба и датировката му е абсолютно неверна.

[1] Археология, II, 4, стр. 61.

[2] М. Балан и П. Боев, цит. съч., стр. 148.

[3] J. Dujčev, Les boljars dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie médievale, Acta orientalia, III, 3, стр. 170 и посочената там литература.

[4] Gy. Moravczik, Byzantinoturcica, II², Berlin, 1958, стр. 133, s. v.

Станчо Станчев

Върху една критика на Сборника за Мостич

Откриването на гроба на Мостич има огромно значение за българската наука, а също така специално и за антропологията, защото на антрополозите се отдава много рядко такъв случай, при който могат да проучат палеоантропологичен материал, така добре датиран с надпис. Затова антропологичното проучване дава възможност да се хвърли светлина върху расовия тип на един виден държавник от Първата българска държава. Антропологичното проучване на Мостич показва, че той е имал монголоиден расов тип с европидни примеси, което ние мотивираме както в рецензирания наш труд (стр. 148, долу), така и в другите наши съобщения върху Мостич.[2] След публикуването на Сборника за Мостич, ние получихме от СССР нов антропологически инструмент, който ни позволи да затвърдим нашето мнение относно монголоидните примеси в расовия тип на Мостич. Както е известно, по време на образуването на Българската държава, славяните са нямали монголоидни, а само европидни расови типове. Монголоидните расови типове са донесени у нас по това време от прабългарите, които са били от тюркски произход. Така че изказаните от рецензента мисли (стр. 61): „От друга страна, показателен е фактът, че Мостич, *за кого то е едва ли имаме основание да се съмняваме, че е славянин*... (разреждането мое — П. Б.) — не са правилни, защото антропологичното проучване не само дава повод да се съмняваме в славянския произход на Мостич, но даже говори противното — за неговия прабългарски произход. Затова разсъжденията на рецензента по този въпрос, дадени по-долу, не са основани на факти. Най-правилното е, че Мостич е бил българин, т. е. от прабългарски произход, но вече славянизиран или че в X в. е завършила славянизацията на прабългарите.

На стр. 63 на рецензията Ст. Михайлов изтъква, че изгърбването на Мостич е незначително, ако се съди по снимката, която ние даваме в нашата статия. Действително ние с проф. Балан имаме вина, че не означихме под снимките, където е даден реставрираният скелет на Мостич, че той е изправен от нас, за да може да се побере в стъклената витрина, в която е поставен сега. Така че по снимката не може да се съди за истинското прегърбване на Мостич, което е било значително, а по палеопатологичните промени по костите, за които ще стане дума по-долу. В същност конкретно върху нашия антропологичен труд в сборника рецензентът е посветил всичко 19 реда. На това място на рецензията рецензентът цитира неточно казаното от нас и по такъв начин всеки читател, който няма пред себе си нашата статия, може да сметне от неговите цитати, че ние сами опровергаваме нашата палеопатологична диагноза за артритно заболяване на Мостич. Така например при определяне на възрастта на Мостич ние казваме: „Морфологичните старчески изменения на костите не са в строга пропорционалност спрямо числото на преживените години Също така не винаги е възможно да се очертае строга граница между нормални и патологични промени на костите. По тези причини и точната възраст на Мостич не може с положителност да се установи. Сигурното обаче е, че скелетът е от индивид между 70—90 години.“ Може би рецензентът е очаквал повече данни от нас и по-точно определяне възрастта на Мостич, но засега палеопатологията може да даде само това. След това ние започваме на нов ред друга мисъл: „Мостич е страдал от генерализуван деформиращ артрит. Вследствие на това заболяване той е ходил в значителна степен прегърбен, което ни кара да мислим, че Мостич се е подпирал на тояга.“ Така че на всеки може да стане ясно, че ние говорим за две съвсем различни неща: в първия цитат за възрастта, а във втория — за заболяването на Мостич. Как обаче рецензентът предава тези наши мисли: „Например за възрастта на Мостич не е казано нищо повече от онова, което знаем от текста на надписа, защото, както обясняват сами авторите, „морфологическите старчески изменения на Мостича не са в строга пропорционалност спрямо числото на преживените години“ (стр. 157). Не е много убедителен и изводът, че Мостич е страдал от „генерализуван деформиращ артрит“, защото „не винаги е възможно да се очертае строга граница между нормални и патологични промени на костите (стр. 157).“ От това личи, че свързаните по такъв начин цитати променят своето значение и това, което ние казваме при определяне на възрастта, се свързва с деформиращия артрит и излиза, че ние не сме сигурни при определяне на болестта му. Това не е вярно, защото симптомите по костите са достатъчно ясни, за да се определи диагнозата на деформиращия артрит. За тези симптоми читателят ще намери, че говорим при описанието на всички кости, където артрозните изменения са представени чрез израстъци, задебеление на костните ръбове, сраствне на прешлени и др. В по-късните наши трудове върху Мостич, ние даваме снимки от гръбнака му, където най-ясно личат артрозните изменения. Нашите съобщения върху Мостич са използувани от проф. д-р Ханс Грим, директор на Антропологическия институт в Берлин (ГДР), в неговия труд H. Grimm-Vorgeschtliches, frühgeschichtliches und mittelalterichs Fundmaterial zur Pathologie der Wirbelsäle. Nova Acta Leopoldina, 142, Bd. 21, S. 23—27, където дава снимки от гръбнака на Мостич, за да посочи един добър пример на артрозни изменения през средните векове (X в.).

[1] Ст. Михайлов, Рецензия в сп. Археология, кн. 4, 1960, стр. 61—63 на: Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан и П. Боев: Надписът на чъргубиля Мостич, София, БАН, 1955.

[2] П. Боев, Скелетът на чъргубиля Мостич (Антропологично проучване); Природа, кн. 6, 1956, стр. 53—56. П. Боев, Результаты антропологического исследования скелета „чрыгубиля“ Мостича, Сов. Этнография, № 5, 1958, стр. 123—127. П. Боев, Палеоантропологични проучвания в България, Археология, кн. 3—4, 1959, стр. 51.

Рецензентът повдига един въпрос, върху който сме длъжни да си кажем мнението. Става дума за първичността или вторичността на погребението. Този въпрос щеше да бъде разрешен с абсолютна сигурност, ако при отварянето на гроба присъствуваше антрополог. Сега само по снимката (фиг. 13), поместена в труда на Ст. Станчев, не може да се твърди с абсолютна сигурност, че гробът е първичен. На снимката се вижда, че някои кости от скелета лежат не на обичайното място, както би трябвало да се очаква при едно положение даже и на сгънат скелет при погребението. Не може да се обясни също как е попаднал хумеруса (мишничната кост), под фемура (бедрената кост).[1] Дали погребението е първично или вторично, за антропологическото проучване това няма абсолютно никакво значение, тъй като за нас е ясно, че Мостич е живял в първата половина на X в. Колкото се отнася до археологията, спорът не е, както твърди Ст. Михайлов, върху това, дали погребението е първично или вторично, а върху това, дали надгробната плоча на Мостич е от X или от XI—XII в. Съображението на Ст. Михайлов, че погребението е вторично, не изменя съществено положението, защото скелетът е датиран от X в. и надписът е поставен след смъртта на Мостич, както се поставят всички надгробни надписи в света.

[1] Значи не се отнася до двете бедрени кости, както твърди рецензентът.

Петър Боев

Първично ли е погребението на Мостич?

В рецензията, която написах на труда „Надписът на чъргубиля Мостич“ от Ст. Станчев, В. Иванова, П. Боев и М. Балан, посочих, че противно на това, което твърдят първите двама, гробът на Мостич, открит в Преслав, не е първичен.

В отговор на тази рецензия се появиха два отзива: единият от Ст. Станчев под наслов „За датирането на гроба и надписа на Мостич“, другият от П. Боев, озаглавен „Върху една критика на Сборника за Мостич“.

И двата отзива се печатат в настоящата книжка на списанието.

Приемам бележката на Боев, че костта под фемура (или tibia) от лявата страна на черепа може да е и от совалката на ръката, на снимката това не е съвсем ясно. Що се отнася до патологичните изменения на костите и установяването на болестта артрит, аз наистина изразих известно съмнение, но това направих само въз основа на известни установки на автора. Вярвам, че всеки, който прочете този пасаж в рецензията, ще се убеди, че не съм имал намерение да изопачавам мисълта на автора чрез произволно разкъсване и нагаждане на изразите, както е склонен да ме обвинява П. Боев. Доколкото може да се получи такова впечатление при четенето, то не отговаря на истинските мои намерения за правилното изясняване на въпроса. Във всеки случай следва да се подчертае, че в отзива си Боев е склонен да признае вторичността на погребението, с други думи, по основния въпрос, поставен в моята рецензия, той е съгласен с мене.

В отзива си Ст. Станчев, като остава изцяло на своите стари позиции, се опитва да омаловажи моите критически бележки в рецензията. Но това отричане е голословно. Той не е могъл да опровергае с факти отправения срещу него упрек, че археологическото изследване на Мостичовия гроб страда от редица съществени недостатъци, които едва ли могат да се квалифицират като случайни пропуски. Особено важен за установяване на археологическите факти е конкретният подход. Ако размерите на гробовете и точното описание на разположението на костите са важни при всички случаи, то тук те са решаващи и затова трябваше да бъдат фиксирани с най-голяма педантичност. Съвсем ясно е, че ако беше описано подробно разположението на костите и ако това описание беше съпроводено със снимки или рисунки, които да разкриват процеса на разчистването, всички спорове сега щяха да станат излишни.

На много места в своето изложение Ст. Станчев е прекалено категоричен. И в това нямаше да има нищо лошо, ако категоричността се съдържаше във фактите, а не в декларациите. Но да преминем към конкретните бележки.

Ст. Станчев намеква, че съзнателно или поради библиографска неосведоменост съм премълчавал статията му в Исторически преглед, където били „дадени и точните размери на паметника, и подробното му описание“. Тук авторът изпуща пред вид, че аз не правя проучване на въпросния паметник, а пиша рецензия на определен труд. Следователно пропуските в този труд си остават пропуски независимо от това, дали са изправени или не в друга публикация. По-нататък Ст. Станчев твърди, че в дневника на разкопките било описано точното разположение на костите в гробната камера. И това навярно е така, но и тук той забравя, че предмет на рецензията е не дневникът, а трудът му „Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав“. С допълнителното описание на разположението на костите не може да се каже, че се прави някакъв принос в подкрепа на тезата, че погребението е първично. Даже и да се приеме, че една от едрите кости до черепа — тази, която е отдолу, е от совалката на ръката, остава все пак необяснимо, как тази совалка ще се окаже под фемура (или tibia), а още по-чудно е как главата на един силно изгърбен човек ще се намери към средата на хоризонтално лежащата бедрена кост (или tibia), която при нормални условия трябваше да бъде притисната от ребрата на гръдния кош. Ст. Станчев е установил, че костите от вторичните гробове са били прибрани в сандъчета с размери: дължина 60 см, ширина 23—27 см и дълбочина 30 см. Тези подробности не са излишни. Но щеше да бъде още по-интересно да се знае какви са размерите на сандъчето, в което е бил поставен Мостич, а това не е отбелязано от автора. Като се вземе обаче под внимание дълбочината на гроба, а също и дебелината на дъските, може лесно да се разбере, че това сандъче не е било по-дълбоко от 30—35 см, тъй като мъчно може да се допусне, че тежката плоча с надписа е лежала върху него без никакъв луфт. С други думи, при едно точно отразяване на археологическите факти не можеше да не се забележи, че и сандъчето на Мостич не е било много по-голямо от сандъчетата на останалите вторични погребения. Този единствен факт е решителен в полза на моето становище, че погребението е вторично, защото недопустимо е да се мисли, че възрастен индивид би се побрал в такова сандъче, па ако ще и да е свит на топка. Фактът, че при Мостич са запазени повечето от костите, докато при другите вторични погребения са налице само по-едрите кости, не може да бъде доказателство за първичността на Мостичовото погребение. Този факт е по-скоро указание, че пренасянето на костите на Мостич е станало преди те да се разложат, може би само няколко десетки години след смъртта на този висш сановник. В същност, когато се сравнява този гроб с останалите вторични погребения, следва да се обърне внимание на друго обстоятелство, а именно че Мостичовият гроб е не само най-плиткият, но и най-малкият между тях. Ако той беше предназначен за първично погребване на еднал човек, то несъмнено той щеше да бъде по-голям от вторичните гробове, които имат следните размери: гробът, който се намира в югоизточния ъгъл на наоса — дължина 155 см, ширина 56 см, дълбочина 47 см; този срещу него, в североизточния ъгъл на наоса, пред апсидата — дължина 125 см, ширина 56 см (57,58 см), дълбочина 66 см; гробът в северния край на притвора: дължина 211 см, ширина 78 см (73,75 см), дълбочина 68 см и най-сетне

един новооткрит гроб от В. Иванова през 1960 г. има дължина 81 см, ширина 70 см и дълбочина 50 см. Този гроб, също вторичен, е разделен на две камери от една стеничка.[1]

Съвсем права е В. Иванова, като пише: „Същинска гробница, т. е. такава, която е била предназначена за първо погребение, изглежда да е била само тази, която се намери иззидана в северния край на нартиката."[2] И действително само този гроб има нормални размери. Не случайно тъкмо той е по-дълъг, по-широк и по-дълбок (211×78×68 см) от останалите. Върху някои тухли от стените на този гроб са изрязани знаци (VI, IVI и др.), за които нито един от авторите не споменава. Такъв знак се вижда и върху тухла от гроба западно от гроба на Мостич (VI).

Както се вижда от изложеното дотук, въпросът за първичността или вторичността на погребението на Мостич може да се реши правилно, само като се вземат под внимание данните от останалите погребения. Този важен фактически материал обаче е бил напълно пренебрегнат от авторите на историко-археологическата част на рецензирания от мене труд.

Излишно е да се спирам на очебийни неща, които Ст. Станчев в отзива си сега оспорва. Става дума например за точността на чертежите, тяхната сигнатура и др. Читателят, който сравнява моята рецензия с посочените места в неговия труд, сам най-добре ще може да си даде отговор на засегнатите въпроси. Няма да се спирам и на някои немотивирани достатъчно твърдения, като например това за времето на разрушаването на църквата. Не може обаче да се отмине с мълчание становището на Ст. Станчев, че през епохата на византийското владичество и през цялото Второ българско царство местността „Селище" била „изоставена и ненаселена". Наличието през XIII в. на железарска работилница в тази местност не само че не свидетелствува за запустяване, но напротив — този факт е най-красноречивото доказателство, че по това време в местността „Селище" е имало интензивен живот. Ст. Станчев пише, че железарските и грънчарските работилници през Средновековието се устройвали „в по-отдалечени или изоставени и пусти части на градовете, дори и извън тях". Примерите обаче, които имаме в Плиска (грънчарската работилница),[3] Преслав (работилницата за рисувана керамика[4] и стъкларската работилница)[5] и Червен (работилници за преработване на желязна руда)[6] показват тъкмо обратното. Истинските работилници са се намирали в населените места и именно те са придавали нов облик и нова социална окраска на селищата с аграрен характер.

Неточно е и обяснението на откритите византийски гробове около църквата. Та тъкмо тези гробове, датирани с монети, свидетелствуват, че църквата не е била разрушена през XI—XII в., щом като около нея са били погребвани по-лични люде по това време. Никак не е случаен фактът, че такива гробове не са открити върху развалините на църквата. Няма нищо чудно и в това, че един късен гроб е попаднал върху останките на по-стара пещ, която няма нищо общо с църквата на Мостич.

Без да оспорвам правилната датировка на църквата — от X в., трябва да подчертая, че нейният план не може да се счита, че е типичен именно за X в. При наличните оскъдни данни за църковната ни архитектура от това време мъчно може да се определи коя форма е най-типичната. Това определяне е толкова по-трудно, че стилните особености, както е известно, са твърде несигурен белег в хронологично отношение. Ст. Станчев пише, че „планът на църквата, типичен за X в., нейният строеж и богатата украса" показвали, че „във византийско време църквата е била в развалини". Тук най-малкото има някакво недоразумение. Що се отнася до твърдението, че културният пласт над нея бил от X в., това наистина е аргумент, заслужаващ внимание, но за съжаление и той не е подкрепен с факти. Църквата е от X в., но наличните археологически данни не ни позволяват да отнесем разрушаването ѝ към същия век.

Главният въпрос в моята рецензия е въпросът: първичен ли е или вторичен гробът на Мостич. Не съм имал за цел да проучвам надписа, за да съм задължен да привеждам паралели в полза на предполагаемата датировка от XII в. За мене това е само една възможност, която произтича от вторичността на погребението и трябва да се има пред вид от бъдещите палеографски изследвания, които естествено ще бъдат направени от специалисти. Затова на тези въпроси тук няма са се спирам. Длъжен съм обаче да отговоря на един въпрос, който ми поставя Ст. Станчев. Той пита: не съм ли си задал въпроса, „защо Мостичовият надпис няма почти никакви лигатури (само при йотованите гласни!) и надредно изписани букви и знаци, които са така характерни за среднобългарските епиграфски паметници?". Очевидно авторът тук иска да каже, че през XI—XII в. (а също и по-късно) се срещат български надписи само с лигатури и обратно — че през X в. (а също и по-рано) старобългарските надписи нямат лигатури. Вярно ли е това? Разбира се, не. Опровержението и този път се съдържа в самите статии на Ст. Станчев и В. Иванова в сборника „Надписът на чъргубиля Мостич". Така лигатури виждаме в един надпис, приведен като пример от Ст. Станчев[7] и в седем надписа, посочени за същата цел от В. Иванова.[8] Обратно, в Битолските листове от XII в.[9] и в ктиторския надпис от Боянската църква от 1259 г.,[10] за да се ограничим само с тези случайно взети примери, почти няма лигатури. Какъв е изводът? Той може да бъде само един: надписи с лигатури и надписи без лигатури се срещат и до X и след X в. Разбира се, лигатурите и надредните букви и знаци са типични (в смисъл най-често срещащи се) за среднобългарското писмо, а липсата на такива букви и знаци е характерна черта по-скоро за старобългарските надписи от преди XIII в. Но това е само една тенденция в развитието на българското (а също и на гръцкото) писмо, т. е. най-обща насока, която в никой случай не бива да се абсолютизира.

В заключение трябва да кажа, че обнародваните тук възражения на Ст. Станчев и П. Боев не само не разколебават моята теза за вторичността на погребението на Мостич, а точно обратно — те я правят очевиден факт, който даже не се нуждае от доказателства.

[1] Размерите, които давам тук, са взети от мене на място през лятото на 1960 г. В труда Надписът на чъргубиля Мостич те не са посочени.

[2] В. Иванова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал, Сб. Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, стр. 50.

[3] С. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 година РП, III, София, 1949, стр. 205 и сл. и обр. 32.

[4] Ю. Господинов, Нови находки в Преслав, ИАИ, XV, 1946, стр. 83 и обр. 34 и сл.

[5] Г. Джингов, За производството на стъкло в средновековна България, Археология, год. II, 1960, кн. 4, стр. 1—8.

[6] Г. Георгиев, Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове, Природа, год. IV, кн. 5, 1955, стр. 65—73.

[7] Срв. Ст. Станчев, Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав, Сб. Надписът на чъргубиля Мостич, стр. 42, обр. 19а.

[8] В. Иванова, цит. съч., стр. 118, обр. 7; стр. 119, обр 8; стр. 120, обр. 9—10; стр. 121, обр. 11—12; стр. 129, обр. 20; стр. 130, обр. 22—23 и стр. 137, обр. 31.

[9] Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 448.

[10] А. Грабар, Боянската църква, София, 1924, обр. 1 и табл. XXXIX.

Стамен Михайлов

Чествуване на 70-годишнината на акад. Кръстю Миятев

На 15. III. 1962 г. на тържествено заседание на Отделението за исторически и педагогически науки при БАН беше чествувана 70-годишнината на директора на Археологическия институт при БАН — акад. Кръстю Миятев. Секретарят на Отделението за исторически и педагогически науки акад. Димитър Косев откри тържественото заседание с кратко встъпително слово. След това думата бе дадена на директора на Археологическия музей чл.-кор. Димитър П. Димитров, който изнесе доклад за живота и научната дейност на юбиляра. На това заседание акад. Косев връчи на акад. Миятев орден Кирил и Методий I степен, с който Президиумът на Народното събрание го награждава по случай неговата 70-годишнина. По този случай до юбиляра са отправили поздравителни телеграми секретарят на ЦК на БКП др. Тодор Живков, Президиумът на БАН, акад. Тодор Павлов, Институтът за Изобразителни изкуства на БАН, Етнографският институт на БАН, Институтът по градоустройство и архитектура на БАН, Институтът за паметниците на културата, Софийският университет, Духовната академия, музеите в страната и др., като много от техните представители присъствуваха на тържественото заседание и лично поднесоха художествени адреси и приветствия. Освен това приветствия поднесоха и секретарите на секциите и колективът на служителите в Археологическия институт и музей на БАН, както и представители на институти и учреждения, в които е работил акад. Кр. Миятев.

В отговора си юбилярът заяви между другото, че това чествуване не само го трогва, но и задължава. Изказа готовност да продължи да работи за по-нататъшното изясняване на средновековната култура в България.

Ек. Манова

Постижения на археологическата наука в НР Румъния

В продължение на две седмици (от 19. II до 4. III т. г.) културната общественост в София имаше възможност да се запознае с фотоизложбата „Археологически паметници от Румъния", организирана от Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина и Националната комисия за ЮНЕСКО в България, в изложбената зала на бул. Руски. Седемдесетте фотоснимки представят един малък, но твърде сполучлив избор на най-забележителните и представителни паметници на изкуството, създадено от племената и народите, които са обитавали днешната територия на НР Румъния в продължение на хилядолетия — от новокаменната до средновековната епоха. Богатството и разнообразието на древната култура в нашата съседна и братска страна е далеч по-голямо, както показват паметниците в румънските музеи и разкритите развалини. А безброй находки още лежат под земята и чакат своите откриватели. Изложбата събуди жив интерес, понеже сродният етнически произход на племената по Черноморското и Дунавското крайбрежие и почти еднаквата историческа съдба през вековете са спомогнали за изграждането на много близки по своя характер култури и обществено устройство. Посетителят вижда в някои експонати подобни паметници от нашата родина. Несъмнено специфичните черти на отделните племена са дали своя отпечатък.

Началните фотоснимки в изложбата са посветени на оригиналното изкуство през неолита (новокаменната епоха), когато тогавашният човек след дълги лутания е намерил подходящо изразно средство, за да предаде в глина своите религиозни представи. Той е изработил на ръка прекрасни статуетки и съдове с форма или украса, взета от живота на човека и животните. Особено силно впечатление правят двете теракоти на „Мислителя" и „Мислителката", открити неотдавна в Черна вода, сега изложени в Окръжния музей в Кюстенджа. Паметниците от бронзовата епоха (глинени съдове, бронзови мечове и др.) привличат вниманието с красивата си форма и разнообразна врязана украса. Обаче по-голямата част от изложбата се пада на античната епоха, като се започне от времето на първите милетски преселници по Западното Черноморие във втората половина на VII в. пр. н. е. и се стигне до края на VI и началото на VII в. на н. е., когато масово нахлуват авари и славяни. Няколко художествено изписани вази от милетската колония Истрия на езерото Синое (северно от Кюстенджа) разкриват не само характера на гръцката рисувана керамика в Коринт, Самос и другаде през VII—V в. пр. н. е., но също така свидетелствуват за оживените им търговски връзки с нея. В Истрия са открити останките на храма на Афродита от първата половина на V в. пр. н. е., разположен недалече от бреговете на езерото Синое, на елинистическия мраморен храм на Великия бог от III в. пр. н. е. (за съжаление в изложбата не са показани фотоснимки от него) и др. По-нататък следват снимки на наскоро открита многоцветна подова мозайка в една грамадна обществена сграда в Кюстенджа (античния град Томи) от IV в. на н. е., която поразява с богатството на цветовете, декоративните мотиви и голямата площ (около 1500 кв. м). Няколко снимки ни пренасят в Сармизегетуса, столицата на дакийския владетел Децебал, който с рядко себеотрицание и героизъм е отстоявал свободата и независимостта на царството си пред римските нашественици. За ознаменуване на победата над даките император Траян издигнал в 105 г. на н. е. величествения Трофей при с. Адамклиси, южно от Кюстенджа в Северна Добруджа, чиито релефи разказват за епичните борби. На изложбата са показани няколко релефа с изображение на римски войници. От времето на римското владичество произхождат бележити паметници на изкуството (статуи, надгробни плочи, оброчни релефи, накити и др.). На IV в. принадлежи прочутото златно съкровище от Петроаса, известно с популярното име „Квачката с пилетата", което Съветският съюз предаде на НР Румъния през 1956 г. заедно с много други ценни паметници на културата, евакуирани в царска Русия през Първата световна война. Средновековната епоха и култура е само загатната в изложбата, но тя също така е извънредно интересна за проучването на бита и културата на румънския народ.

Във връзка с изложбата „Археологически паметници от Румъния“ на 2 март в Клуба на културните дейци беше уредена вечер за „Постиженията на археологическата наука в Румънската народна република“, уредена от Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, Националната комисия за ЮНЕСКО в България и Клуба на културните дейци. Акад. Сава Гановски, председател на Националната комисия за ЮНЕСКО в България, откри вечерта с кратко слово, в което изтъкна големите постижения на археологическата наука в НР Румъния. След това бяха изнесени следните доклади от научни сътрудници, посетили напоследък Румъния:

1. Проучване на праисторическите култури в НР Румъния — доклад от Н. Джамбазов, научен сътрудник на Археологическия институт и музей на БАН.

2. Нови изследвания на античната култура в НР Румъния — доклад от Т. Иванов, старши научен сътрудник на Археологическия институт и музей на БАН.

3. Средновековната култура в НР Румъния в светлината на новите археологически разкопки — доклад от Ст. Михайлов, старши научен сътрудник на Археологическия институт и музей на БАН.

Докладите бяха придружени с диапозитиви. На края беше прожектиран румънският цветен научно-популярен филм „Разкопките в Истрия“.

Т. Иванов

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

AEM	— Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
BMC	— British Museum Catalogue
ВДИ	— Вестник древней истории
ГНМ	— Годишник на Народния археологически музей, София
ГНБМПл	— Годишник на Народната библиотека и музей, Пловдив
ГНАМПл	— Годишник на Народния археологически музей, Пловдив
ГСУИФФ	— Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
DA	— Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
ИАИ	— Известия на Археологическия институт
ИВАД	— Известия на Варненското археологическо дружество
ИИД	— Известия на Историческото дружество
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе
ИНМК	— Известия на Народния музей в Коларовград
ИЧД	— Изследвания в чест на Дечев
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
РП	— Разкопки и проучвания на Народния археологически музей в София
RA	— Revue archéologique
RE	— Pauly -Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
СпБАН	— Списание на БАН
CIL	— Corpus inscriptionum latinarum
HN	— Historia Numorum

СЪДЪРЖАНИЕ

Ст. Михайлов. Решенията на XXII конгрес на КПСС и задачите на българската археология 1

Кр. Миятев. Где се е намирала Главиница 5

Ек. Манова. Битът в композицията „Деизис" от манастирската църква „Св. Димитър" до с. Бобошево 6

Ст. Маслев. По някои въпроси относно Мадарския конник 12

Г. Кацарова. Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период . . 17

Материали и съобщения

В. Велков. Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е. 31

К. Жуглев и *Й. Калудова.* Към историята на античното селище при Асеновград 35

М. Лазаров. Тракийско могилно погребение при с. Просеник, Бургаско 44

Хр. Буюклиев. Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-изток" 50

Н. Джамбазов. Гробни находки от с. Крушуна, Ловешко 56

Г. Ил. Георгиев. Азмашката селищна могила край Ст. Загора 59

М. Димитров. Костена човешка фигурка от с. Ловец, Старозагорско 65

П. Миятев. Епиграфски проучвания на паметници с арабско писмо в България 68

Критика и рецензии

Ст. Станчев. За датирането на гроба и надписа на Мостич 73

П. Боев. Върху една критика на Сборника за Мостич 75

Ст. Михайлов. Първично ли е погребението на Мостич ? 76

Преглед

Ек. Манова. Честване на 70-годишнината на акад. Кръстю Миятев 78

Т. Иванов. Постижения на археологическата наука в НР Румъния 78

SOMMAIRE

S. Michailov. Les décisions du XXIIe Congrès du Parti Communiste de l'U.R.S.S. et les problèmes de l'archéologie bulgare. 1

K. Mijatev. A quel endroit Glavinica était-elle située ? 5

E. Manova. Les coutumes dans la composition „Deisis" de l'église du monastère St Démètre près du village Boboševo 6

S. Maslev. Certains problèmes sur le cavalier de Madara. 12

G. Kacarova. Recherches sur les tétradrachmes de Maronée et de Thasos de la IIe période 17

Materiaux et Communications

V. Velkov. Des relations agraires en Mésie au IIe s. de n. ère. 31

K. Juglev et *I. Kaludova.* Sur l'histoire du site antique près d'Assenovgrad. 35

M. Lazarov. Ensevelissement thrace sous tumulus près du village Prosenik arr. de Bourgas. . . . 44

Ch. Buiklievv. Nécropole tumulaire thraco-romaine dans la région du complexe industriel „Maritza-Iztok". 50

N. Djambazov. Trouvailles funéraires de Krušuna arr. de Loveč 56

G. I. Georgiev. Le tell d'Azmach près de Stara Zagora. 59

M. Dimitrov. La figurine d'homme en os du village Lovec, arr. de Stara Zagora 65

P. Mijatev. Etudes épigraphiques de monuments à écriture arabe 68

Critiques

St. Stancev. La datation de la tombe et de l'inscription de Mostič. 73

P. Boev. Sur une critique du recueil de Mostič. . . 75

St. Michaïlov. L'ensevelissement de Mostič est-il Initial 76

Revue

E. Manova. 70e anniversaire de l'académicien Kr. Mijatev 78

T. Ivanov. Les progrès de l'archéologie dans la R. P. Roumaine 78

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране

Издателство на БАН, бул. Дондуков 32, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Л. Милошева — Коректор Е. Котева

Дадена за набор на 8. II. 1962 г. — Подписана за печат на 17. IV. 1962 г. — Печатни коли 10 — Издателски коли 8,30

Формат на хартията 59/84/8 — Тираж 1000 — Поръчка 205 — Отделна книжка 0,60 лв. — Годишен абонамент 2 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките